

महाकविश्रीवाल्मीकिकृतौ श्रीमद्रामायण आदिकाव्ये
बालकाण्डम् ।

THE FIRST BOOK OF RÂMÂYANA

EDITED

WITH NOTES FOR THE USE OF SCHOOLS

BY

PETER PETERSON, M. A.

Second Edition, 2,000 Copies.

*(Registered for copy-right under the Government of India's
Act XXV of 1867.)*

Bombay:

GOVERNMENT-CENTRAL BOOK DEPÔT.

1898.

All rights reserved

Price 14 Annas.

GOPAL RAMAYEN & CO.
BOOKSELLERS BOMBAY

BOMBAY:

PRINTED AT THE "TATVA-VIVECIKA" PRESS.

NOTE.

THE text is in the main that of Schlegel, a reprint of which has long been a School-book in this Presidency. All deviations from Schlegel's text are cited in the Notes. The Sanskrit notes are from the commentary to the Bombay Edition. The references are to Kielhorn's Grammar.

Bombay, }
August 7th 1883. }

कविस्तुतिः ।

कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।

आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ १ ॥

वाल्मीकेर्मुनिर्सिंहस्य कवितावनचारिणः ।

शृण्वन्नरामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ २ ॥

वाल्मीकिगिरिसंभूता रामसागरगामिनी ।

पुनाति भुवनं पुण्या रामायणमहानदी ॥ ३ ॥

यः पितृन्सततं रामचरितामृतसागरम् ।

अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ ४ ॥

नमस्तस्मै मुनीशाय श्रीयुताय तपस्विने ।

सर्वज्ञानाधिवासाय वाल्मीकये नमो नमः ॥ ५ ॥

रामायणम् ।

॥ ॐ ॥

- तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् ।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुंगवः ॥ १ ॥
कोन्वस्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् ।
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥ २ ॥
चारित्र्येण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः । 5
विद्वान्कः को वदान्यश्च कश्चेकः प्रियदर्शनः ॥ ३ ॥
आत्मवान्को नितक्रोधो धृतिमान्कोनसूयकः ।
कस्य विभ्यति देवाश्च जातरोपस्य संयुगे ॥ ४ ॥
क उदारः समर्थश्च त्रेलोक्यस्यापि रक्षणे ।
कः प्रजानुग्रहरतः को निधिर्गुणसंपदाम् ॥ ५ ॥ 10
समग्रा रूपिणी लक्ष्मीः कमेक संश्रिता नरम् ।
अनिष्ठानलमूर्येन्दुशक्रोपेन्द्रसमश्च कः ॥ ६ ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ।
देवर्षे त्वं समयोसि ज्ञातुमेवंविधं नरम् ॥ ७ ॥
श्रुत्वा चैतन्निकालज्ञो वाल्मीकेर्नारदो वचः ॥ 15
श्रूयतामिति चामन्त्र्य ऋद्धष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥
बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः ।
मुने यक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः ॥ ९ ॥
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।
नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान्द्युतिमान्वशी ॥ १० ॥ 20
बुद्धिमान्नोतिष्ठान्वाग्मी श्रीमान्छत्रनिबर्हणः ।
विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः ॥ ११ ॥

महोरस्को महेष्वासो गूढनत्रुररिदमः ।

भाजानुवाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥ १२ ॥

समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ।

पानिवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ॥ १३ ॥

5

धर्मज्ञः सत्यसंधश्च जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।

मनस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वीर्यसमन्वितः ॥ १४ ॥

रक्षिता जीवञ्चोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ।

वेदवेदाङ्गविच्चैव धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥ १५ ॥

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ।

10

सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः ॥ १६ ॥

सर्वदानुगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः ।

रामः सर्वगुणोपेतः कौशल्यानन्दवर्धनः ॥ १७ ॥

समुद्र इव गाम्भीर्ये स्थैर्ये च हिमवानिव ।

विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः ॥ १८ ॥

15

कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ।

धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः ॥ १९ ॥

तमेवं गुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ।

ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम् ।

यौवराज्येन संयोजुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः ॥ २० ॥

20

तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वा भार्याथ क्लैकयी ।

पूर्वं दत्तवरा राज्ञा वरावेतावयाचत ।

विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् ॥ २१ ॥

स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः ।

विवासयासास सुतं रामं दशरथः प्रियम् ॥ २२ ॥

25

स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् ।

पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २३ ॥

तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोनुजगाम ह ।

स्नेहाद्विनयसंपन्नः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ २४ ॥

रामस्य दयित्वा भार्या नित्यं प्राणसर्मा हिता ।
 जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ॥ २५ ॥
 सर्वलक्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमा वधूः ।
 सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा ॥ २६ ॥
 पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च ।
 शृङ्गवेरपुरे मृतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत् ॥ २७ ॥
 गुहमासाद्य धर्मात्मा निपादाधिपति प्रियम् ।
 स ततार ततो गङ्गां वनं चैव विवेश ह ॥ २८ ॥
 ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहुदकाः ।
 चित्रकूटमनुप्राप्ता भरद्वाजस्य शासनात् ॥ २९ ॥
 रम्यमावसथं तत्र कृत्वा रामः सलक्ष्मणः ।
 उवास सीतया सार्धं बल्कलाजिनसंवृतः ॥ ३० ॥
 श्रीमद्भिस्तैस्त्रिभिः सार्धं चित्रकूटो रराज सः ।
 अधिष्ठितो यथा मेरुः श्रीवैश्रवणशंकरैः ॥ ३१ ॥
 चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तदा ।
 राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन्मुतम् ॥ ३२ ॥
 मृते तु तस्मिन्मरतो वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ।
 प्रचोदितोपि राज्याय नैच्छद्वाज्यं महाबलः ॥ ३३ ॥
 स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ।
 अयाचद्वातरं राममार्यमावपुरस्कृतः ॥ ३४ ॥
 त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोब्रवीत् ।
 न चैच्छत्पितुरादेशाद्वाज्यं रामो महाबलः ॥ ३५ ॥
 पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्त्वा पुनः पुनः ।
 निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः ॥ ३६ ॥
 स काममनवाप्यैव गृहीत्वा रामपादुके ।
 नन्दिग्रामेऽकरोद्वाज्यं रामागमनकाङ्क्षया ॥ ३७ ॥
 आशङ्कमानश्च पुनः पौरजानपदागमम् ।
 रत्नोपि हित्वा तं शैलं प्रययौ दण्डकं वनम् ॥ ३८ ॥

विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श ह ।
 मुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा ॥ ३९ ॥
 अगस्त्यवचनाञ्चैव जग्राहेन्द्रं शरासनम् ।
 खड्गं च परमप्रीतस्तूणौ शंक्षयसायकौ ॥ ४० ॥
 वसतस्तत्र रामस्य वने वनचरैः सह ।
 ऋषयोभ्यागमन्सर्वे वधायासुररक्षसाम् ॥ ४१ ॥
 रामं कमलपत्राक्षं शरण्यं शरणैपिणः ।
 महेन्द्रमिव दुर्धर्षं बाणखड्गधनुर्धरम् ॥ ४२ ॥
 तेन तत्र सह भ्रात्रा जनस्थाननिवासिनी ।
 विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी काममोहिता ॥ ४३ ॥
 ततः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान्सर्वराक्षसान् ।
 खरं च द्रूपणं चैव रक्षस्त्रिशिर एव च ॥ ४४ ॥
 निजधान रणे राम एकस्तान्सर्वराक्षसान् ।
 तेषामनुबलं चैव सहस्राणि चतुर्दश ॥ ४५ ॥
 ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रक्षस्त्रैलोक्यविश्रुतेम् ।
 नामतो रावणो नाम कामरूपी महाबलः ॥ ४६ ॥
 राक्षसाधिपतिः शूरो रावणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ४७ ॥
 वार्यमाणोपि बहुशो मारीचेन स रावणः ।
 न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन ते ॥ ४८ ॥
 अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालंचोदितः ।
 जगाम सहमारीचो रामाश्रमपदं नृदा ॥ ४९ ॥
 तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ ।
 जहार भार्यां रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुपम् ॥ ५० ॥
 गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा हता भार्या च मौयिलीम् ।
 राघवः शोकसंतप्तो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५१ ॥
 ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुपम् ।
 मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं संददर्श ह ।

कवन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५२ ॥

हत्वा तमदहत्काष्ठैः सोभूद्विव्यवृत्तदा ।

स चास्य कथयामास शर्वरीं श्रमणां तदा ।

शर्वरीं धर्मनिपुणाममिगच्छेति राघव ॥ ५३ ॥

तस्यैव वचनाद्रामो लक्ष्मणेन सहानवः ।

८

अभ्यगच्छन्महातेजाः शर्वरीं शत्रुसूदनः ॥ ५४ ॥

शर्वर्याः पूजितः सम्यग्रामो दशरथात्मजः ।

पम्पातीरे हनुमता संगतो वानरेण ह ॥ ५५ ॥

हनुमद्वचनाञ्चैव सुग्रीवेण समागतः ।

सुग्रीवाय च तत्सर्वं रामोऽशंसन्महाबलः ॥ ५६ ॥

१०

सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य चेष्टितम् ।

चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम् ॥ ५७ ॥

ततो वानरराजेन वैरानुकथनं महत् ।

रामायावेदितं सर्वं प्रणयाहुःखितेन ह ॥ ५८ ॥

प्रतिज्ञातं च रामेण तदा वालिवर्षं प्रति ।

१५

वालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः ॥ ५९ ॥

राघवप्रत्ययार्थं तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम् ।

दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतसंनिभम् ॥ ६० ॥

उत्समयित्वा महाबाहुः प्रेत्य चास्थि महाबलः ।

पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप संपूर्णं दशयोजनम् ॥ ६१ ॥

२०

विमेद सप्त तालांश्च शरेणानतपर्वणा ।

गिरिं रसातलं चैव जनयन्प्रत्ययं तदा ॥ ६२ ॥

ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः ।

किष्किन्धां रामसहितो जगाम स्वा गुहां तदा ॥ ६३ ॥

ततोर्गर्जदरिवरः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ।

२५

तेन नादेन महता निर्गाम हरीश्वरः ॥ ६४ ॥

अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः ।

मिनवान च तत्रैतं शरेणैकेन राघवः ॥ ६५ ॥

ततः सुग्रीववचनाद्धत्वा बालिनमाहवे ।
 सुग्रीवमेव तद्वाज्ये राघवः प्रत्यपादयत् ॥ ६६ ॥
 स च सर्वान्समानीय वानरान्वानरर्षभः ।
 दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ॥ ६७ ॥
 5 ततो गृध्रस्य वचनात्संपातेर्हनुमान्बली ।
 शनयोजनविस्तीर्णं पुष्टुवे लवणार्णवम् ॥ ६८ ॥
 तत्र लङ्कां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम् ।
 ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनिकागताम् ॥ ६९ ॥
 निवेदयित्वाभिज्ञानं प्रवृत्तिं विनिवेद्य च ।
 10 गृहीत्वा प्रत्यभिज्ञानं मर्दयामास तोरणम् ॥ ७० ॥
 पञ्च सेनाग्रगान्हत्वा सप्त मन्त्रिसुतानपि ।
 कुमारमक्षं निष्पिप्य ग्रहणं समुपागमत् ॥ ७१ ॥
 अस्त्रेणोन्मुच्य चात्मानं ज्ञात्वा पैतामहान्वरान् ।
 ममर्ष राक्षसान्वीरो यन्त्रिणस्तान्यदृच्छया ॥ ७२ ॥
 15 ततो दग्ध्वा पुरीं लङ्कां पुनर्दृष्ट्वा च मैथिलीम् ।
 रामाय प्रियमारुह्यातुं पुनरायान्महाकपिः ॥ ७३ ॥
 सोभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् ।
 न्यवेदयत्स सुग्रीतो दृष्ट्वा सीता मयेति वै ॥ ७४ ॥
 ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः ।
 20 समुद्रं क्षोभयामास शरैरादित्यसंनिभैः ॥ ७५ ॥
 दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः ।
 समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ॥ ७६ ॥
 तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे ।
 अम्यपिञ्चत्स लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥ ७७ ॥
 25 रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडामुपागमत् ।
 तामुवाच ततो वीरः परुषं जनसंसदि ॥ ७८ ॥
 अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ।
 ततो वायुः प्रादुरासीद्वागुवाचाशरीरिणी ॥ ७९ ॥

ततोऽधिवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् ।

अग्रहीदमलां रामो वचनाच्च गुरोस्तदा ॥ ८० ॥

कर्मणा तेन महता देवा इन्द्रपुरीगमाः ।

सदेवार्पिगणास्तुष्टा राघवं तेभ्यपूजयन् ॥ ८१ ॥

तथा परमसंतुष्टैः पूजितः सर्वदेवतैः ।

कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ॥ ८२ ॥

देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् ।

पुष्पकं च समारुह्य नन्दिग्रामं ययौ तदा ॥ ८३ ॥

नन्दिग्रामे नटां छित्वा भ्रातृभिः सह राघवः ।

अयोध्यां नगरीं प्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥ ८४ ॥

दृष्टः प्रमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः ।

निरामयो हारोगश्च दुर्भिक्षभयवर्जितः ॥ ८५ ॥

न पुत्रमरणं केचित्पश्यन्ति स्म नराः क्वचित् ।

नार्यश्चाविधवा नित्यं पतिशुश्रूषणे स्ताः ॥ ८६ ॥

न चाग्निजं मयं किञ्चिन्नाप्सु मज्जन्ति नन्तवः ।

न वातजं भयं किञ्चिन्न तस्करभयं तथा ॥ ८७ ॥

नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च ।

नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथा कृन्गुणे तथा ॥ ८८ ॥

अश्वमेधशतैरिष्टा तथा बहुभुवर्णकैः ।

असंख्येयं धनं दत्त्वा ब्रह्मणेभ्यो महायशाः ॥ ८९ ॥

राजवंशाञ्छतगुणान्स्थापयिष्यति राघवः ।

चातुर्वर्ण्यं च लोकेस्मिन्स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति ॥ ९० ॥

दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।

रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥ ९१ ॥

इदं पवित्रमाल्यानं पुण्यं वेदेश्च संमितम् ।

भ्यः पठेद्भ्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९२ ॥

एतदाख्यानमायुष्यं पठन् रामायणं नरः ।

सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ९३ ॥

पठन् द्विजो वागृपमत्वमीयात्क्षत्रान्वयो भूमिपतित्वमीयात् ।

वणिग्जनः पण्यपतित्वमीयाच्छृण्वन्निह शूद्रेऽपि महत्त्वमीयात् ॥ ९४ ॥

5 इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां बाल-
काण्डे नारदवाक्ये काव्यसंक्षेपो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

नारदस्याथ तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ।

वाल्मीकिः शिष्यसहितो विस्मयं परमं ययौ ॥ १ ॥

10 मनसैव च रामाय पूजां चक्रे महामुनिः ।

तं चापि शिष्यसहितो नारदं प्रत्यपूजयत् ॥ २ ॥

यथावत्पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्ततः ।

तमापृच्छचाम्यनुज्ञातो जगाम त्रिदशालयम् ॥ ३ ॥

स मुहूर्तं गते तस्मिन्देवलोकं मुनिस्तदा ।

15 जगाम तमसातीरं जाह्नव्या अविदूरतः ॥ ४ ॥

तत्तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा ।

शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥ ५ ॥

अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय ।

रमणीयं प्रसन्नं च सजनानां मनो यथा ॥ ६ ॥

20 इदं तीर्थं समं सौम्यं मुजलं सूक्ष्मवालुकम् ।

न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम ॥ ७ ॥

इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ।

यथा कालात्ययो न स्यात्तथा साधु विधीयताम् ॥ ८ ॥

॥ गुरोर्वचुनाच्छीघ्रमागम्य पुनराश्रमात् ।

25 आनीय वल्कलं तस्मै गुरवे प्रत्यवेदयत् ॥ ९ ॥

स शिष्यहस्तादादायु परिधाय च वल्कलम् ।

अवगाह्य जलं स्नात्वा जप्त्वा जप्यं च वाग्यतः ॥ १० ॥

तर्पयित्वा च विधिवत्तोयेन पितृदेवताः ।

निरीक्षमाणो व्यचरत्सर्वतो विपुलं वनम् ॥ ११ ॥

ततः स तमसातीरे विचरतो रभीतवत् ।

ददर्श क्रौञ्चयोस्तत्र मिथुनं चारुदर्शनम् ॥ १२ ॥

तस्मात्तु मिथुनादेकमागत्यानुपलक्षितः ।

5

जवान् वेरनिलयो निपादो मुनिसंनिधौ ॥ १३ ॥

तं शोणितपरिताङ्गं चेष्टमानं महीतले ।

दृष्ट्वा क्रौञ्ची रुरोदार्ता करुणं स्वे परिभ्रमा ॥ १४ ॥

वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा ।

ताम्रशीर्षेण मत्तेन पत्रिणा सहितेन वै ॥ १५ ॥

10

तथाविधं द्विजं दृष्ट्वा निपादेन निपातितम् ।

ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समजायत ॥ १६ ॥

ततः कारुण्यवेदित्वा दघर्मोयमिति द्विजः ।

निशम्य करुणं क्रौञ्चीं क्रन्दन्तीं तां जगाद्विदम् ॥ १७ ॥

मा निपाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

15

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ १८ ॥

तस्यैवं द्रुवतश्चिन्ता वभूव हृदि वीक्षतः ।

शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहनं मया ॥ १९ ॥

स मुहूर्तमनुध्यात्वा वाक्यं तत्परिमृश्य च ।

शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे भरद्वाजमिदं वचः ॥ २० ॥

20

पादवद्धोक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ।

शोकार्तरस्य प्रवृत्तोऽमे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ २१ ॥

शिष्यस्तु तस्य द्रुवतो मुनेर्यौक्यमनुत्तमम् ।

तथेति प्रतिजग्राह गुरोः प्रीतिं विदर्शयन् ॥ २२ ॥

सोमिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन्यथाविधि ।

25

तमेव चिन्तयन्नर्थमाश्रमाय न्यवर्तत ॥ २३ ॥

तमन्वयाद्विनीतात्मा भरद्वाजो मह्यमुनिम् ।

० पूर्णं कलशमादाय शिष्यः परमसमतः ॥ २४ ॥

स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्मवित् ।
 उपविश्याश्रमे तूर्णान् ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ २५ ॥
 आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयंप्रभुः ।
 चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तमृषिसत्तमम् ॥ २६ ॥
 5 वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय वाग्यतः ।
 प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः ॥ २७ ॥
 प्रणम्य विधिवच्चैन पृष्ठानामयमव्ययम् ।
 पूजयामास तं देवं पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः ॥ २८ ॥
 अयोपविश्य भगवानासने परमारचिते ।
 10 वाल्मीकये च ऋषये संदिदेशासनं ततः ॥ २९ ॥
 उपविष्टे तदा तस्मिन्साक्षाद्भोकपितामहे ।
 तद्रतेनैव मनसा वाल्मीकिर्घ्यानमास्थिनः ॥ ३० ॥
 शोचन्नैव मुहुः क्रौञ्चं श्लोकं चेमं पुनः पुनः ।
 जगावन्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः ॥ ३१ ॥
 15 पापात्मना कृतं कष्ट व्याधेनानर्थबुद्धिना ।
 यस्तादृशं चारुवरं क्रौञ्चं हन्यादकारणात् ॥ ३२ ॥
 तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुंगवम् ।
 श्लोक एव त्वया बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ ३३ ॥
 स्वच्छन्दादेव ते ब्रह्मन्प्रवृत्तेयं सरस्वती ।
 20 रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥ ३४ ॥
 धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ।
 वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ॥ ३५ ॥
 रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ।
 रामस्य सहसौमित्रे राक्षसानां च सर्वशः ॥ ३६ ॥
 25 वैदेहाश्रेव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः ।
 तच्चाप्यवितथं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥ ३७ ॥
 न ते वागनृता काव्ये मत्प्रसादाद्भविष्यति ।
 कुरु रामकथां दिव्यां श्लोकवद्भां मनोरमाम् ॥ ३८ ॥

यावत्स्यास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ।
 तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ३९ ॥
 यावद्रामायणकथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति ।
 तावदूर्ध्वगतिश्चैव मह्योकेषु निवत्स्यति ॥ ४० ॥
 इत्सुक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत । 5
 ततः सशिष्यो वाल्मीकिर्विस्मयं परमं ययौ ॥ ४१ ॥
 तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः ।
 मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः ॥ ४२ ॥
 समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गतिं महर्षिणा ।
 सोऽनुव्याहरणाद्भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ४३ ॥ 10
 तस्य बुद्धिरियं जाता महर्षेर्भावितात्मनः ।
 कृत्स्नं रामायणं श्लोकैरीदृशैः करवाण्यहम् ॥ ४४ ॥

उदारवृत्तार्थपदेर्मनोरमै-

स्ततः स रामस्य चकार कीर्तिमाद् ।

समाक्षरैः श्लोकशतैर्षशस्विनो 15

यशस्करं काव्यमुदारधीर्मुनिः ॥ ४५ ॥

इति बालकाण्डे ब्रह्मागमनं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

श्रुत्वा पूर्वं काव्यधीजं देवर्षेर्नारदादपिः ।

लोकादन्विष्य भूयश्च विस्तरं चरितव्रतः ॥ १ ॥ 20

उपस्पृश्योदकं सम्यद्भुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः ।

प्राचीनाग्नेषु दर्भेषु काव्यस्यान्वेपते गतिम् ॥ २ ॥

रामलक्ष्मणसीतामी राज्ञा दशरथेन च ।

संभार्येण सराष्ट्रेण सान्तःपुरजनेन च ॥ ३ ॥

आसितं भाषितं चैव मतं यच्चाप्यनुष्ठितम् । 25

तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्संनपश्यति ॥ ४ ॥

स्त्रीतृतीयेन च तदा यत्प्राप्तं चरत् वने ।

सत्यसंधेन रामेण तत्सर्वमन्ववैक्षत ॥ ५ ॥

त्रिकालदर्शी तत्सर्वं तपोयोगबलेन तु ।
 ददर्श तत्र प्रत्यक्षं पाणाङ्गमलकं यथा ॥ ६ ॥
 दृष्ट्वा चानन्तरं सम्यक्चक्रे रामस्य चेष्टितम् ।
 समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिभिनोहरम् ॥ ७ ॥
 5 स यथा कथितं पूर्वं नारदेन महात्मना ।
 रघुवंशस्य चरितं चकार भगवान्मुनिः ॥ ८ ॥
 जन्म रामस्य सुमहद्वीर्यं सर्वानुकूलताम् ।
 लोकस्य प्रियतां क्षान्तिं सौम्यतां सत्यशीलताम् ॥ ९ ॥
 नाना चित्राः कथाश्चान्या विश्वामित्रसहायने ।
 10 जानक्याश्च विवाहं च धनुषश्चापि भञ्जनम् ॥ १० ॥
 रामरामविवादं च गुणान्दाशरथेस्तदा ।
 तथाभिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावताम् ॥ ११ ॥
 विवातं चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम् ।
 राज्ञः शोकं विलापं च मोहं मरणमेव च ॥ १२ ॥
 15 प्रकृतीनां विषादं च तथैव च विसर्जनम् ।
 निषादाधिपसवादं सूतस्य च निवर्तनम् ॥ १३ ॥
 गङ्गायाश्चापि संतारं भरद्वाजस्य दर्शनम् ।
 भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम् ॥ १४ ॥
 वास्तुकर्म निवेशं च भरतागमनं तथा ।
 20 प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम् ॥ १५ ॥
 पादुकास्वभिषेकं च नन्दिग्रामे निवासनम् ।
 दण्डकारण्यगमनं सुतीक्ष्णेन समागमम् ॥ १६ ॥
 अनुसूयासमास्यां च अङ्गरागस्य चार्पणम् ।
 शरभङ्गाश्रमे वासं वासवस्य च दर्शनम् ॥ १७ ॥
 25 दर्शनं चाप्यगस्त्यस्य धनुषो ग्रहणं तथा ।
 समागमं विराधेन वासं पञ्चवटे तथा ॥ १८ ॥
 हासं शूर्पणखायाश्च विरूपकरणं तथा ।
 वधं खरत्रिशिरसोरुत्यानं रावणस्य च ॥ १९ ॥

मारीचस्य वधं चैव वैदेह्या हरणं तथा ।

राघवस्य विलापं च गृध्रराजनिवर्हणम् ॥ २० ॥

कबन्धग्रहणं चैव पम्पायाश्चापि दर्शनम् ।

शवर्या दर्शनं चैव हनुमद्वर्शनं तथा ॥ २१ ॥

विलापं चैव पम्पायां राघवस्य महात्मनः ।

5

ऋष्यमूकस्य गमनं सुग्रीवेण समागमम् ॥ २२ ॥

प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवविग्रहम् ।

वालिप्रमथनं राज्ये सुग्रीवप्रतिपादनम् ॥ २३ ॥

ताराविलापं समयं वर्षरात्रिनिवासनम् ।

क्लेशं राजवृद्धस्य ब्रह्मनाभुप्रसंगम् ॥ २४ ॥

20

दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम् ।

अङ्गुलीयप्रदानं च ऋक्षस्य विलदर्शनम् ॥ २५ ॥

प्रायोपवेशनं चापि संपातेश्चापि दर्शनम् ।

पर्वतारोहणं चैव सागरस्य च लङ्घनम् ॥ २६ ॥

समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्शनम् ।

15

सिंहिकायाश्च निधनं लङ्कानिलयदर्शनम् ॥ २७ ॥

रात्रिप्रवेशं लङ्कायां चिन्तां हनुमतस्तथा ।

आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम् ॥ २८ ॥

अशोकवनिकायानं सीतायश्चापि दर्शनम् ।

संभाषणं च मेथिल्या अभिज्ञानस्य चार्पणम् ॥ २९ ॥

20

मणिप्रदानं सीताया वृक्षमङ्गं तथैव च ।

राक्षसीविद्रवं चैव किंकराणां निवर्हणम् ॥ ३० ॥

ग्रहणं वायुसूनोश्च लङ्कादाहाभिगर्जनम् ।

प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां भक्षणं तथा ॥ ३१ ॥

राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्यातनं तथा ।

25

संसर्गं च समुद्रेण नलसेतोश्च बन्धनम् ॥ ३२ ॥

प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लङ्कावरोधबन्धम् ।

विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनम् ॥ ३३ ॥

कुम्भकर्णस्य निघ्नं मेघनादनिवर्हणम् ।
 रावणस्य विनाशं च सीतावार्ति तथैव च ॥ ३४ ॥
 विभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम् ।
 ब्रह्मादिदेवागमनं सीतायाः प्रत्ययं प्रति ॥ ३५ ॥
 5 पुष्पकारोहणं चैव भरद्वाजसमागमम् ।
 प्रेषणं वायुपुत्रस्य भरतेन समागमम् ॥ ३६ ॥
 रामाभिषेकाम्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम् ।
 सीतायाश्च परित्यागं प्रकृतीनां च रजनम् ॥ ३७ ॥
 अनागतं च यत्किञ्चिद्रामस्य वसुधातले ।
 10 तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ ३८ ॥
 इति बालकाण्डे काव्योपसंक्षेपो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

१ कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः काव्यं रामायणाह्वयम् ।
 चिन्तयामास कोन्वेतल्लोकेस्मिन्प्रथयेदिति ॥ १ ॥
 15 तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
 अगृह्णीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ ॥ २ ॥
 कुशीलवौ स धर्मात्मा राजपुत्रौ यशस्विनौ ।
 भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ ददर्शाश्रमवासिनौ ॥ ३ ॥
 स तु मेघाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ।
 20 वेदोपग्रहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ॥ ४ ॥
 काव्यं रामायणं यत्र सीतायाश्चरितं महत् ।
 पौलस्त्यवधसंयुक्तं श्रोतृश्रुतिमुखान्हम् ॥ ५ ॥
 पाठे गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ।
 २५ *जातिभिः सप्तभिर्बद्धं तन्नीलयसमन्वितम् ॥ ६ ॥ *
 शृङ्गारवीरवीभत्मरौद्रहास्यभयानकैः ।
 करुणाद्भुतशान्तैश्च युक्तं काव्यरसैरपि ॥ ७ ॥
 बहुमानाच्च वाल्मीकिः काव्यस्य च सुखादापि ।
 वाग्भिषेपं यदा ताम्यां कृतं तच्चाप्यशेषतः ॥ ८ ॥

स तौ मूर्धन्युप्राघ्राय वाल्मीकिर्मगवानृषिः ।

श्रीवाचेदं तदा वाक्यं प्रणतावग्रतः स्थितौ ॥ ९ ॥

गीयतोमिदमाल्यानं भवद्ग्यामृपिसंसदि ।

राजर्षीणां पुण्यकृतां साधूनां च समागमे ॥ १० ॥

तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ तालमूर्च्छनकोविदौ ।

भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ गन्धर्वाविव रूपिणौ ॥ ११ ॥

बिम्बादिवोद्धृतौ बिम्बौ रामदेहात्तथापरो ।

ययोपदिष्टमृषिणा जगतुः सुसमाहितौ ॥ १२ ॥

तौ कदाचित्समेतानामृषीणां भावितात्मनाम् ।

आसीनानां समीपस्थाविदं काव्यमगायताम् ॥ १३ ॥

श्रुत्वा तु मुनयः सर्वे चाप्यपर्याकुलेशणाः ।

साधु साध्विति तावूचुः परं विस्मयमागताः ॥ १४ ॥

ते प्रीतमनसश्चैव मुनयो धर्मवत्सलाः ।

प्रशशंसुः प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलवौ ॥ १५ ॥

अहो गीतस्य माधुर्यं श्लोकानां च विशेषतः ।

चिरवृत्तमपि ह्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम् ॥ १६ ॥

एवं प्रशस्त्यमानौ तौ तपःश्लाघ्यैर्महर्षिभिः ।

संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम् ॥ १७ ॥

प्रीतः कश्चिन्मुनिस्ताम्यां पानीयकलशं ददौ ।

कश्चिद्वनफलं स्वादु वल्कलं कश्चिदीप्सितम् ॥ १८ ॥

अन्यः कृष्णाजिनं प्रादाद्यज्ञसूत्रमथापरः ।

कश्चित्कमण्डलुं प्रादान्मीक्षीमन्यो महामुनिः ॥ १९ ॥

ताम्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः ।

नटांबन्वनमन्यस्तु काष्ठगज्जुं मुदान्वितः ॥ २० ॥

पद्मभाण्डमृषिः कश्चित्काष्ठभारं तथापरः ।

औदुम्बरीं वृसीमन्यः स्वस्ति केचित्तथावदन् ॥ २१ ॥

आयुष्यमपरे प्राहुर्मुदा तत्र महर्षयः ।

ददुश्चैव वरान्सर्वे मुनयः सत्यवादिनः ॥ २२ ॥

एव पूर्वमिदं काव्यं मुनिभिः प्रतिपूजितम् ।

जीवभूतं मनुष्याणां कवीनामुपजीवनम् ॥ २३ ॥

प्रशस्त्यमानो सर्वत्र एतावपि हि गायनौ ।

राजधानीषु राज्ञा च समन्निष्वम्यगायताम् ॥ २४ ॥

5 अथाश्वमेधे रामोपि तावुपश्रुत्य गायनौ ।

सत्कृत्यानाययामास पुरुषैरात्तकारिभिः ॥ २५ ॥

आसनि काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः ।

उपोपविष्टैः सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः ॥ २६ ॥

दृष्ट्वाथ रूपसपत्नौ विनीतौ भ्रातराबुभौ ।

10 उवाच लक्ष्मण राम सर्वश्रेयः सभासदः ॥ २७ ॥

श्रूयतामेतदाख्यानमनयोर्देववर्चसो ।

विचित्रार्थपदसम्यग्गायतोर्मधुरस्वरम् ॥ २८ ॥

तौ चापि मधुररक्तस्वचित्तायत्तनिस्वनम् ।

तन्तीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायताम् ॥ २९ ॥

ह्लादयत्सर्वगात्राणि मनासि हृदयानि च ।

श्रोत्राशयमुखगेयतद्भ्रमौ जनससादि ॥ ३० ॥

इमौ हि बालौ नृपलक्षणान्वितौ

कुशीलवौ चैव तपोवनाश्रयौ ।

मुमेति वृत्तं किल गेयमद्भुतं

महर्षिबाल्मीकिकृतं प्रगास्यत ॥ ३१ ॥

ततस्तु तौ राघवसप्रचोदिता

वगायता काव्यमिदं यथाकर्मम् ।

स चापि रामसहितसभासदै

र्बभूव तत्रार्पितचेतनस्तदा ॥ ३२ ॥

इति बालकाण्डे कुशीलययोरध्यापनं नाम चतुर्थं सर्गं ॥ ४ ॥

सागरान्तामहीशेषामासीद्वीर्याजिता किल ।

आमनोऽपुण्यकीर्तिना राज्ञाममिततेजसाम् ॥ १ ॥

सगरः पूर्वजो, येषां सागरो येन खानितः ।

पाटिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तं प्रयवारयन् ॥ २ ॥

इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम् ।

महद्वृत्तमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ॥ ३ ॥

तदिदं वर्तयिष्यावः सर्वं निखिलमादितः ।

धर्मकामार्थसंयुक्तं श्रोतव्यमनसूयता ॥ ४ ॥

कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ।

निविष्टः सरयूतीरे पशुधान्यधनर्धिमान् ॥ ५ ॥

अयोध्या नाम तत्रास्ति नगरी लोकविश्रुता ।

मनुना मानवेन्द्रेण पुरेव निर्मिता स्वयम् ॥ ६ ॥

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।

श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा नानासंस्थानशोभिता ॥ ७ ॥

सुविभक्तान्तरद्वारा सुविभक्तमहापथा ।

शोभिता राजमार्गेण जलसंसक्त्तरेणुना ॥ ८ ॥

अविच्छिन्नान्तरगृहा समभूर्मा निवेशिता ।

कपाटतोरणवती हर्म्यप्रासादसंकुला ॥ ९ ॥

दृढद्वारप्रतीका सुविभक्तान्तरापणा ।

दुर्गगम्भीरपरिस्ता नानायुधसमन्विता ॥ १० ॥

राजा दशरथो नाम महात्मा राष्ट्रवर्धनः ।

तां पुरीं पालयामास स्वपुरीं मन्वानिव ॥ ११ ॥

उद्यानाम्रवनोपेतां सुमहाशालमेखलाम् ।

अष्टापदपद्मालेस्यै स्मयामालिखितामिव ॥ १२ ॥

समोद्यानप्रपामिश्र रुचिराभिरलंकृताम् ।

देवतायतनैश्चैव विमानैरपि शोभिताम् ॥ १३ ॥

नित्योत्सवसमाजाढ्यां दृष्टपुष्टजनैर्युताम् ।

आरोहमिव स्तनानां प्रतिष्ठानमिव श्रियः ॥ १४ ॥

वरात्रपानकृलितां शालितण्डुलभोजनम् ।

धूमाल्यहविर्गन्धैर्हृद्यैश्चाप्यधिवासिताम् ॥ १५ ॥

5

10

15

20

25

हस्त्यश्वरथसपूर्णा नानायानसमाकुलाम् ।
 नानापार्थिवदूतैश्च वणिग्भिश्चोपशोभिताम् ॥ १६ ॥
 उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसकुलाम् ।
 सर्वयन्त्रायुधवतीमुपेता सर्वशिल्पिभि ॥ १७ ॥
 ५ सूतमागधसबाधा श्रीमतीमतुलप्रभाम् ।
 वधूनाटकसघैश्च सयुक्ता सर्वत पुरीम् ॥ १८ ॥
 मृदङ्गवेणुवीणाना रम्यै शब्दैर्निनादिताम् ।
 ब्रह्मघोपस्वनवतीं घनु स्वननिनादिताम् ॥ १९ ॥
 लोकपालोपमै शूरै सर्वशास्त्रार्थपारमै ।
 १० गुप्ता योधशतैश्चापि नागैर्भोगवतीमिव ॥ २० ॥
 वराग्निमद्भिर्गुणिभि स्वलकृता
 द्विजोत्तमैर्वेदविदा पुरोगमै ।
 सहस्रदै सत्यतपोदयान्वितै
 महार्पिकल्पैर्यतिभिर्यतात्मभि ॥ २१ ॥
 १५ इति बालकाण्डे अयोध्यावर्णना नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

पुर्यां तस्यामयोध्याया वेदवित्सर्वसग्रह ।
 दीर्घदर्शी महातेजा पौरजानपदाग्रिय ॥ १ ॥
 इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ।
 २० महार्पिकल्पो राजर्षिस्त्रिपु लोकेषु विश्रुत ॥ २ ॥
 बलवान्विजितामित्रो नीतिमान्विजितेन्द्रिय ।
 धनैश्च सचर्यैश्चान्यै शक्रवैश्रवणोऽथम ॥ ३ ॥
 आदिराजो मनुरिव प्रजाना परिरक्षिता ।
 राजा दशरथो नाम बभूव राष्ट्रवर्धन ॥ ४ ॥
 तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ।
 पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणैवामरावती ॥ ५ ॥
 तस्मिन्पुरवरे हृष्टा भ्रमर्त्मानो बहुप्रजा ।
 नरास्तुष्टा धनै स्वै स्वैरलुब्धा सत्यवादिन ॥ ६ ॥

नाल्पसंनिचयः कश्चिदासीत्तस्मिन्ननः पुरे ।
 कुटुम्बीयो न सिद्धार्यो गवाश्वघनधान्यवान् ॥ ७ ॥
 तत्र कुमावृतो नासीद्दरिद्रो वा पुरोत्तमे ।
 नामृष्टमूढ, चादाता नामुगन्धी न चानृजुः ॥ ८ ॥
 नाकुण्डली नामकुटी नास्त्रवी नाबिलेपनी । 5
 नाहस्तामरणोपेतो न चाप्यासीदनिष्कपृक् ॥ ९ ॥
 न कदर्यः कश्चिदासीन्नानृती न शठोपि वा ।
 न मानो न च संरम्भी न नृशंसो न कत्यनः ॥ १० ॥
 नामहात्मा न पिशुनो न परस्वोपजीवकः ।
 न दीनो नापि चोद्विप्रो नातुरो न भयातुरः ॥ ११ ॥ 10
 सुव्रता घृतिमन्तश्च नरा आसंस्तथा स्त्रियः ।
 नराः स्वदारनिरता नार्यश्चासन्पतिव्रताः ॥ १२ ॥
 रूपचातुर्यमाधुर्यशौलाचारगुणान्विताः ।
 नार्यश्चासन्नयोध्यायां मृष्टामरणवाससः ॥ १३ ॥
 स्वकर्मनिरताश्चासन्सर्वे तत्र द्विजातयः । 15
 यज्ञाध्ययननित्याश्च विरताश्च परिग्रहात् ॥ १४ ॥
 नानाहिताग्निर्नायज्वा विप्रो नाप्यसहस्रदः ।
 न नास्तिको नानृनवाद् कश्चिदबहुश्रुतः ॥ १५ ॥
 क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वेश्याः क्षत्रमनुव्रताः ।
 शूद्राः स्वघर्मनिरतास्त्रौन्वर्णानुपचारिणः ॥ १६ ॥ 20
 वर्णश्रेष्ठान्पूजयन्ति पितृन्देवातिथीस्तथा ।
 न योनिसकरश्चासीत्क्षत्र नानारसंकरः ॥ १७ ॥
 आसन्दीर्घायुपस्तत्र नराः सत्यपरायणाः ।
 साहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥ १८ ॥
 एवमिस्वाकुनाथेन पालिता सामवत्पुरी । 25
 यया पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण भूरियम् ॥ १९ ॥
 योधानामग्निकल्पानां संयुगेष्वनिवर्तिताम् ।
 मुक्ता पुरी सहस्रैः सा सिंहैरिव गिरेर्गुहा ॥ २० ॥

काम्बोजदेशजैश्चापि हयैर्वानायुजैस्तथा ।
 नदीजैर्बाहिकैश्चैव पूर्णा हरिहयोपमैः ॥ २१ ॥
 विन्ध्यपर्वतजैश्चैव नागैर्हैमवतैस्तथा ।
 सत्त्ववीर्यगुणोपितैः शूरैरव्यालचेष्टितैः ॥ २२ ॥
 5 ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा ।
 अञ्जनादपि निष्पन्नैर्वामनादपि च द्विपैः ॥ २३ ॥
 मद्भ्रैर्मन्द्रेर्मृगैश्चैव मातङ्गैर्दन्तहस्तिभिः ।
 नित्यमत्तैः समाकीर्णा नागैरचलसंनिभैः ॥ २४ ॥
 आ योजनाद्वा भूयो वा सत्यनामा प्रकाशते ।
 10 सा पुरी यत्र राजाभूत्पुरा दशरथो नवः ॥ २५ ॥
 तां सत्यनाम्नीं दृढतोरणार्गलां
 गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ।
 पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां
 शशास वै शक्रममो महीपतिः ॥ २६ ॥
 15 इति बालकाण्डे राजवर्णना नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

ऋत्विजौ मन्त्रिणौ चैव तस्यास्तामृपिसत्तमौ ।
 वसिष्ठो वामदेवश्च वेदवेदाङ्गपारगौ ॥ १ ॥
 अष्टावन्ये बभूवुश्च तस्यामात्या महीपतेः ।
 20 शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकार्येषु नित्यशः ॥ २ ॥
 घृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थोऽप्यर्थसाधकः
 अंशोको घर्मपालश्च सुमन्तश्चाष्टमीभवन् ॥ ३ ॥
 विद्याविनीता द्वीमन्तः कुलीना नियतेन्द्रियाः ।
 मन्त्रज्ञाश्चेङ्गितज्ञाश्च नित्यं प्रियाहिते रताः ॥ ४ ॥
 25 ते गुणैरुपसंपन्नाः सर्वे सुविपुलौजसः ।
 पर्युपासत राजानं वसवो वासवं यथा ॥ ५ ॥
 परापवादविरता गुणाध्या न च गर्विताः ।
 आर्यवेपाः सुमनसो न च संदिग्धनिश्चयाः ॥ ६ ॥

कुशला व्यवहारेषु विरागाः सर्वसंमताः ।

वर्षयन्तश्च धर्मेण कोपमूर्खं महीपतेः ॥ ७ ॥

परस्परेणाविरुद्धाः प्रीतिमन्तः प्रियंवदाः ।

रक्षितारश्च वर्णानां नित्यं विषयवासिनाम् ॥ ८ ॥

नरेन्द्रवचनासक्तचेतसस्तत्परायणाः ।

5

मन्तसंवरणे शक्ताः शक्ताः सूक्ष्मासु बुद्धिषु ॥ ९ ॥

तेषामविदितं किञ्चित्स्तेषु नास्ति परेषु च ।

क्रियमाणं कृतं वापि चारेणापि चिकीर्षितम् ॥ १० ॥

संधिविग्रहतन्वज्ञाः प्रकृत्या संपदान्विताः ।

हितार्थं च नरेन्द्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा ॥ ११ ॥

10

क्रोधात्कामार्थहेतोर्वा न द्रुयुरनृतं क्वचित् ।

अतीक्ष्णदण्डाः संप्रेक्ष्य पुरुषाणां बलाबलम् ॥ १२ ॥

पुत्रेषु च प्राप्तदोषे धर्मतो दण्डपातिनः ।

अद्रोग्धारश्च धर्मेण शत्रोरप्यकृतागसः ॥ १३ ॥

नासात्पुरे वा राष्ट्रे वा तस्करो नाशुचिर्नरः ।

15

न दुष्टः कश्चिदप्यासीत्परदारामिर्मर्षकः ॥ १४ ॥

आसंस्तदानुगृहीताः सर्वे वर्णाः स्वकर्मभिः ।

प्रशान्तं सर्वमेवासीद्वाष्टं पुरवरं च तम् ॥ १५ ॥

अमात्यैरीदृशैस्तेस्तु राजा दशरथोन्वितः ।

धर्मतः पालयामास पृथिवीमनुरञ्जयन् ॥ १६ ॥

20

अवेक्षमाणश्रारेण मर्ही सूर्य इवांशुभिः ।

नाप्यगच्छद्विशिष्टं न तुल्यं वा शत्रुमात्मनः ॥ १७ ॥

तेमेन्निभिमेन्नाहिते निविष्टे- ।

• विद्वद्भिरातैः कुशलैः समर्थैः ।

स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्त-

25

• स्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोर्कैः ॥ १८ ॥

इति बालकाण्डे अमात्यवर्णना नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

तस्य त्वेवंप्रभावस्य धार्मिकस्य महात्मनः ।

सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंशकरः सुतः ॥ १ ॥

तस्य चिन्तयतो बुद्धिरूपंनेयं महामतेः ।

सुतार्थं वाजिमेधेन किमर्थं न यजान्यहम् ॥ २ ॥

5 मुनिश्रितां मतिं कृत्वा यष्टव्ये वमुधाधिपः ।

मन्त्रिभिः सह संमन्त्र्य तैः स्वामिहितकारिभिः ॥ ३ ॥

तत्राद्यवीदिदं राजा सुमन्तं मन्त्रिसत्तमम् ।

शीघ्रमानय मे सर्वान्वसिष्ठप्रमुखान्गुरून् ॥ ४ ॥

एवमुक्तो नृपतिना सुमन्तो वाक्यमब्रवीत् ।

10 नरेन्द्र श्रूयतां तावत्पुराणे यन्मया श्रुतम् ॥ ५ ॥

सनत्कुमारो भगवान्पुरा कथितवान्कथाम् ।

भविष्यं विदुषां मध्ये तव पुत्रसमुद्भवम् ॥ ६ ॥

अस्तीह काश्यपसुतो विभाण्डक इति श्रुतः ।

ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति ॥ ७ ॥

15 स वने जानसंवृद्धो मुनिर्वनचरैः सह ।

नान्यं प्रज्ञास्यते कंचिन्मानव पितृवर्जितम् ॥ ८ ॥

तस्याक्षुण्णं ब्रह्मचर्यं भविष्यति महात्मनः ।

लोकेषु प्रथितं चोग्र तपस्तस्य भविष्यति ॥ ९ ॥

ऋष्यैवं वर्तमानस्य कालः समभिवर्त्स्यति ।

20 अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम् ॥ १० ॥

एतस्मिन्नेव काले तु लोमपादः प्रतापवान् ।

अङ्गेषु प्रथितो राजा भविष्यति मराबल ॥ ११ ॥

तस्य व्यतिक्रमाद्राज्ञो भविष्यति सुदारुणा ।

अनावृष्टिर्जनपदे क्षयाय बहुवार्पिकी ॥ १२ ॥

25 अनावृष्ट्या तथा राजा स तदा परिकर्षितः ।

प्रक्षयति ज्ञानिनो विप्राननावृष्टिप्रतिक्रियाम् ॥ १३ ॥

भवन्तः श्रुतवन्तो वै लोकवृत्तान्तवेदिनः ।

समादिशन्तु नियम प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ॥ १४ ॥

लोमपादवचः श्रुत्वा ते वक्ष्यन्ति द्विजोत्तमाः ।
 विभाण्डकमुतं राजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ १५ ॥
 अप्याप्य तु महीपाल ऋष्यशृङ्गमृषेः सुतम् ।
 प्रयच्छास्मै मुतां शान्तां विधिना सुममाहितः ॥ १६ ॥
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा चिन्तां प्रपत्स्यते । 5
 केनोपायेन वै शक्य इहानेतुं स वीर्यवान् ॥ १७ ॥
 स निश्चयं स्वयं राजा यदा नाधिगमिष्यति ।
 तदामात्यान्समाहूय प्रतिप्रक्ष्यति निश्चयम् ॥ १८ ॥
 पुरोहितममात्यांश्च प्रेषयिष्यति यत्नतः ।
 आनयध्वं महाभागमृष्यशृङ्ग मुसल्लतम् ॥ १९ ॥ 10
 ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथिता विक्लवाननाः ।
 न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेप्यन्ति तं नृपम् ॥ २० ॥
 वक्ष्यन्ति चिन्तयित्वा च तस्योपायान्वहूस्ततः ।
 आनेप्यामो वयं तं न च दोषो भविष्यति ॥ २१ ॥ 15
 इति तेषा वचः श्रुत्वा भूयः स प्रथिवीपतिः ।
 तृतीयेहनि निश्चित्य मन्त्रिभिर्मन्त्रनिश्चयेम् ॥ २२ ॥
 वेश्यामिर्मुनिरूपाभिरानेष्यत ऋषेः सुतम् ।
 लोमयित्वाभ्युपायेन स्वां पुरीं पितुराश्रमात् ॥ २३ ॥
 भविष्यति ततो वृष्टिस्तस्य राष्ट्रे महीपतेः । 20
 तस्याभ्यागमनादेवं मुनिपुत्रस्य धीमतः ॥ २४ ॥ ।
 ततः स राजा विधिवच्छान्तां तस्मै प्रदास्यति ।
 स्विकां दुहितरं भार्यां रूपोदार्यगुणान्विताम् ॥ २५ ॥
 एवं तस्य स जामाता भविष्यति महायशाः ।
 लोमपादस्य राजर्षेर्ऋष्यशृङ्गः प्रतापवान् ॥ २६ ॥
 राज्ञो दशरथस्यापि स पुत्रानभिकाङ्क्षितान् । 25
 विचास्यते महायज्ञे हविर्हुत्वाभ्वराग्निषु ॥ २७ ॥
 सन्तकुमाराद्वचनमेतावद्व्याहृतं मया ।
 ज्ञापिमध्ये कथयती यथावदनुपूर्वशः ॥ २८ ॥

अथ हृष्टो दशरथः सुमन्तं प्रत्यभाषत ।

आनीतिर्ऋष्यशृङ्गस्य विस्तरेण त्वयोच्यताम् ॥ २९ ॥

इति बालकाण्डे सुमन्तवाक्यं नामाष्टमः सर्गः ॥ ८

- 5 इति पृष्टः सुमन्तस्तदाख्यातुमुपचक्रमे ।
 आनीत ऋष्यशृङ्गोसौ येनोपायेन मन्त्रिभिः ॥ १ ॥
 लोमपादमुवाचेदं सहामात्यः पुरोहितः ।
 उपायो निरपायोयमस्माभिः परिचिन्तितः ॥ २ ॥
 ऋष्यशृङ्गं वनचरं तपस्येकरसे रतम् ।
 10 अनभिज्ञं च नारीणां विषयाणां सुखस्य च ॥ ३ ॥
 इन्द्रियार्थैरभिमतैर्नरचितप्रमाथिभिः । 7
 पुरमानाययिष्यामो लोभयित्वा वनादितः ॥ ४ ॥
 नावः सुचित्राः कल्प्यन्तां नानाकृत्रिमवृक्षकाः ।
 कृत्रिमाणि फलान्यत्र सुगन्धीनि बहून्यपि ॥ ५ ॥
 15 तत्र कृत्रिमवृक्षाश्च नानापक्षिसमन्विताः ।
 नानावस्त्रसमावृताः सुगन्धपुष्पधारिणः ॥ ६ ॥
 एवंविधासु नौकासु तिष्ठन्तु वरयोपितः ।
 यौवनोन्मत्तनयनाः सर्वाः सर्वाङ्गशोभनाः ॥ ७ ॥
 गीतवादित्रकुशला नृत्येषु कुशलास्तथा ।
 20 उफ्यज्ञाः कलाज्ञाश्च वैशिके परिनिष्ठिताः ॥ ८ ॥
 मुनिवेषपरिच्छन्नास्तत्र गच्छन्तु योपितः ।
 रहस्युपेत्य ता एनमानयन्तु शुभद्राम् ॥ ९ ॥
 श्रुत्वा तथेति तं राजा प्रत्युवाच पुरोहितम् ।
 मन्त्रिणश्च स धर्मात्मा तथा चक्रुश्च ते तदा ॥ १० ॥
 25 सुसमृद्धास्तथा नौभिः प्रयाता यत्र वै मुनिः ।
 वारमुख्याङ्गना गत्वा वनं प्रतिभयं महत् ॥ ११ ॥
 आश्रमस्याविदूरस्था यत्नं कुर्वन्ति दर्शने ।
 विमाण्डकमयोद्विग्रा लतागुल्मसमावृताः ॥ १२ ॥

चारयित्वा तु तमृषिमाश्रमादभिनिर्गतम् । --
 तस्य संदर्शने तस्युर्कृदपिपुत्रान्तिके पुनः ॥ १३ ॥
 चित्रं संक्रीडमानास्ताः क्रीडनैर्विविधैस्तदा ।
 कन्दुकैश्चैव गायन्त्यः क्रीडन्त्यः प्लुतवल्गितैः ॥ १४ ॥
 सौगन्धिकेन माल्येन चूर्णैश्च सुसुगन्धिमिः । 5
 मदविह्वलिताः काश्चित्प्रपतन्त्युत्पतन्ति च ॥ १५ ॥
 धूमनैश्च वासोभिः सूक्ष्मेरङ्गदभूपणैः ।
 परस्परं विनिघ्नन्त्यः शोभन्ते ललितेन च ॥ १६ ॥
 नूपुरैः शिञ्जितरेवैः कोकिलाभिरुतेन च ।
 गन्धर्वनगरप्रसूयं प्रगीतमिव तद्वनम् ॥ १७ ॥ 10
 नयनध्रुविकाश्चैश्च हस्तेरम्बुजसंनिभैः ।
 संज्ञाश्च ताः प्रकुर्वन्त्यः पुंसां हर्षविवर्धनाः ॥ १८ ॥
 कामसंजननार्थाय ऋपिपुत्रस्य धीमतः ।
 सर्वतः प्रकिरन्ति स्म ललमाना वराङ्गनाः ॥ १९ ॥
 अमृतपूर्वं तद्दृष्ट्वा विस्मितः साध्वसं गतः । 15
 निश्चक्रामाश्रमात्तूर्णमृष्यशृङ्ग ऋषेः सुतः ॥ २० ॥
 न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना ।
 स्त्री वा पुमान्वा यच्चान्यत्सत्त्वं नगरराष्ट्रजम् ॥ २१ ॥
 दृष्ट्वैव च सुचार्वङ्गीस्तास्तदा तनुमध्यमाः ।
 विचित्रवेपामरणा गायन्तीर्मधुरस्वरम् ॥ २२ ॥ 20
 स तं देशमुपागम्य जातकौतूहलो मुनिः ।
 विभाण्डकसुतो जिह्नुस्नस्यौ विस्मितमानसः ॥ २३ ॥
 ताश्च तं विस्मितं दृष्ट्वा जगुः कल्पदाक्षरम् ।
 गीतं मधुरभाषिण्यो जहसुश्चायतेक्षणाः ॥ २४ ॥
 अद्भुतैश्चैनमम्यासमागम्य मदविह्वलाः । 25
 कोसि कस्य सुतश्च त्वं त्वरावान्तमुपागतः ॥ २५ ॥
 एकश्च विजनेरण्ये कस्माच्चरसि शंस नः ।
 ज्ञातुं त्वां वयमिच्छामस्तत्त्वमाचक्ष्व नः प्रभो ॥ २६ ॥

- अदृष्टपूर्वास्ता दृष्टीं कामरूपधराः स्त्रियः ।
 हार्दान्तस्य मतिर्जाता व्याख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ २७ ॥
 पिता विभाण्डको नाम महर्षिः काश्यपो मम ।
 तस्याहमौरसः पुत्र ऋष्यशृङ्ग इति श्रुतः ॥ २८ ॥
 5 आश्रमोयमिहास्माकं सधीपे शुभदर्शनाः ।
 करिष्येतिथिपूजां वः सर्वेषां विधिपूर्वकम् ॥ २९ ॥
 ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासां मतिरास वै ।
 तदाश्रमपदं द्रष्टुं प्रजग्मुः सहितास्ततः ॥ ३० ॥
 गतानां तत्र वै पूजां चक्रे वैभाण्डकिस्तदा ।
 10 इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलं फलं च नः ॥ ३१ ॥
 प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः ।
 ऊचुश्चैनं सुमधुरं ता हसन्त्य इदं वचः ॥ ३२ ॥
 अस्माकमपि मुख्यानि फलानीमानि सन्ति वै ।
 फलान्याश्रमजातानि यदि ते रोचन्ते द्विज ॥ ३३ ॥
 15 प्रतिग्रहाण भद्रं ते भक्षयस्व च मा चिरम् ।
 तीर्थोदकमिदं तावत्पीयतामिति सुधृत ॥ ३४ ॥
 अथास्मै प्रददुः स्वादून्मोदकान्फलसंनिभान् ।
 अन्यांश्च विविधान्भक्ष्यान्मधूनि मधुराणि च ॥ ३५ ॥
 तान्यास्वाद्य स तपस्वी फलानीति स्म मन्यते ।
 20 अनास्वादितपूर्वाणि वने नित्यं निवासिना ॥ ३६ ॥
 ततस्तु तं समालिङ्ग्य सर्वा हर्षसमुत्सुकाः ।
 परिपस्वजिरे चैनं हसन्त्यो मदविह्वलाः ॥ ३७ ॥
 श्रोत्रमूले चोपजेपुर्वदनैर्मधुगन्धिभिः ।
 परिपस्पृशेरे चैनं पीनैरुरसिजैः सुखम् ॥ ३८ ॥
 25 मधूनि स सुगन्धीनि पीत्वा प्रमुदितोभवत् ।
 सुकुमारैश्च तैरङ्गैस्ताभिः स्पृष्टो व्यमुह्यत ॥ ३९ ॥
 आपृच्छच च तदा विभ्रं व्रतचर्यां निवेद्य च ।
 ऋषेर्भाताश्च ताः शीघ्रं गमनाय मतिं दधुः ॥ ४० ॥

स्वमाश्रमपदं तस्य व्यपदिश्याविदूरतः ।

गच्छन्ति स्मापदेशेन भीतास्तस्य पितुः स्त्रियः ॥ ४१ ॥

तामुं प्रतिगतास्वेवमृष्यशृङ्गः समुत्सुकः ।

अस्वस्थद्वयस्तत्र दुःखार्तः परिवर्तते ॥ ४२ ॥

अथाजगाम भगवान्काश्यपः स्वं निवेशनम् ।

ध्यायमानं च तं दृष्ट्वा ऋष्यशृङ्गं समुत्सुकम् ।

पप्रच्छ काश्यपं पुत्रं कस्मान्नां नाभिनन्दसि ॥ ४३ ॥

चिन्तासागरमध्यस्यमद्य त्वां तात लक्षये ।

न हीदृशं तापसानां रूपं भवति कर्हिचित् ।

श्रीघ्नमाचक्ष्व मे पुत्र किमिदं वैकृतं कृतम् ॥ ४४ ॥

एवमुक्तः काश्यपेन प्रोवाच पितरं तदा ।

भगवन्निहं मे दृष्ट्वाः पुरुषाः शुमलोचनाः ॥ ४५ ॥

सुकुमारैरुरसिजैः पीनेरत्यद्रुतोपमैः ।

परिपस्पृशिश्रे मां च गाढ्मालिङ्ग्य सर्वशः ॥ ४६ ॥

गायन्ति सकुमाराणि मनोज्ञानि मुहुर्मुहुः ।

क्रीडन्ति चाद्भुताकारैर्नयनभ्रूविचेष्टितैः ॥ ४७ ॥

अध्रवीङ्गवाञ्छुत्वा ऋष्यशृङ्गचक्षस्तदा ।

रक्षांस्तिष्ठैर्न रूपेण तत्रंसो नाशनाय वै ।

विश्रम्भस्ते न कर्तव्यस्तेषु पुत्र कथंचन ॥ ४८ ॥

एवमुक्त्वा ऋष्यशृङ्गं समाश्वास्य च काश्यपः ।

उपित्वा रजनीमिकामरुण्यं स जगाम ह ॥ ४९ ॥

अथापरेद्युस्तं देशमाजगाम पुनस्त्वरत्न ।

मनेज्ञरूपास्ता यत्र दृष्ट्वा वै चारुमध्यमाः ॥ ५० ॥

ताश्च दृष्ट्वैव तं दूरादायन्तं काश्यपात्मजम् ।

प्रत्युद्गन्त्यान्नुबन्वाक्त्यं महसन्त्य इदं तदा ॥ ५१ ॥

एत्याश्रमपदं रम्यं पश्यास्माकमिति प्रमो ।

तत्र पूजामवाप्याभ्यां पुनराभ्यागमिष्यसि ॥ ५२ ॥

5

10

६ 15

20

25

श्रुत्वैतद्वचन तासां स्त्रीणामतिमनोहरम् ।

गमनाय मार्ति चक्रे ताश्चैन निन्युरङ्गना ॥ १३ ॥

तत्र चानीयमाने तु विप्रे तस्मिन्महात्मनि ।

ववर्षे सहसा देवो जगत्प्रहादयंस्तदा ॥ १४ ॥

5 विभाण्डकश्च विप्रार्पिराजगाम स्वमालयम् ।

वन्य मूलफल प्राप्य भारते सोविशत्तदा ॥ १५ ॥

शून्यमावसथ दृष्ट्वा पुत्रदर्शनलालस ।

परिश्रान्तस्तथैवासावकृत्वा पादधावनम् ॥ १६ ॥

चुक्रोश ऋष्यशृङ्गेति सर्वत प्रतिलोकयन् ।

10 न चापश्यत्सुत तत्र काश्यपो भगवानृषि ॥ १७ ॥

निष्क्रम्य च वनात्तस्माद्द्वाम ददर्श काश्यप ।

ग्रामाश्च परिपप्रच्छ गोकुलानि च सर्वश ।

कस्यैष विषय सौम्यो ग्रामाश्च बहुगोकुला ॥ १८ ॥

ऋषेर्वचनमाज्ञाय सर्वे ते गोपुत्रीविन ।

15 कृताञ्जलिपुटा भूत्वा विनये नचिचक्षिरे ॥ १९ ॥

अङ्गेषु प्रथितो राजा लोमपाद इति श्रुत ।

तेनाभिसृष्टा ब्रह्मर्षे ग्रामा ह्येते सगोकुला ।

पूजार्थमृष्यशृङ्गस्य विभाण्डकसुतस्य वै ॥ २० ॥

एवमुक्तस्तु स ऋषिर्दृष्ट्वा वै ध्यानचक्षुषा ।

20 भविष्यमेव तज्ज्ञात्वा प्रीतात्मा स न्यवर्तत ॥ २१ ॥

ऋषिपुत्रोऽपि धर्मात्मा नौयानवरमास्थित

मेघनादेन महता कृत्वा सतिमिर नभ ।

महान्लौघवर्षेण राजधानीमुपाययौ ॥ २२ ॥

वर्षेणैवागत विप्र स हि मत्वा नराधिप ।

प्रत्युद्गम्यार्चयाचक्रे शिरसा च महि ययौ ।

अर्घ्यं च प्रददौ तस्मै पुरस्कृत्य पुरोहितम् ॥ २३ ॥

सान्त पुरजनश्चैन ऋषेदे सान्त्वयन्निव ।

महाहैश्वर्येऽस्मिन्तेर्भोगैर्युयोजेन प्रसादयन् ॥ २४ ॥

स्वयं चोपचचारैनं मन्युर्मा स्म भवेदिति ।

ददौ कन्यां तदा चास्मै भार्यां कमललोचनाम् ॥ ६५ ॥

एवं स न्यवसत्तत्र तेन राज्ञाभिपूजितः ।

ऋष्यशृङ्गो महातेजाः शान्तया सह भार्यया ॥ ६६ ॥

इति बालकाण्डे ऋष्यशृङ्गोपाख्यानं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ 5

सूय एव च राजेन्द्र शृणु मे वचनं हितम् ।

यथा स देवप्रवरः कथयामास धर्मवित् ॥ १ ॥

इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति मुघार्मिकः ।

नाम्ना दशरथो राजा श्रीमान्सत्यप्रतिश्रवः ॥ २ ॥ 10

सक्षयं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मनः ।

कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥ ३ ॥

अपुत्रस्त्वङ्गराजो वै लोमपाद इति ध्रुतः ॥

स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः ॥ ४ ॥

अनपत्योस्मि मे कन्यां सखे दातुं त्वमेहसि ।

शान्तां शान्तेन मनसा पुत्रार्थं वरवर्णिनीम् ॥ ५ ॥

श्रुत्वा दशरथो वाक्यं प्रकृत्या करुणात्मकः ।

दास्यते तां कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः ॥ ६ ॥

प्रतिगृह्य च तां कन्यां स राजा विगतज्वरः ।

स्वपुरं यास्यति प्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ ७ ॥ 20

तां कन्यामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स पार्थिवः ।

ऋष्यशृङ्गोपि च प्रीतो लब्ध्वा भार्यां भविष्यति ॥ ८ ॥

तं स राजा दशरथो यष्टुकामः कृताञ्जलिः ।

ऋष्यशृङ्गं द्विनवरं वरयिष्यति धर्मवित् ॥ ९ ॥

यज्ञार्थं प्रसवार्थं च स्वर्गार्थं च नरेश्वरः ।

लप्स्यते स ततः काममृषिपुत्राद्विशांपतिः ॥ १० ॥ 25

पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वारो मितविक्रमाः ।

वंशप्रनिष्ठानकराः सर्वलोकेषु विश्रुताः ॥ ११ ॥

एवं स देवर्षिवरो भविष्यमिदमुक्तवान् ।
 सनत्कुमारो भगवान्पुरा मुनिसमागमे ॥ १२ ॥
 स त्वं पुरुषशार्दूल समानय सुसत्कृतम् ।
 विभाण्डकमुतं गत्वा वरयित्वात्मनो गुरुम् ॥ १३ ॥
 इति श्रुत्वा दशरथः सुमन्तस्य सुमन्तितम् ।
 स वसिष्ठमुपागम्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 सुमन्तोयं वदत्येवमनुज्ञां दातुमर्हसि ।
 वसिष्ठोपि च तच्छ्रुत्वा तथेति प्रत्यपद्यत ॥ १५ ॥

सोऽनुज्ञातो वसिष्ठेन राजा सुप्रीतमानसः ।
 सान्तःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः ॥ १६ ॥
 वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः ।
 लोमपादपुरीं प्राप्य प्रविवेश सुपूजितः ॥ १७ ॥
 आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं लोमपादनिवेशने ।
 ऋषिपुत्रं ददर्शासौ दीप्यमानमिवानलम् ॥ १८ ॥
 ततो राजा लोमपादः पूजां तस्य चकार ह ।
 सखित्वात्तस्य भूपस्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १९ ॥
 एवं सुसत्कृतस्तेन सहोपित्वा नरर्षभः ।
 सप्ताष्टदिवसं यावद्राजानमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥
 शान्ता तव मुता वीर सह भर्त्रा विशापते ।
 मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ २१ ॥
 तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः ।
 लोमपादोऽगमद्भक्तुमृषिपुत्राय धीमते ॥ २२ ॥
 सख्यं संबन्धकं चैव सर्वं तत्प्रत्यवेदयत् ।
 अयं राजा दशरथः सप्ता मे दयितो भूतम् ॥ २३ ॥
 अनेन मेऽपत्याय दत्तेयं वरवर्णिनी ।
 याचते पुत्रकामाय शान्ता प्रियतमात्मजा ॥ २४ ॥
 सोऽयं ते श्वशुरो ब्रह्मन्त्ययैवाहं तथा नृपः ।
 शरणं त्वामनुप्राप्तः पुत्रार्थो द्विजसत्तम ॥ २५ ॥

पुत्रकाममिमं तात त्वं याजयितुमर्हसि ।
 तारयेनमितो गत्वा शान्तया सह भार्यया ॥ २६ ॥
 ऋषिपुत्रोऽपि तच्छ्रुत्वा तथेत्याह नृपं तदा ।
 नृपेण चाम्यनुज्ञातः प्रययौ सह भार्यया ॥ २७ ॥
 तावन्योन्याञ्जलिं कृत्वा स्नेहात्संश्लिष्य चौरसा ।
 ननन्दतुर्दशरथो लोमपादश्च वीर्यवान् ॥ २८ ॥
 अथ राजा दशरथः पुरुषानाप्तकारिणः ।
 स्वपुरं प्रेषयामास प्रियाख्यानपुरःसरान् ॥ २९ ॥
 क्रियतां मे पुरं शीघ्रं सर्वतः समलंकृतम् ।
 धूपितं सिक्तसंपृष्टं पलाशपिरलंकृतम् ॥ ३० ॥
 ततः महटाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम् ।
 तथा चक्रुर्धथाज्ञप्तं पुरे यत्नमशेषतः ॥ ३१ ॥
 ततः स्वलंकृतं राज्ञो नगरं प्रविवेश ह ।
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः पुरस्कृत्ये द्विजर्षभम् ॥ ३२ ॥
 ततो मुमुक्षिरे पौरा दृष्ट्वा राजानमागतम् ।
 सहितमृषिपुत्रेण ज्वलितानलवर्चसा ॥ ३३ ॥
 तमृष्यशृङ्गं स्वपुरं प्रवेश्य नृपतिस्तदा ।
 कृतकृत्यमिवात्मानं मेने पूर्णमनोरथः ॥ ३४ ॥
 अन्तःपुरजनश्चापि दृष्ट्वा शान्तामुपागताम् ।
 मुमुक्षेपूजयच्चैनां सह भर्त्रा विलासिनीम् ॥ ३५ ॥
 संपूजयमानः स्तुतिभिर्यथा राजा विशेषतः ।
 उवाच तत्र सुसुखं कंचित्कालं द्विजर्षभः ॥ ३६ ॥
 उपास्यमानः शुशुभे शान्तया दिव्यरूपया ।
 अरुन्धतीसहायो वा वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ ३७ ॥
 इति बालकाण्डे ऋष्यशृङ्गागमनं नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अथ काले व्यनिक्रान्ते शिशिरे तदनन्तरम् ।

वसन्तसमये प्राप्ते राजा यष्टुं मनो दधे ॥ १ ॥

ततः प्रसाद्य शिरसा तं विप्रं देववर्चसम् ।

यज्ञाय वरयामास संतानार्थं कुलस्य वै ॥ २ ॥

तथेति च स राजानमुक्त्वा भूयोभ्यभाषत ।

संभारयाशु नृपते संभारान्यज्ञसाधकान् ॥ ३ ॥

ततो राजाब्रवीद्वाक्यं सुमन्त्रमभितः स्थितम् ।

शीघ्रमानय मे सूत गुरून्सर्वानशेषतः ॥ ४ ॥

स राजवचनाच्चापि सुमन्त्रस्त्वरितस्तदा ।

आनयामास तान्सर्वान्ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ५ ॥

सुयज्ञं वामदेव च जाबालिमथ काश्यपम् ।

पुरोहितं वसिष्ठं च ये चाप्यन्ये द्विजोत्तमाः ॥ ६ ॥

तानागतान्पूजयित्वा राजा दशरथस्तदा ।

इदं धर्मार्थमहितं वचनं श्लक्ष्णमब्रवीत् ॥ ७ ॥

मम तातप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ।

तदहं हयमेधेन यजेयमिति मे मतिः ॥ ८ ॥

तदर्थं यष्टुमिच्छामि हयपूर्वेण कर्मणा ।

ऋषिपुत्रप्रभावेण भवतां चापि तेजसा ॥ ९ ॥

ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ।

वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे प्रशशंसुश्च तं नृपम् ॥ १० ॥

सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रानीप्सितान्परमद्यतीन् ।

यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ ११ ॥

ततः प्रीतोभवद्राजा श्रुत्वैतद्विनभाषितम् ।

सुमन्त्रप्रभृतींश्चेत्तमब्रवीन्मन्त्रिसत्तमान् ॥ १२ ॥

संभाराः संभ्रियन्ता मे गुरूणां वचनादिह ।

समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १३ ॥

सरख्याश्चोत्तरे तारे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ।

शान्तयश्चापि वर्तन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १४ ॥

शक्यः कर्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता ।

नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥ १५ ॥

छिद्रं हि मृगयन्तेत्र यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः ।

विघ्ने तु तस्य यज्ञस्य कर्ता सद्यो विनश्यति ॥ १६ ॥

तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते ।

तथा विधानं क्रियतां समर्याः करणेष्विति ॥ १७ ॥

तथेति च नृपस्याज्ञां मन्त्रिणः प्रतिगृह्यते ।

यथान्नप्रमशेषेण चकृर्नृपतिशासनम् ॥ १८ ॥

ततो द्विजास्ते राजानमामन्त्र्य प्रतिपूज्य च ।

अविघ्नमस्त्वित्युक्त्वा च प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ १९ ॥

ततः स गत्वा ताः पत्नीर्नग्नेन्द्रो हृदयंगमाः ।

उवाच दीक्षां विशत यक्ष्येहं सुतकारणात् ॥ २० ॥

तासां तेनातिकान्तेन वचनेन सुवर्चसाम् ।

मुखपद्मान्यशीमन्त पद्मानीष हिमात्यये ॥ २१ ॥

ति बालकाण्डे यज्ञकर्मचिन्ता नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्णाः संवत्सरोभवत् ।

प्रसवार्थं गतां यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान् ॥ १ ॥

अभिवाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च ।

अब्रवीत्प्रभितं वाक्यं प्रसवार्थं नराधिपः ॥ २ ॥

यज्ञो मे क्रियतां ब्रह्मन्यथाशास्त्रमनुष्ठिनः ।

यथा न विघ्नः क्रियते यज्ञघ्नेनेह केनचित् ॥ ३ ॥

भवान्स्त्रिभ्यः सुहृच्चैव गुरुश्च परमो मम ।

बोद्धव्यो भवता चैपमारो यज्ञार्थमुद्यतः ॥ ४ ॥

तथेति च स राजानमब्रवीद्भिज्जगत्तमः ।

करिष्ये सर्वमेवैतद्भवतो यदभीप्सितम् ॥ ५ ॥

ततोब्रवीद्भिगान्बृह्दान्यज्ञकर्मसु निष्ठितान् ।

स्थापत्य इह स्थाप्यन्तां बृद्धाः परमघार्थिक्ताः ॥ ६ ॥

कर्मान्तिका लोपकरा वर्षकाः खनका अपि ।

गणिका शिल्पिनश्चान्ये तथैव नटनर्तकाः ॥ ७ ॥

ततोऽब्रवीच्छास्त्रविदः पुरुषान्सुबहुश्रुतान् ।
 यज्ञकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनात् ॥ ८ ॥
 इष्टि च बहुसाहस्रीं शीघ्रं चाह्वयत द्विनान् ।
 उपकार्याः क्रियन्तां च राज्ञां बहुगुणान्विताः ॥ ९ ॥
 ५ — ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्तव्याः शतशः शुभाः ।
 भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः ॥ १० ॥
 वाज्वारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणि च ।
 भट्टानां महदावासा वैदेशिकनिवासिनाम् ॥ ११ ॥
 तथा पौरजनस्यापि कर्तव्या बहुविस्तराः ।
 १० आवासा बहुभक्ष्यान्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ १२ ॥
 तथा जानपदं चैव कर्तव्यं बहुभोजनम् ।
 दातव्यमन्नं विविधं सत्कृत्य न तु पीडया ॥ १३ ॥
 सर्वे वर्णा यथा पूजा प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः ।
 नापमानः प्रयोक्तव्यः कामक्रोधकृतः क्वचित् ॥ १४ ॥
 १५ यज्ञकर्मसु ये चाग्र्याः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ।
 तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम् ॥ १५ ॥
 यथा सर्वं सुविहितं न किञ्चित्परिहीयते ।
 तथा भवन्तः कुर्वन्तु प्रीतिस्त्रिग्धेन चेतसा ॥ १६ ॥
 ततः सर्वे समागम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन् ।
 २० यथोक्तं तत्करिष्यामो न किञ्चित्परिहास्यते ॥ १७ ॥
 ततः सुमन्त्रमाहूय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ।
 निमन्त्रयस्व नृपतीन्द्रधिष्यां ये च धीर्मिकाः ॥ १८ ॥
 ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्छूद्रांश्चैव सहस्रशः ।
 समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् ॥ १९ ॥
 २५ मिथिलाधिपति शूरां जनकं दृढविक्रमम् ।
 निष्ठितं सर्वशास्त्रेषु तथा वेदेषु निष्ठितम् ॥ २० ॥
 तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतम् ।
 पूर्वं संबन्धकं ज्ञात्वा ततो वाक्यं ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥

तथा काशीपतिं स्निग्धं सततं, प्रियवादिनम् ।

वयस्यं राजसिंहस्य तमानय यशस्विनम् ॥ २२ ॥

तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम् ।

श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं त्वमिहानय ॥ २३ ॥

अङ्गेश्वरं च राजानं लोमपादं सुसत्कृतम् ।

सुव्रतं देवसंकाशं स्वयमेवानयस्व ह ॥ २४ ॥

प्राच्यांश्च सिन्धुसौवीरान्सौराष्ट्रेयांश्च पार्थिवान् ।

दाक्षिणात्याघ्नरेन्द्रांश्च सर्वानानय मा चिरम् ॥ २५ ॥

सन्ति स्निग्धाश्च येन्येपि राजानः पृथिवीतले ।

तानिहानय वै क्षिप्रं सानुगान्सहबान्धवान् ॥ २६ ॥

वसिष्ठवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितस्तदा ।

व्यादिशत्पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने बहून् ॥ २७ ॥

स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रययौ मुनिशासनात् ।

सुमन्त्रः प्रयतो भूत्वा समानेतुं महोक्षितः ॥ २८ ॥

ततः कर्मान्तिकाः सर्वे वसिष्ठाय महर्षये ।

सर्वं निवेदयन्ति स्म यज्ञे यदुपकल्पितम् ॥ २९ ॥

ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्पुनरब्रवीत् ।

भवद्भिर्न यथा यज्ञे परिहीयेत किञ्चन ॥ ३० ॥

नावज्ञया मदातव्यं किञ्चिद्वा केनचित्कचित् ।

अवज्ञया हि यदत्तं दातुस्तदोपमावहेत् ॥ ३१ ॥

ततः कैश्चिद्दहोरात्रैरुपयाता महोक्षितः ।

बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य ह ॥ ३२ ॥

ततो वसिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत् ।

उपयाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात् ॥ ३३ ॥

मयापि सत्कृताः सर्वे यथाहं पूजिताश्च ते ।

यथावत्संभृतं सर्वं पुरुषैः सुसमाहितैः ॥ ३४ ॥

निर्यातु च भवान्यष्टुं यज्ञायतनमन्तिकम् ।

सर्वकामैरुपहृतेरुपेतं वै समन्ततः ॥ ३५ ॥

तदा वसिष्ठवचनादृष्यशृङ्गस्य चोभयोः ।
 दिवसे शुभनक्षत्रे निर्यातो जगतीपतिः ॥ ३६ ॥
 ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे एव द्विजातयः ।
 अश्वमेधं पुरस्कृत्य कर्माण्योभिरे तदा ॥ ३७ ॥

इति बालकाण्डे यक्षारम्भो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

अथ संवत्सरे पूर्णे प्राप्ते तस्मिंस्तुरंगमे ।
 सरध्वा उत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोभ्यवर्तत ॥ १ ॥
 ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः ।
 अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ २ ॥
 कर्म कुर्वन्ति विधिवद्याजका वेदपारगाः ।
 यथाविधि यथान्यायं परिक्रामन्ति शास्त्रतः ॥ ३ ॥
 प्रवर्ग्य शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः ।
 चक्रुश्च विधिवत्सर्वे तथैवोद्वास्यकर्म ते ॥ ४ ॥
 अभिष्टुत्य ततो दृष्ट्वाः सर्वे चक्रुर्यथाविधि ।
 प्रातःसवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुङ्गवाः ॥ ५ ॥
 ऐन्द्रश्च विधिवदतो राजा चाभिपुतो नवः ।
 माघ्यंदिनं च सवनं प्रावर्तत यथाक्रमम् ॥ ६ ॥
 तृतीयं सवनं चैव राज्ञोस्य सुमहात्मनः ।
 चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा तथा ब्राह्मणपुङ्गवाः ॥ ७ ॥
 आह्वयांचक्रिरे तत्र शक्रादीन्विबुधोत्तमान् ।
 ऋष्यशृङ्गादयो मन्त्रैः शिशाक्षरसमन्वितैः ॥ ८ ॥
 गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मन्त्राह्वानैर्यथार्हतः ।
 होतारो ददुरावाह्य हविर्भागान्दिवोकसाम् ॥ ९ ॥
 नानाहुतमभूत्तत्र स्खलितं वापि किञ्चन ।
 दृश्यते ब्रह्मवत्सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे ॥ १० ॥
 न तेष्वहःसु श्रान्तो वा क्षुधितो वापि दृश्यते ।
 तिर्यक्षपि कुतो न्येषु भूनेष्वपरितर्पितम् ॥ ११ ॥

अनाथानां तथा स्त्रीणां बालवृद्धस्य चैव हि ।
 बुभुक्षितानां दीनानां नातृस्तिरुपलभ्यते ॥ १२ ॥
 तापसा भुञ्जते नित्यं भुञ्जते श्रमणा अपि ।
 व्यश्रूयत च शब्दोयं दीयतां भुज्यतामिति ॥ १३ ॥
 दीयतां दीयतामन्नं वासांसि विविधानि च ।
 इति संचोदितास्तत्र तथा चक्रुरतन्द्रिताः ॥ १४ ॥
 अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्वतोपमाः ।
 दिवसे दिवसे कृता व्यञ्जनानां ददास्तथा ॥ १५ ॥
 नानादेशादनुभासाः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा ।
 अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन्यज्ञे महात्मनः ॥ १६ ॥
 ब्राह्मणानां सहस्राणि तानि तत्र महामखे ।
 पृथगुभुजिरेन्नानि स्वाङ्गुनी विविधानि च ॥ १७ ॥
 रुक्मपात्रीष्वनेकासु रोजतीपु च सर्वशः ।
 द्विजातघोत्रपानानि तत्राभुञ्जत चासकृत् ॥ १८ ॥
 स्वलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान्पर्यवेपयन् ।
 सुप्रीतमनसः सर्वे सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १९ ॥
 अन्नं हि विधिवत्स्वादु प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः ।
 अहो वृत्ताः स्म भद्रं ते इति शुश्राव राघवः ॥ २० ॥
 कर्मान्तरे तदा विप्रा हेतुवादान्वहूनपि ।
 प्राहुः सुवाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषवः ॥ २१ ॥
 दिवसे दिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः ।
 सर्वकर्माणि चक्रुस्ते श्वथाशास्त्र प्रचोदिताः ॥ २२ ॥
 नापडङ्गविदत्रासिन्नाघतो नाबहुश्रुतः ।
 सदस्यस्तस्य वै राज्ञो नावादकुशले द्विजः ॥ २३ ॥
 प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन्पञ्चैस्त्वाः स्वादिराश्च पट् ।
 तावन्त एव पात्राशास्तथैवोद्भुञ्चन् पथक् ॥ २४ ॥
 श्लेष्मातकमयश्रेको देवदारुमयस्तथा ।
 द्वावास्तां तत्र विहितौ बाहुभ्यामपरिग्रहौ ॥ २५ ॥

कारिताः सर्वे एवेते शास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः ।

शोभार्थं तस्य यज्ञस्य काञ्चनाकृतयो भवन् ॥ २६ ॥

एकविंशतिर्यूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः ।

वासोभिरेकविंशद्विरेकैकं समलंकृताः ॥ २७ ॥

5 विन्यस्ता विधिवत्सर्वे शिल्पिभिः सुदृढाः कृताः ।

अष्टाश्रयः सर्वे एव श्लक्ष्णरूपसमन्विताः ॥ २८ ॥

आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गन्धैश्च पूजिताः ।

सप्तर्षयो दीप्तिमन्तो विराजन्ते यथा दिवि ॥ २९ ॥

स चैत्यो राजसिंहस्य संचितः कुशलैर्द्विजैः ।

10 गरुडो रुक्मपत्नो वै त्रिगुणोष्ठादशात्मकः ॥ ३० ॥

नियुक्तास्तत्र पशवस्तास्ता उद्दिश्य देवताः ।

जलचराः स्थलचरा अन्तरिक्षचरास्तथा ॥ ३१ ॥

पतङ्गाः पक्षिणश्चैव तथा वनचराश्च ये ।

नानासरीसृषाश्चैव नानौषध्यः प्रकल्पिताः ।

15 ऋषभाः सर्वे एवेति नियुक्ताः शास्त्रतस्तथा ॥ ३२ ॥

पशूनां त्रिशतं त्वासीद्यूपेषु नियतं तदा ।

अश्वरत्नं च तत्रैव प्रोक्षितं वैश्वदेविकम् ॥ ३३ ॥

कौशल्या तं हयं तत्र परिगम्य प्रदक्षिणम् ।

सम्यगम्यर्चयां चक्रे गन्धमाल्यविभूषणैः ।

20 विपाणैर्विंशशसैनं त्रिभिः परमया मुदा ॥ ३४ ॥

पतत्रिणा तदा सार्धं सुष्ठितेन च चेतसा ।

अवसद्व्रजनीमेकां कौशल्या पुत्रकाम्यया ॥ ३५ ॥

होताध्वर्युस्तथोद्गाता हयेन समयोजयन् ।

महिष्याः परिवृच्यर्थमुपोढामपरां तथा ॥ ३६ ॥

25 तमश्वमुपतिष्ठन्त्याः कौशल्यायास्तदा द्विजाः ।

ऋष्यशृङ्गादयः प्रीताः प्रायुञ्जन्त तदाशिषः ॥ ३७ ॥

पतत्रिणस्तस्य वषामुद्धृत्य निपतेन्द्रियः ।

ऋत्विक्परमसंपन्नः श्रपयामास शास्त्रतः ॥ ३८ ॥

धूमगन्धं वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः ।
 यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन् पापमात्मनः ॥ ३९ ॥
 ह्यस्य यानि चाङ्गानि कल्पितानि विभागशः ।
 अग्नौ प्रांस्यन्ति विधिवत्समस्ताः षोडशर्त्विजः ॥ ४० ॥
 प्रक्षशाखामु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः । 5
 अश्वमेधस्य चैकस्य वैतसो माग इष्यते ॥ ४१ ॥
 त्र्यहोश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः ।
 चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम् ॥ ४२ ॥
 उक्थ्यं द्वितीयं संख्यातमतिरात्रं तयोत्तरम् ।
 विचारास्तत्र ब्रह्मो विहिताः शास्त्रदर्शनात् ॥ ४३ ॥ 10
 ज्योतिष्टोमायुपी चैव अतिरात्रे विनिर्मिते ।
 अभिजिद्विश्वजिच्चैवमृतोर्यामो महाक्रतुः ॥ ४४ ॥
 क्रतुं समाप्य तु तदा न्यायतः पुरुषर्षभः ।
 ऋत्विग्भ्यः प्रददौ राजा धरां तां कुलवर्धनः ॥ ४५ ॥
 प्रार्चां होत्रे ददौ स्फीतां दिशं बाहुषेष्ठाजितान् । 15
 अध्वर्यवे प्रतीर्चां तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ॥ ४६ ॥
 उद्गात्रे च तथोदीर्चां दक्षिणेया विनिर्मिता ।
 अश्वमेधे महायज्ञे स्वयंभूविहिते पुरा ॥ ४७ ॥
 एवं दत्त्वा प्रदष्टोभूच्छ्रीमानिह्वाकुनन्दनः ।
 ऋत्विजस्त्वष्टुवन्सर्वे राजानं गतकल्मषम् ॥ ४८ ॥ 20
 भवानिव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति ।
 न भूम्या कार्यमस्मार्कं न हि शक्ताः स्म पालने ॥ ४९ ॥
 रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिप ।
 निष्क्रयं किञ्चिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ॥ ५० ॥
 गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः । 25
 दश कोटीः सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ॥ ५१ ॥
 ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु ।
 ऋष्यशृङ्गाय मुनये वासिष्ठाय च धीमते ॥ ५२ ॥

दक्षिणाः परिगृह्याथ सुप्रीतमनसा द्विजाः ।

ऊचुर्दशरथं तत्र कामं ध्यायेति वै तदा ॥ १३ ॥

ततोऽब्रवीदप्यशृङ्गं राजा दशरथस्तदा ।

कुलस्य वर्धनं तत्तु कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ १४ ॥

तथेति स च राजानमुवाच द्विजसत्तमः ।

भविष्यन्ति सुता राजंश्रत्वारस्ते कुलोद्बहाः ॥ १५ ॥

इति बालकाण्डे अश्वमेधसमाप्तिर्नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किञ्चिदिदमुत्तरम् ।

लब्धसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥

इष्टिं तेन्यां कम्प्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् ।

अथर्वशिरसि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः ॥ २ ॥

ततः प्रचक्रमे कर्तुमिष्टिं कामसमृद्धये ।

तस्य राज्ञो हितान्वेषी विमाण्डकमुतो वशी ॥ ३ ॥

तत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च मुनिभिः सह ।

भागप्रतिग्रहार्थं वै पूर्वमेव समागताः ॥ ४ ॥

ग्रहा सुरेश्वरः स्थाणुस्तथा नारायणः प्रभुः ।

इन्द्रश्च भगवान्साक्षान्मरुद्गणवृतस्तथा ॥ ५ ॥

अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञस्तस्य महात्मनः ।

तत्र भागार्थिनो देवानागतान्सोभ्ययाचत ॥ ६ ॥

अयं राजा दशरथः पुत्रार्थी तप्तर्वास्तपः ।

इष्टवानश्वमेधेन भवतः श्रद्धयान्वितः ॥ ७ ॥

इष्टिं च पुत्रकामो न्यां पुनः कर्तुं समुद्यतः ।

तदस्य पुत्रकामस्य प्रसादं कर्तुमर्हथ ॥ ८ ॥

अभियाचे स वः सर्वानस्पर्येहं कृताञ्जलिः ।

भवेयुरस्य चत्वारः पुत्राः खैलोक्यविश्रुताः ॥ ९ ॥

ते तथेत्यद्भुवन्देवा ऋषिपुत्रं कृताञ्जलिम् ।

माननीयोसि नो विप्र राजा चैव विशेषतः ॥ १० ॥

प्राप्स्यते परमं काममेतयेष्ट्या नराधिपः ।

इत्युक्त्वान्तर्हिता देवास्ततः शक्रपुरोगमाः ॥ ११ ॥

ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन्सदसि देवताः ।

अद्भुवँल्लोककर्तारं ब्रह्माणं वचनं ततः ॥ १२ ॥

त्वत्प्रदिष्टवरो ब्रह्मन्रावणो नाम राक्षसः ।

सर्वान्नो बाधते दर्पान्महर्षींश्च तपोरतान् ॥ १३ ॥

त्वया ह्यस्य वरो दत्तः प्रीतेन भगवन्पुरा ।

देवदानवयक्षाणामवध्योसीति कामतः ॥ १४ ॥

मानयन्तश्च ते वाक्यं सर्वमस्य सहामहे ।

स बाधयति लोकांस्त्रीन्विहिसन्राक्षसेश्वरः ॥ १५ ॥

देवर्षियक्षगन्धर्वानसुरान्मानवांश्च सः ।

अतिक्रामति दुर्धर्षो वरदानेन मोहितः ॥ १६ ॥

न तत्र सूर्यस्तपति न भयाद्भाति मारुतः ।

नाग्निर्ज्वलति वै तत्र यत्र तिष्ठति रावणः ॥ १७ ॥

चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोपि न कम्पते ।

नष्टो वैश्रवणः स्थानात्तस्य वीर्येण पीडितः ॥ १८ ॥

तन्महन्नो भयं तस्माद्राक्षसाद्घोरदर्शनात् ।

वधार्थं तस्य भगवन्नुपायं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥

एवमुक्तः सुरैः सर्वैश्चिन्तयित्वा ततोऽववीत् ।

हन्तायं विहितरतस्य वधोपायो दुरात्मनः ॥ २० ॥

तेन गन्धर्वयक्षाणां देवदानवरक्षसाम् ।

अवध्यः स्यामिति श्रोक्तं तथेत्युक्तं च तन्मया ॥ २१ ॥

अवज्ञाय तु तद्रक्षो मानुषान्मन्वकीर्तयत् ।

तस्मात्स मानुषाद्ध्यो मृत्युर्नान्योस्य विद्यते ॥ २२ ॥

एतच्छ्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम् ।

देवाः शक्रपुरोगास्ते हर्षिताः सर्वतोऽभवन् ॥ २३ ॥

एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः ।

शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥ २४ ॥

5

01

15

20

25

वैनतेयं समारुह्य भास्करस्तोयदं यथा ।

तप्तहाटककेयूरो वन्द्यमानः सुरोत्तमैः ॥ २५ ॥

तमद्भुवन्सुराः सर्वे समभिष्टुत्य संनताः ।

आर्तानामसि लोकानामार्तिहा मधुसूदन ॥ २६ ॥

5 याचामहेतस्त्वामार्ताः शरणं नो भवाच्युत ।

द्भूत किं करवाणीति विष्णुस्तानब्रवीद्वचः ॥ २७ ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा पुनरुचुरिदं सुराः ।

राजा दशरथो नाम तप्तवान्मुमहत्तपः ॥ २८ ॥

इष्टवांश्चाश्वमेधेन प्रजाकामः स चाप्रजाः ।

10 अस्मान्त्रियोगात्त्वं विष्णो तस्य पुत्रत्वमाप्नुहि ॥ २९ ॥

तस्य भार्यासु तिसृषु द्विश्रीकीर्त्युपमासु च ।

विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ॥ ३० ॥

तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककण्टकम् ।

अवध्यं देवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम् ॥ ३१ ॥

15 स हि देवान्सगन्धर्वान्सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान् ।

राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्योत्सेकेन बाधते ॥ ३२ ॥

ऋषयश्च ततस्तेन गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।

क्रीडन्तो नन्दनवने रौद्रेण विनिपातिताः ॥ ३३ ॥

त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां नः परंतप ।

20 वधाय देवशत्रूणां नृणां लोके मनः कुरु ॥ ३४ ॥

स नियुक्तस्तथा देवैः साक्षान्नारायणः प्रभुः ।

तानुवाच ततो देवानिदं वचनमर्थवत् ॥ ३५ ॥

किं मया तत्र कर्तव्यं प्रादुर्भूतेन वः सुराः ।

कार्यं कुतो वापि भयं युष्माकमिदमीदृशम् ॥ ३६ ॥

25 इति तस्य वचः श्रुत्वा विष्णोरुचुरिदं सुराः ।

राक्षसान्नो भयं विष्णो रावणाहोकरावणान् ॥ ३७ ॥

मानुषीं तनुमास्थाय समुद्धर्तुं त्वमर्हसि ।

त्वत्तो हि नान्यस्तं पापं शक्तो हन्तुं दिवोकसाम् ॥ ३८ ॥

स दीर्घं तप्तवान्कालं तपोत्युग्रमरिदम् ।
 तेनायं परितुष्टोस्य बभूव प्रपितामहः ॥ ३९ ॥
 ततोस्मै प्रददौ तुष्टो वरदो भगवान्पुरा ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यो वर्जयित्वा तु मानुषान् ॥ ४० ॥
 ततो दत्तवरस्यैवं तस्य नान्यत्र मानुषान् ।
 वधाद्भयमतश्चैनं गत्वा मानुषतां जहि ॥ ४१ ॥
 एवमुक्तस्तु देवेशो विष्णुत्त्रिदशपुंगवः ।
 पितामहपुरोगांस्तान्सर्वलोकनमस्कृतः ।
 अत्रवीत्त्रिदशान्मर्वान्समेतान्धर्मसंस्थितान् ॥ ४२ ॥
 भयं त्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणम् ।
 सपुत्रपौत्रं सामात्यं सपन्त्रिज्ञातिबान्धवम् ।
 हत्वा क्रूरं दुराधर्षं देवर्षीणां भयावहम् ॥ ४३ ॥
 दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
 वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन्पृथिवीमिमाम् ॥ ४४ ॥
 ततो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः ।
 स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवर्णधुसूदनम् ॥ ४५ ॥
 तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं
 प्रवृद्धदंष्ट्रं त्रिदशेश्वरद्विपम् ।
 विरावणं त्रिदशेश्वरद्विपकण्ठकं
 मनुष्यतामेत्ये निहन्तुमर्हसि ॥ ४६ ॥

इति बालकाण्डे रावणवधोपायो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

एवं दत्त्वा वरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान् ।
 मानुषे चिन्तयामास जन्मभूमिमथात्मनः ॥ १ ॥
 ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ।
 पितरं रोचयामास तत्रा दशार्थं नृपम् ॥ २ ॥
 स चाप्यपुत्रो नृपतिस्तस्मिन्काले महाद्युतिः ।
 अयन्तपुत्रियामिष्टिं पुत्रेप्सुररिसूदनः ॥ ३ ॥

5

10

15

20

25

स कृत्वा निश्चयं विष्णुरामन्व्य च पितामहम् ।
अन्तर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ४ ॥

तत्रास्य यजमानस्य पावकादतुल्यममम् ।
प्रादुर्भूत महद्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥ ५ ॥

5

कृष्णं रक्ताम्बरधर रक्तास्यं दुन्दुभिस्वनम् ।
स्निग्धहर्षक्षतनुजश्मश्रुप्रवरमूर्धनम् ॥ ६ ॥

शुभलक्षणसंपन्न दिव्याभरणभूषितम् ।
शैलशृङ्गसमुत्सेधं दत्तशार्दूलविक्रमम् ।

दिव्याकारसमाकार दीप्तानलशिखोपमम् ॥ ७ ॥

10

ततजाम्बूनदमयीं राजतान्तपरिच्छदाम् ।

दिव्यपायससंपूर्णां पार्त्रीं पत्नीमिव प्रियाम् ।

प्रगृह्य विपुलां दोर्म्यां स्वय मायामयीमिव ॥ ८ ॥

समवेक्ष्याद्ब्रवीद्वाक्यमिदं दशरथं नृपम् ।

प्राजापत्य नरं विद्धि मामिहाम्यागतं नृप ॥ ९ ॥

15

सान्तःपुरस्तदा राजा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।

भगवन्स्वागतं तेऽस्तु किमहं करवाणि ते ॥ १० ॥

अयो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोद्ब्रवीत् ।

राजन्नर्चयता देवानद्य प्राप्त त्वया फलम् ॥ ११ ॥

इदं तु नृपशार्दूल पायसं देवनिर्मितम् ।

20

प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम् ॥ १२ ॥

भार्याणामनुरूपाणामश्रीतेति प्रयच्छ वै ।

तांस्तु त्वं लप्स्यसे पुत्रान्यदर्थं यन्मते नृप ॥ १३ ॥

बाढमित्येव नृपतिः शिरसा प्रतिगृह्य ताम् ।

पार्त्रीं देवान्नसपूर्णां देवदत्ता हिरण्मयीम् ॥ १४ ॥

अभिवाद्य च तद्भूतमद्भुतं प्रियदर्शनम् ।

मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥

ततस्तदद्भुतप्रख्यं भूतं परमभास्वरम् ।

संवर्णयित्वा तत्कर्म तत्रैवान्तरधीयत ॥ १६ ॥

ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितम् ।
 बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवावनः ॥ १७ ॥
 हर्षरश्मिभिरुद्योतं तस्यान्तःपुरमांघ्र्यमौ ।
 शारदस्याभिरामस्य चन्द्रस्यैव नभोःशुभिः ॥ १८ ॥
 सोन्नःपुरं प्रविश्यैव कौशल्यामिदमब्रवीत् ।
 पायसं प्रतिगृह्णीष्व पुत्रीयं त्विदमात्मनः ॥ १९ ॥
 कौशल्यायै नरपतिः पायसार्थं ददौ तदा ।
 अर्घादर्थं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः ।
 कैकेय्ये चावशिष्टार्थं ददौ पुत्रार्थकारणात् ॥ २० ॥
 प्रददौ चावशिष्टार्थं पायसस्यामृतोपमम् ।
 अनुनिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महीपतिः ।
 एवं तासां ददौ राजा भार्याणां पायसं ष्यक् ॥ २१ ॥
 ताश्चैव पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः ।
 संतानं मेनिरे सर्वाः महर्षोदितचेतसः ॥ २२ ॥

ततो हविः प्राश्य तदुत्तमं स्त्रियः । १ 15

स्वयं नृपेण प्रतिपादितं मुदा ।

हुताशनादित्यसमानतेजसः

क्रमेण गर्भानुपलेभिरे शुभान् ॥ २३ ॥

ततः स राजा प्रतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः

प्ररूढगर्भाः परितुष्टमानसः । 20

बभूव हृष्टस्त्रिदिवै यथा हरिः ।

सुरेन्द्रसिद्धर्षिणामिपूजितः ॥ २४ ॥

इति बालकाण्डे पायसोत्पत्तिर्नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

पुत्रत्वं तु गते विष्णोः राज्ञस्तस्य महात्मनः ।

25

उवाच देवानाहूय स्वयंभूर्भगवानिदम् ॥ १ ॥

सत्यसंघस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितेषिणः ।

विष्णोः सहायान्समरेसृजध्वं कामरूपिणः ॥ २ ॥

मायाविदश्च शूराश्च वायुवेगसमाञ्जवे ।

नयज्ञान्बुद्धिसपन्नान्विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥

असहार्यानुपायज्ञान्दिव्यसहननान्वितान् ।

सर्वास्त्रगुणसपन्नानमृतप्राशनानिव ॥ ४ ॥

५ अप्सर सु च मुख्यासु गन्धर्वाणां तनूपु च ।

यक्षपन्नगकन्यासु तथा विद्याधरीषु च ॥ ५ ॥

किंनरीणां च गात्रेषु वानरीणां तनूपु च ।

सृजध्व हरिरूपेण पुत्रास्तुल्यपराक्रमान् ॥ ६ ॥

पूर्वमेव मया सृष्टो जाम्बवानृक्षपुंगव ।

१० जृम्भमाणस्य सहसा मम वक्रादजायत ॥ ७ ॥

ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् ।

जनयामासुरेव ते पुत्रान्वानररूपिण ॥ ८ ॥

देवा महर्षिगन्धर्वास्ताक्ष्या यक्षा यशस्विनः ।

चारणाश्च सुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिण ॥ ९ ॥

१५ नागाऽकिंपुरुषाश्चैव रसिद्धविद्याधरोरगा ।

बहवो जनयामासुर्दृष्टास्तत्र सहस्रश ॥ १० ॥

वानरेन्द्र महेन्द्राभामिन्द्रो वालिनमात्मजम् ।

सुग्रीव जनयामास तपनस्तपता वर ॥ ११ ॥

बृहस्पतिस्त्वजनयत्तार नाम महाकपिम् ।

२० सर्ववानरमुख्यानां बुद्धिमन्तमनुत्तमम् ॥ १२ ॥

धनदस्य सुत श्रीमान्वानरो गन्धमादन ।

विश्वकर्मा त्वजनयन्नल नाम महाकपिम् ॥ १३ ॥

पावकस्य सुत श्रीमाञ्जीलोमिसदृशप्रभ ।

तेजसा यशसा वीर्यादत्यरिच्यत पावकम् ॥ १४ ॥

२५ रूपद्रविणसपन्नावश्विनौ रूपसमतौ ।

मैन्द च द्विविद चैव जनयामासतु स्वयम् ॥ १५ ॥

वरुणो जनयामास सुपेण नाम वानरम् ।

शरभ जनयामास पर्जन्यस्तु महाबल ॥ १६ ॥

मारुतस्यौरसः श्रीमान्हनुमात्राम वानरः ।
 वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे ॥ १७ ॥
 ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधेप्सुभिः ।
 अप्रमेयबला देवैर्वानराः कामरूपिणः ॥ १८ ॥
 ते गजाचलसंकाशाः सिंहसंहननौजसः ।
 ऋक्षवानरगोपुच्छाः क्षिप्रमेवामिनक्षिरे ॥ १९ ॥
 यस्य देवस्य यद्रूपं यद्वलं यः पराक्रमः ।
 तस्य तस्यैव सदृशः स स पुत्रो व्यजायत ॥ २० ॥
 गोलाङ्गुलीषु चोत्पन्नाः केचिदुन्नतविक्रमाः ।
 ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च ॥ २१ ॥ 10
 शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पादपयांघिनः ।
 सखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २२ ॥
 वेचालयैयुः शैलेन्द्रान्मेदयेयुः स्थिन्दुमान् ।
 प्रोमयेयुश्च वेगेन समुद्रं सरितां पतिम् ॥ २३ ॥
 तारयेयुः क्षितिं पद्मचामाद्भवेयुर्महार्णवान् । 15
 भम्स्तलं विशेष्युश्च गृहीयुरपि तोयदान् ॥ २४ ॥
 गृहीयुरपि मातङ्गान्मत्तान्प्रव्रजतो वने ।
 नर्दमानाश्च नादेन पातयेयुर्विहगमान् ॥ २५ ॥
 ईदृशानां प्रमूत्रानि हरीणां कामरूपिणाम् ।
 शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनाम् ॥ २६ ॥ 20
 ते प्रधानाः प्रधानेषु यूथेषु हरियूथपाः ।
 बभूवुर्यूथपश्रेष्ठा वीराश्चाननयन्हरीन् ॥ २७ ॥
 ऋक्षराजं तु तत्रान्ये उपतस्थुर्वनौकसः ।
 अतो नानाविधाञ्छैलान्काननानि च भेजिरे ॥ २८ ॥
 सूर्यगुप्तं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च बालिनम् ।
 भ्रातृगवुपतस्थुस्ते सर्वे एव हरीश्वराः ॥ २९ ॥
 ते तादर्यत्रलसंपन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः ।
 त्रिचीरन्तोर्दयन्मर्वान्सहव्याघ्रमहोरगान् ॥ ३० ॥

तांश्च सर्वान्महाबीहुर्वाली विपुलविक्रमः ।
 जुगोप भुजवीर्येण ऋक्षगोपुच्छवानरान् ॥ ३१ ॥
 तौरिय पृथिवी शूरैः सपर्वतवनार्णवा ।
 कीर्णा विविधसंस्थानैर्नानाव्यञ्जनलक्षणैः ॥ ३२ ॥

5

तैर्मैघवृन्दाचलतुल्यकायै-
 र्महाबलैर्वानरयूपपालैः ।

बभूव भूर्भामिशरीररूपैः

समावृता रामसहायहेतोः ॥ ३३ ॥

इति बालकाण्डे धानरोत्पत्तिर्नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

10

समाप्ते तु ऋतौ तस्मिन्वाजिमेषे महात्मनः ।
 हविर्भागानवाप्येष्टाञ्जमुर्देवा यथागतम् ॥ १ ॥
 ऋषयश्च महात्मानः प्रतिजग्मुः सुपूजिताः ।
 राजानश्चैव ये तत्र ऋतावासन्ममागताः ॥ २ ॥

15

तदानीं ताननुज्ञातुं सर्वानेव प्रचक्रमे ।
 प्रीतियुक्तेन मनसा राजा दशरथस्तदा ॥ ३ ॥
 खं खं राष्ट्रं यथाकामं गच्छन्तु मनुजाधिपाः ।
 प्रीतोहमस्मि भद्र वः स्वस्ति प्राप्नुव मा चिरम् ॥ ४ ॥
 सर्वे भवन्तः पश्यन्तु कार्यं विषयरक्षणम् ।

20

भ्रष्टो हि विषयाद्राजा मृतकल्पः प्रदृश्यते ॥ ५ ॥
 तस्मात्स्वविषये रक्षा कर्तव्या भूतिमिच्छता ।
 यज्ञैर्नावाप्यते स्वर्गो रक्षणात्माप्यते यथा ॥ ६ ॥
 यथा हि पुरुषः कुर्याच्छरीरे यत्नमुत्तमम् ।
 वसनाद्यैरुपायैस्तु तथा राज्ये नगाधिपः ॥ ७ ॥

25

अनागतविधानं च कर्तव्यं विषये नृपैः ।
 आगमश्चापि कर्तव्यो यद्यद्दोषो न जायते ॥ ८ ॥
 एवं समादिशद्राज्ञो राजा श्रुत्वा च तद्गृपाः ।
 अन्योन्यं सविदं वृत्वा प्रयाताः सर्वतो दिशः ॥ ९ ॥

समाप्तदोक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः ।

संप्रदष्टमना भूत्वा राजा दशरथस्तदा ॥ १० ॥

गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु समृत्यत्रलवाहनः ।

प्रविवेश पुरीं श्रीमान्पुरस्कृत्य द्विनोत्तमान् ॥ ११ ॥

ततः कालस्य महत ऋष्यशृङ्गः सुपूजितः ।

प्रययौ शान्तया सार्धं द्वादशेऽश्व रुतात्मभिः ॥ १२ ॥

अन्वीयमानो राज्ञा वै सानुयात्रेण धीमता ।

वसिष्ठेन च धीरेण तथा पौरजनेन च ॥ १३ ॥

यानेन महता शान्ता कम्बलावततेन च ।

गोभिः श्वेतैः प्रयुक्तेन प्रेष्यवर्गान्वितेन च ॥ १४ ॥

संगृह्य धनं सुबहु मणिरत्नमजाविकम् ।

विविधैश्चाप्यलंकारैर्मूषिता श्रीरिवापरा ॥ १५ ॥

मुदा परमयोपेता प्रययौ वरवर्णिनीः ।

भर्तारमनुसंरक्ता पौलोमीव पुरंदरम् ॥ १६ ॥

उपित्वा सुखवासं सा सर्वकामैः सुपूजिता ।

मानिता ज्ञातिभिश्चापि तथा स्त्रीभिश्च सर्वशः ॥ १७ ॥

श्राविता वनवासं च भर्त्रा सा तु शुभानना ।

तमेव मन्यते साधु तथापि सुखिता सती ॥ १८ ॥

सान्तःपुरो नृपश्चापि सोन्वगच्छन्महाव्रतम् ।

ऋषिपुत्रं महामागं शान्तां चैवात्मजां शुभाम् ॥ १९ ॥

ऋषिपुत्रस्य वचनात्ततो वासे प्रकल्पिते ।

सुखवासाः स्म गच्छन्ति सर्वकामैः सुपूजिताः ॥ २० ॥

ततोभिगम्य राजानमृषिपुत्रः प्रतापवान् ।

समनुज्ञापयामास निवर्ततु मवानिति ॥ २१ ॥

ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा राजा सान्तःपुरस्तदा ।

उच्चैः प्ररुदितस्तत्र वचनं चेदमवधीत् ॥ २२ ॥

कौशल्यां च मुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् ।

सर्वाः सुदृष्टां कुरत शान्तां दुर्लभदर्शनाम् ॥ २३ ॥

5

10

16

20

25

तत आलिङ्ग्य ताः सर्वाः शान्तां वाष्पाविलेक्षणाः ।

ऊनुः स्वस्त्ययनान्यस्य सभार्यस्य द्विजस्य ता ॥ २४ ॥

वायुश्चाग्निश्च सोमश्च पृथिवी सरितो दिशः ।

वने रक्षन्तु सततं त्वां भर्तृव्रतचारिणीम् ॥ २५ ॥

५ श्वशुरः पूजनीयस्ते स हि मान्यो विशेषतः ।

पूजाभिरनुकूलाभिरग्निशुश्रूषणादिभिः ॥ २६ ॥

भर्ता च पूजनीयस्ते सर्वावस्थास्वनिन्दिते ।

प्रियवादेन रहसि भर्ता स्त्रीणां हि दैवतम् ॥ २७ ॥

प्रेषयिष्यति राजा तु कुशलार्थं तवानघे ।

10 ब्राह्मणान्नित्यशः पुत्रि मोत्सुका भूः कदाचन ॥ २८ ॥

एवं शान्तां समाश्वास्य मूर्धर्युपाधाय चासकृत् ।

न्यवर्तन्त ततः सर्वाः स्त्रियो राज्ञा प्रचोदिताः ॥ २९ ॥

प्रदक्षिणं द्विजश्रेष्ठं कृत्वा राजा स वीर्यवान् ।

व्यादिशत्सैनिकान्कांश्चिदप्यशृङ्गाय धीमते ॥ ३० ॥

15 अभिवाद्य स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ।

स्वस्ति तेस्तु महाराज घर्मेणाराधय प्रजाः ॥ ३१ ॥

एवमुक्त्वा स राजानं ययावृषिसुतस्तदा ।

तं यान्तमनुवव्राज स्थितो निश्चलचक्षुषा ॥ ३२ ॥

अदृश्यस्तु यदा विप्रस्तदा राजा न्यवर्तत ।

20 मनस्तस्मिन्समाधाय स्नेहभावसमन्वितः ॥ ३३ ॥

प्रविष्टः स्वपुरीं राजा नागरैश्चाभिनन्दितः ।

न्यंवसत्तत्र मुदितः पुत्रजन्मप्रतीक्षकः ॥ ३४ ॥

ऋष्यशृङ्गोपि तेजस्वी प्रययौ क्रमशस्तदा ।

लोमपादस्य नगरीं चम्पां चम्पकमालिनीम् ॥ ३५ ॥

25 श्रुत्वैव लोमपादोपि तमायान्तमृषिं तदा ।

सब्राह्मणः सहामात्यः प्रत्युद्गम्य तमब्रवीत् ॥ ३६ ॥

स्नागतं ते द्विजश्रेष्ठ दिष्ट्यासि कुशली प्रभो ।

इहागतो महामाग सभार्यः सपरिच्छदः ॥ ३७ ॥ *

पिता ते कुशली ब्रह्मन्प्राहिणोन्नित्यशश्च सः ।
 कुशलार्थं तव विभो समार्यस्य विशेषतः ॥ ३८ ॥
 स्वलंकृतं च नगरं कारयामास बुद्धिमान् ।
 पूजार्थमृष्यशृङ्गस्य राजा हृष्टेन चेतसा ॥ ३९ ॥
 ऋष्यशृङ्गः प्रहृष्टस्तु सह राज्ञा पुरोत्तमम् ।
 पुरोहितं पुरस्कृत्य पूजितः प्रविवेश ह ॥ ४० ॥
 एवं स न्यवसत्तत्र द्विजपुत्रः प्रतापवान् ।
 राज्ञा सान्तःपुरेणैव पूज्यमानो यथाक्रमम् ॥ ४१ ॥

इति बालकाण्डे ऋष्यशृङ्गप्रतिगमनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

10

ऋष्यशृङ्गे तु संप्राप्ते राजा ब्राह्मणमब्रवीत् ।
 ऋषेर्गच्छ समीपं त्वं निवेद्य च सुव्रतम् ॥ १ ॥
 आगतं परमोदारमृष्यशृङ्गं दुरासदम् ।
 ऋषये सुव्रताय त्वं काश्यपायात्मसंभवम् ॥ २ ॥
 अभिवाद्यैव शिरसा मत्कृते द्विजसत्तमम् ।
 प्रसादय सुतार्थं मे समारब्धं ययात्मना ॥ ३ ॥
 श्रुत्वेव राज्ञो वचनं तदा स द्विजसत्तमः ।
 जगाम तत्र यत्रासौ वर्तते काश्यपात्मजः ॥ ४ ॥
 प्रसाद्य च द्विजश्रेष्ठं शिरसामिप्रणम्य च ।
 अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं राज्ञा यदभिचोदितम् ॥ ५ ॥
 पुत्रस्ते समनुप्राप्तो यज्ञं कृत्वा महायशाः ।
 राज्ञो दशरथस्यैव श्वशुरस्य महात्मनः ॥ ६ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तस्य द्विजस्य सुमहायशाः ।
 गमने मतिमावत्त पुत्रस्यानयने तदा ॥ ७ ॥
 स हि शिष्यवृत्तस्तत्र प्रयातो द्विजसत्तमः ।
 संपूज्यमानो धर्मात्मा आमैर्वीरैश्च सर्वेशः ॥ ८ ॥
 भक्ष्यभोज्यमुपादाय नरास्तं समुपागमन् ।
 ऊबुः प्रणम्य शिरसा किं मुने करवामहे ॥ ९ ॥

15

20

25

तानववीत्स विप्रेन्द्रः सर्वानिव समागतान् ।

किमर्थं क्रियते पूजा श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १० ॥

तत ऊर्चुर्महात्मानं संबन्धी ते नराधिपः ।

तस्याज्ञा क्रियते ब्रह्मन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ११ ॥

5 श्रुत्वा तेषां तु वचनं मनःप्रहादनं शुभम् ।

प्रसादमकरोद्राज्ञः सहामात्यपुरस्य सः ॥ १२ ॥

विभाण्डकवचः श्रुत्वा किंकरा हृष्टमानसाः ।

त्वरिता जग्मुराख्यातुं राज्ञः प्रियनिवेदिनः ॥ १३ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां प्रत्युद्गम्य नराधिपः ।

10 पुरोहितेन सहितः प्रगृह्यार्घ्यं समाद्रवत् ॥ १४ ॥

दृष्ट्वा तु मुनिशार्दूलो प्रणम्य च पुनः पुनः ।

अव्रवीद्राजशार्दूलो विभाण्डकमिदं वचः ।

अद्य मे सफलं जन्म दर्शनात्तव सुव्रत ॥ १५ ॥

तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ।

15 मा भूद्भयं ते राजेन्द्र प्रसन्नोऽस्मि तवानघ ॥ १६ ॥

ततः प्रहृष्टो नृपतिः पुरस्कृत्य द्विजोत्तमम् ।

प्राविशन्नगरीं श्रीमानार्चितः सर्वमङ्गलैः ॥ १७ ॥

अभिवाद्य पुनश्चैव न्यायतः प्रतिपूज्य च ।

तरुणः प्राञ्जलयः सर्वे समासाद्य द्विजोत्तमम् ॥ १८ ॥

20 ततः शान्तां पुरस्कृत्य ताः स्त्रियः ममलंकृताम् ।

न्यवेदयन्त विप्राय स्तुपेयं तव मानंद ॥ १९ ॥

प्रतिगृह्य स तां शान्तां समालिङ्ग्य ह धर्मविन् ।

अङ्गे निवेश्य तदा विस्मयं परमं गतः ॥ २० ॥

द्विजोत्सङ्गात्समुत्थाय साभिवाद्य तदा द्विजम् ।

25 आविशत्प्राञ्जलिर्भूत्वा श्वशुरस्य समीपतः ॥ २१ ॥

प्रायश्चित्तं च कृतवान्पुत्रस्य द्विजसत्तमः ।

महार्पिभिः पूज्यमानः ससुतश्च वनं ययौ ॥ २२ ॥

इति बालकाण्डे ऋष्यशृङ्गवनगमनं नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८

- ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां पट्समत्ययुः ।
ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके त्रिथी ॥ १ ॥
- नक्षत्रे दितिदैवत्ये स्वोच्चसंस्थेषु पञ्चमु ।
ग्रहेषु कर्कटे छप्रे वाक्पताविन्दुना सह ॥ २ ॥
- प्रोद्यमाने जगन्नायं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
कौशल्याजनयद्रामं दिव्यलक्षणसंगुतम् ॥ ३ ॥
- कौशल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामितेनसा ।
यथाधिपेन देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ ४ ॥
- भवाय स हि लोकानां रावणस्य वधाय च ।
विष्णोर्वायीर्वृत्तो जज्ञे रामो राजविलोचनः ॥ ५ ॥
- भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः ।
साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ६ ॥
- अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राजनयत्सुतो ।
दृढभक्ती महोत्साहो विष्णोरर्धसमन्वितो ॥ ७ ॥
- पुप्ये जातस्तु भरतो मोनलग्रे प्रसन्नधीः ।
सोर्षे जातो तु सौमित्रो कुलीरेभ्युदिते रवौ ॥ ८ ॥
- राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक् ।
गुणवन्तोनुरुपाश्च रुच्याः प्रोष्ठपदोपमाः ॥ ९ ॥
- जगुः कलं च गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
देवद्वन्द्वमयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च स्वात्पतत् ॥ १० ॥
- उत्सवश्च महानासीदयोध्यायां जनाकुलः ।
रथ्याश्च जनसंवाधां नटनर्तकसंकुलाः ॥ ११ ॥
- गायनैश्च विराविण्यो वादनैश्च तथापरैः ।
विरिजुर्विपुलास्तत्र सर्वरत्नसमन्विताः ॥ १२ ॥
- प्रदेयांश्च ददौ राजा सूतमागधवान्द्रिनाम् ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं गोधनानि सहस्रशः ।
अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाकरोत् ॥ १३ ॥
- ज्येष्ठं रामम् महात्मानं भरतं कैकेयीसुतम् ।

सौमित्रि लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरं तथा ।
 वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कृतवांस्तदा ॥ १४ ॥
 तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ।
 बभूव भूयो भूतानां स्वयंभूरिव संमतः ॥ १५ ॥
 सर्वे वेदाविदः शूराः सर्वे लोकहिते रताः ।
 सर्वे ज्ञानोपसंपन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः ॥ १६ ॥
 तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ।
 इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः ॥ १७ ॥

गजस्कन्धेश्वरपृष्ठे च रथ्यचर्यासु संमतः ।
 धनुर्वेदे च निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ १८ ॥
 बाह्याःप्रभृति मुक्तिग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ।
 रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ १९ ॥
 सर्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः ।
 लक्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्नो बहिःप्राण इवापरः ॥ २० ॥

न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः ।
 मिष्टमन्नमुपानीतमश्नाति न हि तं विना ॥ २१ ॥
 यदा हि हयमारूढो मृगयां याति राघवः ।
 अथैनं पृष्ठतोभ्येति सधनुः परिपालयन् ॥ २२ ॥
 भरतस्यापि शत्रुघ्नो रामस्येव हि लक्ष्मणः ।
 प्राणैः प्रियतरो भ्राता तस्यापि स तथाभवत् ॥ २३ ॥
 ते ख्यातयशसः सर्वे परस्परहिते रताः ।
 तुष्टिमुत्पादयांचक्रुः पितुर्विनयपौरुषैः ॥ २४ ॥
 स चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथो नृपः ।
 लोकपालैरिव बभौ वृतः साक्षात्प्रजापतिः ॥ २५ ॥

इति बालकाण्डे दशरथपुत्रजन्म नामैकोनविंशः सर्गः ॥ १५

अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ।

चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सत्रान्धवः ॥ १५ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु विश्वामित्र इति श्रुतः ।
 महर्षिरभ्यगाद्द्रष्टुमयोध्यायां नराधिपम् ॥ २ ॥
 तस्य यज्ञो हि रक्षोभिस्तदा विलुलुपे किल ।
 मायावीर्यवलोन्मत्तैर्धर्मकामस्य धीमतः ॥ ३ ॥
 रक्षार्थं तस्य यज्ञस्य द्रष्टुमैच्छत्स पार्थिवम् । 5
 न हि शक्नोत्यविद्येन समाप्तं स मुनिः क्रतुम् ॥ ४ ॥
 स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी द्वाराध्यसानुवाच ह ।
 राज्ञ आवेदयध्वं मां समाप्तं गाधिनः मुतम् ॥ ५ ॥
 नस्य ते वचनं श्रुत्वा राज्ञो वेश्म प्रदुद्रुवुः ।
 संभ्रान्तमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः ॥ ६ ॥ 10
 ते गत्वा राजगवने विश्वामित्रं महामुनिम् ।
 प्राप्तमावेदयामासुर्नृपाय प्रणताः स्थिताः ॥ ७ ॥
 ततो राजा दशरथः सामात्यः सपुरोहितः ।
 मत्पुत्र्यौ मुनिं द्रष्टुं ब्रह्माणमिव वासवः ॥ ८ ॥
 स दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्त्या तापसं शंसितव्रतम् । 15
 प्रदृष्टवदनो राजा ततोर्ध्वमुपहारयत् ॥ ९ ॥
 स राज्ञः प्रतिगृह्यार्थं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
 कुशलानामयं प्रीतः पप्रच्छ वसुधाधिपम् ॥ १० ॥
 पुरे कोपे जनपदे बान्धवेषु मुदत्सु च ।
 कुशलं कौशिको राज्ञः पर्यपृच्छत्सुधार्मिकः ॥ ११ ॥ 20
 अपि ते संनताः सर्वे सामन्ता रिपवो निताः ।
 देवं च मानुषं चैव कर्म ते साध्वनुष्ठितम् ॥ १२ ॥
 वासिष्ठं च समागम्य प्रहसन्मुनिर्पुंगवः ।
 यथर्हि चार्थयित्वैनं पप्रच्छानामयं तदा ॥ १३ ॥ च
 ते सर्वे दृष्टमनसस्तस्य राज्ञो निवेशनम् । 25
 विविशुः सहितास्तेन निषेदुश्च यथार्हतः ॥ १४ ॥
 अथ दृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् ।
 उवाच परमोदारो दृष्टस्त्वमभिपूजयन् ॥ १५ ॥

यथामृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके ।

यथा सदृशदारेषु पुत्रनन्माप्रजस्य वै ॥ १६ ॥

प्रणष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षमहोदयः ।

तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने ॥ १७ ॥

5 कस्तेभिलपितः कामः किं करोमि प्रशावि माम् ।

पात्रभूतोसि मे ब्रह्मन्दिष्ट्या प्राप्तोसि मानद ॥ १८ ॥

अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ।

यस्माद्विप्रेन्द्रमद्राक्षं सुप्रभाता निशा मम ॥ १९ ॥

पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रमः ।

10 ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योसि बहुधा मया ॥ २० ॥

तदद्भुतमिदं विप्र पवित्रं परमं मम ।

शुभक्षेत्रगतश्चाहं तव संदर्शनात्प्रभो ॥ २१ ॥

ब्रूहि यत्प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति ।

इच्छाम्यनुगृहीतोहं त्वदर्थपरिवृद्धये ॥ २२ ॥

16 कार्यस्य न विमर्शं च गन्तुमर्हसि सुव्रत ।

कर्ता चाहमर्शेण दैवतं हि भवान्मम ॥ २३ ॥

इदमतिमधुरं निशम्य वाक्यं

श्रुतिमुखमात्मवता विनीतमुक्तम् ।

प्रथितगुणयशा गुणे निविष्टो

20 मुनिवृषभः परमं जगाम हर्षम् ॥ २४ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रागमनं नाम विंशः सर्गः ॥ २० ॥

तच्छ्रुत्वा राजर्षिहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ।

दृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोम्यभाषत ॥ १ ॥

25 सदृशं गजशार्दूल त्वयैतद्वाक्यमोरितम् ।

महावंशाप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २ ॥

यस्तु मेभिमतः कामस्त्वत्त प्राप्त इतीप्सित् ।

यदुद्दिश्यागतश्चास्मि कार्यं तच्छ्रूयतामिति ॥ ३ ॥

अहं नियममातिष्ठे विध्यर्थं पुरुषर्षभ ।
 तस्य विन्नकरो ह्ये तु राक्षसो कामरूपिणो ॥ ४ ॥
 ब्रूते तु बहुशस्तीर्णे समाप्त्यां राक्षसाधमौ ।
 तौ मांसरुधिरीधेन वेदीं तामम्यवर्षताम् ॥ ५ ॥
 अवधृते तथाभूते तस्मिन्नियमनिश्चये ।
 कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद्देशादपक्रमे ॥ ६ ॥
 न च मे क्रोधमुःस्वप्नुं बुद्धिर्मवति पार्थिव ।
 तथाभूता हि सा चर्या न शापस्तत्र युज्यते ॥ ७ ॥
 स्वत्प्रसादादविघ्नेन प्रापयेयं क्रियाफलम् ।
 पातुमर्हसि मामार्तं शरणार्थिनमागतम् ॥ ८ ॥
 स्वपुत्रं राजशार्दूलं रामं सत्यपराक्रमम् ।
 काकपक्षधरं वीरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥ ९ ॥
 शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ।
 राक्षसा ये विकर्तारस्तेपामपि विनाशने ॥ १० ॥
 श्रेयश्चास्मै प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः ।
 त्रयाणामपि लोकानां येन ह्यर्थाति गमिष्यति ॥ ११ ॥
 न च तौ राममासाद्य शक्तौ रथातुं कथंचन ।
 न च तौ राघवादन्यो हन्तुमुत्सहते पुमान् ॥ १२ ॥
 वीर्योत्सिक्तो हि तौ पापौ कालपाशवशं मृतौ ।
 रामस्य नरशार्दूलं न पर्याप्तौ महात्मनः ॥ १३ ॥
 न च पुत्रगतं स्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ।

5

10

15

२९

दशरात्रेण मे यज्ञो भविता यत्र राक्षसौ ।

हन्तव्यौ नव पुत्रेण रामेणाद्भुतकर्मणा ॥ १८ ॥

नात्येति कालो यज्ञस्य यथायं मम राघव ।

तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृपाः ॥ १९ ॥

5 इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः ।

विरराम महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २० ॥

स तन्निशम्य राजेन्द्रो विश्वामित्रवचं शुभम् ।

शोकेन महताविष्टश्चाल च मुमोह च ॥ २१ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रवाक्यं नामैकाविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

10

तच्छ्रुत्वा व्यथितो राजा विश्वामित्रस्य भाषितम् ।

मुहूर्तमिव नि संज्ञं संज्ञावानिदमद्यवीत् ॥ १ ॥

ऊनपोडशवर्षोयं रामो राजीवलोचन ।

न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २ ॥

15 इयमक्षौहिणी सेना यस्याहं पतिरीश्वरः ।

अनया सहितो गत्वा योद्धाहं तैर्निशाचरैः ॥ ३ ॥

इमे शूराश्च विक्रान्ता भृत्या मेस्त्रविशारदाः ।

योग्या रक्षोगणैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४ ॥

अहमेव धनुष्पाणिर्गोप्ता समरमूर्धनि ।

20 यावत्प्राणान्धरिष्यामि तावद्योत्स्ये निशाचरैः ॥ ५ ॥

निर्विघ्ना व्रतचर्या सा भविष्यति सुरक्षिता ।

अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥ ६ ॥

बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम् ।

न चासौ रक्षसां योग्यं कूटयुद्धा हि राक्षसाः ॥ ७ ॥

25 विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्तमपि नोत्सहे ।

जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि ॥ ८ ॥

नववर्षसहस्राणि मम जातस्य सांप्रतम् ।

बृद्धेनोत्पादिताः पुत्रा मया धैते कथंचन ॥ ९ ॥

चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः पारमिका मम ।
 ज्येष्ठे धर्मप्रधाने च न रामं नेतुमर्हसि ॥ १० ॥
 अवश्यं यदि नेतव्यो रामो वै स त्वया मुने ।
 चतुरङ्गबलोपेतस्ततो यातु मया सह ॥ ११ ॥
 किं वीर्या राक्षसास्ते च कस्य पुत्राश्च के च ते ।
 कथंप्रमाणाः के चैतान् रक्षन्ति मृनिपुंगव ॥ १२ ॥
 कथं च प्रतिकर्तव्यं तेषां रामेण रक्षन्तम् ।
 मामकैत्रो बलैर्ब्रह्मन्मया वा कूट्योधिनाम् ॥ १३ ॥
 सर्वे मे शंस भगवन्कथं तेषां मया रणे ।
 स्यात्तव्यं दुष्टमावानां वीर्योत्सिक्ता हि राक्षसाः ॥ १४ ॥ 10
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽप्यभाषत ।
 पौलस्त्यवंशप्रभवं रावणो नाम राक्षसः ॥ १५ ॥
 स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते मृशम् ।
 महाबलो महावीर्यो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ १६ ॥
 श्रूयते च महाराज रावणो राक्षसाधिपः ।
 पुत्रो विश्रवसः क्रूरो भ्राता वैश्रवणस्य च ॥ १७ ॥ 15
 तेन संचोदितो तौ तु राक्षसौ च महाबलौ ।
 मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥ १८ ॥
 इत्युक्तो मुनिना तेन राजोवाच मुनिं तदा ।
 नहि शक्तोऽस्मि संग्रामे स्यातुं तस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥ 20
 स त्वं प्रसादं धर्मज्ञं कुरुष्व मम पुत्रके ।
 मम च बालपभाग्यस्य दैवतं हि भवान्गुरुः ॥ २० ॥
 देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतंगपन्नगाः ।
 न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि ॥ २१ ॥
 स हि वीर्यवतां वीर्यमादत्त इति नः श्रुतम् ।
 तेन चाहं न शक्तोऽस्मि संयोद्धुं तस्य वा ॥ २२ ॥
 कथमप्यमरमृत्युं संग्रामाणामकौविशुम् ।
 बालं मे तनयं ब्रह्मन्नेव दास्यामि युष्मद्भ्यः ॥ २३ ॥

अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुन्दोपसुन्दयोः ।
 यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २४ ॥
 मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ।
 तयोरन्यतरेणाहं योद्धा स्यां समुद्धरणः ॥ २५ ॥

५ इति बालकाण्डे दशरथवाक्यं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरम् ।

समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीश्रुतिम् ॥ १ ॥

पूर्वं करिष्य इत्युक्त्वा प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि ।

१० राघवाणामयुक्तोयं सत्यधर्मविपर्ययः ॥ २ ॥

यद्येतत्ते क्षमं राजन्मिष्यामि यथागतम् ।

मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सुतैः सह ॥ ३ ॥

तस्य रोपपरीतस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ।

चचाल वसुधा कृत्स्ना विवेश च भयं सुरान् ॥ ४ ॥

१५ त्रस्तरूपं तु विज्ञाय जगत्सर्वं महानृपिः ।

नृपतिं सुव्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥

इस्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्धर्म इवापरः ।

धृतिमान्मुव्रतः श्रीमान्न धर्मं हातुमर्हसि ॥ ६ ॥

त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघव ।

२० स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ॥ ७ ॥

संश्रुत्यैव करिष्यामीत्यकुर्वाणस्य राघव ।

इष्टापूर्तवधो भूयात्तस्माद्रामं विसर्जय ॥ ८ ॥

कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्यन्ति राक्षसाः ।

गुप्तं कुशिकपुत्रेण प्रधर्षयितुमाहवे ॥ ९ ॥

२५ एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतां वरः ।

एष बुध्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १० ॥

दिव्यान्यस्त्राण्यशेषाणि वैदेष कुशिकात्मजः ।

देवाश्च न विदुर्यानि कुतोऽन्ये भुवि मानवाः ॥ ११ ॥

दत्तान्यस्मै कृशाश्वेन दिव्यान्यस्त्राप्यशेषतः ।
 महीं पालयते पूर्वं प्रीतेनामिततेजसा ॥ १२ ॥
 तेषि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिमुतासृताः ।
 नैकरूपा महावीर्या द्रीप्तिमन्तो जयावहाः ॥ १३ ॥
 जया च विजया चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे ।
 ते सुवातेस्त्रशस्त्राणि शतं परमभास्वरम् ॥ १४ ॥
 पञ्चाशतं मुतांछेमे जया नाम परानपुरा ।
 वधायासुरसैन्यानामप्रमेयानरूपिणः ॥ १५ ॥
 विजयाननवचापि पुत्रान्पञ्चाशतं पुनः ।
 संहारात्नाम दुर्धर्षान्दुराक्रमान्वलीयसः ॥ १६ ॥
 तानि चास्त्राणि वेश्येप यथावत्कुशिकात्मजः ।
 अपूर्वाणां च जनने शक्तो भूयश्च धर्मवित् ॥ १७ ॥
 तानि दास्यत्यशेषेण रामायेष महामुनिः ।
 यैरस्त्रैस्तानि रक्षांसि रामो जेष्यत्यसंशयम् ॥ १८ ॥
 अनुग्रहार्थं रामस्य प्रजानामपि चात्मनः ।
 न रामगमने राजन्विचारयितुमर्हसि ॥ १९ ॥

इति बालकाण्डे वसिष्ठवाक्यं नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

तथा वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः स्वयम् ।
 प्रहृष्टवदनो राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥
 कृतत्वस्त्ययनं मात्रा पित्रा दशरथेन च ।
 पुरोधसा वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ २ ॥
 स्नेहान्मूर्धन्युपाघ्राय राजा दशरथः सुतम् ।
 ददौ कुशिकपुत्राय लक्ष्मणानुचरं तदा ॥ ३ ॥
 ततो वायुः सुखस्पर्शो नीरजस्को बवौ शुचिः ।
 विश्वामित्रगतं दृष्ट्वा रामं राजीवलोचनम् ॥ ४ ॥
 पपात पुष्पवृष्टिः स्वाद्रीतनृत्यं च शुश्रुवे ।
 शङ्खं दुग्धमिनिर्घोषः प्रयाते रघुनन्दने ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो यथावग्रे ततो रामो महायशः ।

काकपक्षधरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वयात् ॥ ६ ॥

विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ।

प्रहर्षमतुलं प्राप्ता दशश्रीववधैपिणः ॥ ७ ॥

5 विश्वामित्रं महात्मानं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।

तदानुजग्मतुर्वीरौ यथेन्द्रं देवमश्विनौ ॥ ८ ॥

बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गतूणधनुर्धरौ ।

तदानुजग्मतुः स्थाणुं कुमाराविव पावकी ॥ ९ ॥

अध्यर्धयोजनं गत्वा सरख्या दक्षिणे तटे ।

10 रामेति मधुरां वार्णां विश्वामित्रोभ्यमाषत ॥ १० ॥

वत्स राम जलं तावद्विधिवत्सप्रष्टुमर्हसि ।

उपदेक्ष्यामि ते श्रेयो मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ ११ ॥

मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलं तथा ।

न श्रमो न जरा वा ते भविता नाङ्गवैरुत्तम् ॥ १२ ॥

15 न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः ।

न बाहोः सदृशो वार्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन ॥ १३ ॥

त्रिषु लोकेषु वै राम न भवेत्सदृशस्तव ।

बलामतिबलं चैवं पठतस्तव राघव ॥ १४ ॥

न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये ।

20 नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ ॥ १५ ॥

एतद्विद्याद्वयं प्राप्य यशश्चाव्ययमाप्स्यसि ।

बला चातिबला चैव ज्ञानविज्ञानभातरौ ॥ १६ ॥

क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्यते न संशयः ।

सारतां त्रिषु लोकेषु गमिष्यसि च राघव ॥ १७ ॥

25 पितामहसुते ह्येते विद्ये तेजःसमन्विते ।

पात्रं त्वमासि काकुत्स्थ विद्ययोर्ग्रहणेनयोः ॥ १८ ॥

स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः कामैरप्यतुलैर्युतः ।

भूयस्तव गुणोत्कर्षमेत विद्ये करिष्यनः ॥ १९ ॥

ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।

प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्मावितात्मनः ॥ २० ॥

विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भूरिविक्रमः ।

सहस्ररश्मिर्मगवाञ्छरदीव दिवाकरः ॥ २१ ॥

गुरुकार्याणि सर्वाणि नियुज्य कुशिकात्मजे ।

ऊपुस्तां रजनीं तत्र सरथ्यां सुमुखं त्रयः ॥ २२ ॥

इति बालकाण्डे विद्याप्रदानं नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

प्रभृतायां तु शर्वयां विश्वामित्रो महामुनिः ।

अभ्यभाषत काकुत्स्थं शयानं पर्णसंस्तरे ॥ १ ॥

कौशल्यामुप्रनो राम पूर्वा संभ्या प्रवर्तते ।

उत्तिष्ठ नरशार्दूल कर्तव्यं देवमाह्निकम् ॥ २ ॥

तस्यर्षेः परमोदारं वचः श्रुत्वा नरोत्तमौ ।

स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जेषतुः परमं जपम् ॥ ३ ॥

कृताह्निकक्रियौ चापि विश्वामित्रं तपोनिधिम् ।

अभिवादयितुं तत्र सहिनावुपतस्यतुः ॥ ४ ॥

तो प्रयातौ महावीर्यौ दिव्यां त्रिपथगां नदीम् ।

दृष्टशते ततस्तत्र सरथ्याः संगमे शुभे ॥ ५ ॥

तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणां भावितात्मनाम् ।

बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमं तपः ॥ ६ ॥

तं दृष्ट्वा परमप्रीतो राघवो पुण्यमाश्रमम् ।

ऊचतुस्तं महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥ ७ ॥

कस्यायमाश्रमः पुण्यः कोन्वस्मिन्सते पुमान् ।

भगवञ्छ्रोतुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नो ॥ ८ ॥

तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुंगवः ।

अब्रवीच्छ्रयतां राम यस्यायं पूर्वं आश्रमः ॥ ९ ॥

कन्दर्पो मूर्तिमानासीत्काम इत्युच्येत बुधैः ।

आषेष्टमभ्ययात्पूर्वं कृतोद्वाहमुमापतिम् ॥ १० ॥

तपस्यन्तमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम् ।

वर्षयामास दुर्मैषा हुंकृतश्च महात्मना ॥ ११ ॥

अवध्यातस्य रौद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन ।

व्यशीर्यन्त शरीरात्स्वात्सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ १२ ॥

5 अशरीरः कृतः कामः क्रोधाद्देवेश्वरेण ह ।

अनङ्ग इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव ॥ १३ ॥

स चाङ्गविषयः श्रीमान्यत्राङ्गं स मुमोच ह ।

तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा ॥ १४ ॥

तपोदमरताः सर्वे पुराणा ब्रह्मवादिनः ।

10 निवसन्त्यत्र नियता तपोनिर्भूतकल्मषाः ॥ १५ ॥

इहाद्य रजनीमेकां वसाम शुभदर्शन ।

पुण्ययोः सरितोर्मध्ये श्वस्तरिप्यामहे वयम् ॥ १६ ॥

अभिगच्छाम च स्नात्वा शुचयः पुण्यमाश्रमम् ।

इह कामाश्रमे राम सुखं वत्स्यामहे निशाम् ॥ १७ ॥

15 तेषां संवदतां तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा ।

विज्ञाय परमप्रीता मुनयो हर्षमागमन् ॥ १८ ॥

अर्घ्यं पाद्यं तथातिथ्यं निवेद्य कुशिकात्मजे ।

रामलक्ष्मणयोः प्रेश्रादकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ १९ ॥

सत्कार्यं समनुप्राप्य कथाभिरभिरम्य च ।

20 यथार्हमजपन्संख्यामृषयस्ते समाहिताः ॥ २० ॥

तत्रवासिभिरासीना मुनिभिः सुव्रतैः सह ।

न्यवसन्सुमुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा ॥ २१ ॥

इति बालकाण्डे कामाश्रमनिवासो नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

25 ततः प्रभाते विमले कृताह्निकमरिदमौ ।

विश्वामित्रं पुरकृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥

ते च सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः ।

उपस्थाप्य शुभा नावं विश्वामित्रमथाद्युवन् ॥ २ ॥

आरोहतु मवान्नावं राजपुत्रपुरस्कृतः ।

अरिष्टं गच्छ पन्थानं मा भूत्काष्ठस्य पर्ययः

विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वा तानृषीन्मतिपूज्य च ।

ततार सहितस्ताभ्यां सरितं सागरगमाम् ॥ ४

मच्चमागम्य तस्यास्तु सह रामः कनीयसा ।

तत्र शुश्रुवतुः शब्दं तोयसंरम्भवर्धितम् ॥ ५ ॥

अथ रामः सरिन्मध्ये पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ।

चारिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुळो ध्वनिः ॥ ६ ॥

राघवस्य वचः श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ।

कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ ७ ॥

10

केलासशिखरे राम मनसा निर्मितं सरः ।

ब्रह्मणा प्रागिदं यस्मात्तदमून्मानसं सरः ॥ ८ ॥

तस्मात्मुत्त्वाव सरसः सायोध्यामुपगूहते ।

सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥ ९ ॥

जाह्नवीमिवृत्तायास्तस्याः शब्दोयमीदृशः ।

15

तोयसंवर्षजो राम प्रणामं नियतः कुरु ॥ १० ॥

चक्रतुस्तौ नमस्ताभ्यां नदीभ्यामथ राघवौ ।

तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ ॥ ११ ॥

स वनं घोरसंकाश दृष्ट्वा नृपवरात्मजः ।

अविप्रहतमैक्ष्वाकुः पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ॥ १२ ॥

20

कस्येदं मेघसंकाशं वनं घोरं प्रकाशते ।

दुर्गं पक्षिगणाकीर्णं भ्रष्टिकागणनादितम् ॥ १३ ॥

भैरवैः श्वापदैः कर्णैः शकुनैर्दारुणारवैः ।

सिंहव्याघ्रवराहर्षखड्गिकुञ्जरसेविनम् ॥ १४ ॥

घवाश्वकर्णककुभैर्धिवृत्तिन्दुकपाटलैः ।

25

दुर्गे कण्टकिभिश्चैव कीर्णं किं न्विदमुच्यते ॥ १५ ॥

तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ।

श्रुयता वत्स काकुत्स्थ कस्येतदारुणं वनम् ॥ १६ ॥

एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरोत्तम ।
 मलजाश्च करूपाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ ॥ १७ ॥
 सखायं नमुचिं हत्वा मलेन समभिप्लुतः ।
 क्षुधा चैव सहस्रक्षो मित्रध्रुगभवत्किल ॥ १८ ॥
 5 तमिह स्नापयामासुर्देवाः सर्पिगणाः पुरा ।
 कलशैः पुण्यसलिलैः पूर्णैर्मलविशोधनैः ॥ १९ ॥
 सोस्मिन्देशे मलं त्यक्त्वा देवः करुपमेव च ।
 मित्राभिद्रोहसंयुक्तं परं हर्षमवाप्तवान् ॥ २० ॥
 निर्मलो निष्करूपश्च शुचिरिन्द्रो यदाभवत् ।
 10 तदा देशस्य सुप्रीतो ददौ वरमनुत्तमम् ॥ २१ ॥
 इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः ।
 मलजाश्च करूपाश्च ममाङ्गमलधारिणौ ॥ २२ ॥
 एवमस्त्विति तं देवाः पाकशासनमद्भुवन् ।
 देशस्य नामानिर्वृत्तिं श्रुत्वा तां वासवेरिताम् ॥ २३ ॥
 15 एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिंदम ।
 मलजाश्च करूपाश्च मुदिता ऋद्धिसंपदा ॥ २४ ॥
 कस्यचित्त्वय कालस्य यक्षिणी कामरूपिणी ।
 बलं नागसहस्रस्य धारयन्ती महाबला ॥ २५ ॥
 ताडका नाम सुन्दस्य भार्या दैत्यपतेरभूत् ।
 20 मारीचो राक्षसः पुत्रो यस्याः शक्रपराक्रमः ॥ २६ ॥
 इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ।
 मलजांश्च करूपाश्च ताडका दुष्टचारिणी ॥ २७ ॥
 सेयं पन्थानमावृत्य वसत्यत्यर्धयोजनम् ।
 अत एव च गन्तव्यं ताडकाया वनं यतः ॥ २८ ॥
 25 स्वबाहुबलमाश्रित्य जहि तां दुष्टचारिणीम् ।
 मन्त्रियोगादिमं देशं कुरु निष्कण्ठकं पुनः ॥ २९ ॥
 न हि कश्चिदिमं देशं शक्नोत्यागन्तुमीदृशम् ।
 यक्षिण्या घोरया राम उत्सादितमसहया ॥ ३० ॥

इति ते सत्यमाख्यातं यथेदं दारुणं वनम् ।

यक्षिण्योत्सादितं पूर्वमद्यापि न निवर्तते ॥ ३१ ॥

इति बालकाण्डे ताडकावनप्रवेशो नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

अथ तस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमद्भुतम् ।

5

श्रुत्वा रामस्ततो भूयः परिपप्रच्छ सशयम् ॥ १ ॥

अल्पवीर्या यदा यक्षाः श्रूयन्ते मुनिपुंगव ।

कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला बलम् ॥ २ ॥

इत्युक्तं वचनं श्रुत्वा राघवस्यामितौजसः ।

विश्वामित्रो ब्रवीद्वाक्यं शृणु येन बलोत्कटा ॥ ३ ॥

10

पूर्वमासीन्महायक्षः मुकेतुरिति विश्रुतः ।

अनपत्यः शुभाचारः स च तेषे महत्तपः ॥ ४ ॥

पितामहश्च मुप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा ।

कन्यारत्नं ददौ राम ताडकां नाम नामतः ॥ ५ ॥

बलं नागसहस्रस्य ददौ चास्याः पितामहः ।

15

काङ्क्षतोप्यस्य पुत्रं हि न यक्षस्य ददौ प्रभुः ॥ ६ ॥

तां तु बालां विवर्धन्ती रूपयौवनशाशिनीम् ।

जन्मपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्या यशस्विनीम् ॥ ७ ॥

कस्यचिन्वय कालस्य यक्षी पुत्रं व्यजायत ।

मारीचं नाम दुर्धर्षं यः शापाद्भाक्षसोमवत् ॥ ८ ॥

20

सुन्दे तु निहते तस्मिन्नगस्त्यमृपिसत्तमम् ।

ताडका सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमुद्यता ॥ ९ ॥

मद्वयार्थं जातसरग्मा गर्जन्ती साम्यधावत ।

आपतन्ती तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः ।

राक्षसस्त्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः ॥ १० ॥

25

अगस्त्यः परमामर्षस्ताडकामपि शप्तवान् ।

पुरुपादी महायक्षी विहृता विकृतानना ।

इदं रूपं विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते ॥ ११ ॥

सैषा शापसमाविष्टा ताडका क्रोधमूर्छिता ।

देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याच्युषितं पुरा ॥ १२ ॥

एवं तां राम दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम् ।

गोब्राह्मणहितार्थाय जहि घोरपराक्रमाम् ॥ १३ ॥

5 न ह्येनां शापसंसृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् ।

निहन्तुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनन्दन ॥ १४ ॥

न च ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या कथंचन ।

चातुर्वर्ण्यहितार्थं हि कर्तव्यं राजसूनुना ॥ १५ ॥

नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् ।

10 पावनं वा सदोषं वा कर्तव्यं नात्र संशयः ॥ १६ ॥

राज्यभारनियुक्तानामेष धर्मः सनातनः ।

अधर्म्यां जहि काकुत्स्थ धर्मो ह्यस्या न विद्यते ॥ १७ ॥

श्रूयते हि पुरा शक्रो विरोचनमुतां नृषु ।

एधिर्वा हन्तुमिच्छन्ती मन्यरामभ्यसूदयत् ॥ १८ ॥

15 विष्णुना च पुरा राम भृगुपत्नी पतिव्रता ।

अनिन्द्रं लोकमिच्छन्ती काव्यमाता निषूदिता ॥ १९ ॥

एतैरन्यैश्च बहुमी राजपुत्रैर्महात्मभिः ।

अधर्मनिरता नार्यो हताः पुरुषसत्तम ॥ २० ॥

इति बालकाण्डे ताडकोत्पत्तिर्नाम सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

20

मुनेर्वचनमस्त्रीवधं श्रुत्वा नरवरात्मजः ।

राघवः प्राञ्जलिभूत्वा प्रत्युवाच दृढव्रतम् ॥ १ ॥

अहं पित्रा समादिष्टो मात्रा चैव महामुने ।

विश्वामित्रस्य वचनं त्वया कार्यमिति प्रभो ॥ २ ॥

25 सोहं पितृनियोगेन तव चानुपमद्युते ।

करिष्ये दुष्टचारिण्यास्ताडकाया वधं मुने ॥ ३ ॥

गोब्राह्मणहितार्थाय देशस्यास्य हिताय च ।

तवैतदप्रतीपेन वचनं कर्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥

एवमुक्त्वा घनुर्मध्ये बद्धा मुष्टिर्मारदमः ।
 ज्याघोपमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नादयन् ॥ ९ ॥
 तेन शब्देन वित्रस्ता मृगास्तद्धनवासिनः ।
 ताडका चापि संत्रान्ता ज्याशब्दं प्रति बोधिता ॥ १० ॥
 तं शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ।
 श्रुत्वा चाम्यद्रवत्क्रुद्धा यत्र शब्दो विनिःसृतः ॥ ११ ॥
 तां दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धो विकृतां विकृताननाम् ।
 प्रमाणेनातिवृद्धां च लक्ष्मणं सोम्यमापत ॥ १२ ॥
 पश्य लक्ष्मण यक्षिण्या भैरवं दारुणं वपुः ।
 मियोरन्दर्शनादस्या भीरूणां हृदयानि च ॥ १३ ॥ 10
 एनां पश्य दुराघर्षां मायाबलसमन्विताम् ।
 विनिवृत्तां करोम्यद्य हतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ १४ ॥
 न होनामुत्सहे हन्तुं स्त्रीस्वभावेन रक्षिताम् ।
 वीर्यं चास्या गर्ति चैव हन्यामिति हि मे मतिः ॥ १५ ॥
 एवं द्रुवाणे रामे तु ताडका क्रोधमूर्च्छिता ।
 उद्यम्य बाहू गर्जन्ती राममेवाम्यधावत ॥ १६ ॥ 15
 विश्वामित्रस्तु ब्रह्मर्षिर्हृकारेणाभिमत्स्य तां ।
 स्वस्ति राववयोरस्तु जयं चैवाम्यमापत ॥ १७ ॥
 उद्धन्वाना रजो घोरं ताडका राघवावुभौ ।
 रजोमेघेन महता मुहूर्तं सा व्यमोहयत् ॥ १८ ॥ 20
 ततो मायां समास्याय शिलावर्षेण राघवौ ।
 अवाकिरत्सुमहता ततश्चक्रोध राघवः ॥ १९ ॥
 शिलावर्षं महत्तस्याः शरवर्षेण राघवः ।
 प्रतिवार्योपघानन्त्याः करो विच्छेद पत्रिभिः ॥ २० ॥
 ततश्छिन्नमुनाम्नां तामभ्याशे परिगर्जतीम् ।
 सौमित्रिरकरोत्क्रोधाद्धूतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ २१ ॥ 25
 कामरूपधरा सा तु कृत्वा रूपाण्यनेकशः ।
 अन्तर्धानं गता यसी माहयन्ती स्वमायया ॥ २२ ॥

ततस्तावश्मवर्षेण कीर्यमाणौ समन्ततः ।

दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥

अलं ते घृणया राम पापैषा दुष्टचारिणी ।

यज्ञविघ्नकरी यक्षी पुरा वर्धेत मायया ॥ २० ॥

5 वध्यतां तावदेवैषा पुरा संध्या प्रवर्तते ।

रक्षासि संध्याकालेषु दुर्धर्पाणि भवन्ति हि ॥ २१ ॥

इत्युक्तस्तु तदा यक्षीमश्मवर्षाभिवार्षिणीम् ।

दर्शयञ्छब्दवेधित्वं तां रुरोध स सायकैः ॥ २२ ॥

सा रुद्धा बाणजालेन मायाबलसमन्विता ।

10 अभिदुद्राव काकुत्स्थ लक्ष्मणं च विनेदुषी ॥ २३ ॥

तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनीमिव ।

ताडकां विकृताकारां जिघांसन्तीं मुदारुणाम् ॥ २४ ॥

महाभ्रचयसंकाशां समुच्छ्रितभुजद्वयाम् ।

विध्याधोरसि बाणेन चन्द्रार्धाकारवर्चसा ॥ २५ ॥

15 सा तेन वज्रपातेन बाणेन भृशविक्षता ।

ववाम रुधिरं भूरि पपात च ममार च ॥ २६ ॥

तां हतां भीमसंकाशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा ।

साधु साध्विति काकुत्स्थं सुराश्च समपूजयन् ॥ २७ ॥

उवाच स भृशं प्रीतः महस्त्राक्षोम्बरे स्थितः ।

20 सह सर्वाभ्रगणैर्विश्वामिभ्रमिदं वचः ॥ २८ ॥

मुने कौशिक पश्यास्मान्देवान्सेन्द्रानुपस्थितान् ।

तोपितान्कर्मणानेन रामस्यामिततेऋसः ॥ २९ ॥

अस्मान्नियोगाद्द्रुते स्नेहं दर्शय राघवे ।

तपोयोगबलेनैवमाप्याययितुमर्हसि ॥ ३० ॥

25 प्रजासृतिमुताञ्चैव रुशाश्वाद्राजसत्तमात् ।

यान्यवाप्तानि तेस्त्राणि तान्यस्मै प्रतिपादय ॥ ३१ ॥

पात्रभूतो हि ते ब्रह्मस्तवानुगमने रतः ।

कर्तव्ये सुमहत्कार्यमस्माकं राजसूनुना ॥ ३२ ॥

एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जग्मुर्दृष्ट्वा यथागतम् ।
 विश्वामित्रं पूजयन्तस्ततः संध्यां प्रवर्तते ॥ ३३ ॥
 ततो मुनिवरः प्रीतस्ताडकावधतोपितः ।
 रामं मूर्धन्युपाघ्राय इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३४ ॥
 इहाद्य रजनीं राम वसतां शुभदर्शन ।
 श्वः प्रमाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ॥ ३५ ॥
 विश्वामित्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः ।
 उवाच रजनीं तत्र ताडकाया वने सुखम् ॥ ३६ ॥
 मुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि ।
 रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्ररथं वनम् ॥ ३७ ॥

निहत्य तां यक्षमुतां स राम.

प्रशस्यमानः सुरसिद्धसंघे ।

उवाच तस्मिन्मुनिना सहैव

प्रमातवेर्ला प्रति बोध्यमानः ॥ ३८ ॥

इति बालकाण्डे ताडकावधो नामाष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

अथ तां रजनीमुप्य विश्वामित्रो महामुनिः ।

प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुरस्वरम् ॥ १ ॥

परितुष्टोस्मि मर्द्रं ते राजपुत्र महायशः ।

प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यत्राण्यशेषतः ॥ २ ॥

देवासुरगणान्वापि सगन्धर्वोरगान्मुवि ।

येरमित्रान्प्रसह्याजौ धंशिकृत्य नविष्यासि ॥ ३ ॥

प्रीतिदार्यं च दास्यामि सर्वाण्यत्राणि सर्वशः ।

यान्यहं वेद्मि काकुत्स्थ पात्र ह्येषां मतोसि मे ॥ ४ ॥

दण्डचक्रं महद्दिव्यं तव दास्यामि राघव ।

धर्मचक्रं ततो धीर काळचक्रं तथैव च ॥ ५ ॥

विष्णुचक्रमपात्युग्रमैन्द्रं चक्रं च दुर्जयम् ।

वज्रमस्त्रं नरश्रेष्ठ शैवं शूचवरं तथा ॥ ६ ॥

अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव ऐषीकमपि राघव ।
 ददामि ते महाबाहो ब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम् ॥ ७ ॥
 गदे द्वे चैव काकुत्स्थ मोदकीशिखरे शुभे ।
 प्रदीप्ते नरशार्दूल प्रयच्छामि नृपात्मज ॥ ८ ॥
 5 धर्मपाशं तथैवास्त्रं कालपाशं च दुर्जयम् ।
 वारुणं चापि ते पाशं ददामि परमार्चितम् ॥ ९ ॥
 शुष्कार्द्रे चाशनी राम गृहाणेमे मयोद्यते ।
 पैनाकमपि चैवास्त्रमस्त्रं नारायणं तथा ॥ १० ॥
 आग्नेयमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः ।
 10 वायव्यं मयनं नाम ददामि तव चानघ ॥ ११ ॥
 अस्त्रं हयशिरो नाम क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ।
 शक्ती च द्वे गृहाणेमे अमोघां विजयां तथा ॥ १२ ॥
 कङ्कालमुशलं घोरं कापालमथ कङ्कणम् ।
 धारयन्त्यमुरा यानि ददाम्येतानि सर्वशः ॥ १३ ॥
 15 वैद्याधरं महास्त्रं च नन्दनं नाम नामतः ।
 अस्तिरत्नं महाबाहो ददामि नृवरात्मज ॥ १४ ॥
 गान्धर्वमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः ।
 प्रस्वापनप्रशमने दक्षि सौर्यं च राघव ॥ १५ ॥
 वर्षणं शोषणं चैव संतापनाविलेपने ।
 20 मदनं चैव दुर्घर्षं कन्दर्पदयितं तथा ॥ १६ ॥
 रक्तामिषादं पैशाचं कौबेरं च ददामि ते ।
 राक्षसं चारिसेन्यानां श्रीघृतिप्राणनाशनम् ॥ १७ ॥
 सत्यं चैवानृतं चास्त्रं महामायास्त्रमेव च ।
 सौरं तेजःप्रमं नाम परतेजोपकर्षणम् ॥ १८ ॥
 25 सौमास्त्रं शिशिरं नाम त्वाष्ट्रं चापि सुदामनम् ।
 मारणं चास्त्रमजितं शीतिषुमपि मानवम् ॥ १९ ॥
 एवमादीनि चास्त्राणि ददामि दयितोसि मे ।
 गृहाणैतानि मत्तस्त्वमस्त्राणि नृवरात्मज ॥ २० ॥

स्थितस्तु प्राञ्जलो भूत्वा शुचिर्मुनिवरस्तदा ।
 ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्रग्राममनुत्तमम् ॥ २१ ॥
 सर्वसंग्रहणं येषां देवतैरपि दुर्लभम् ।
 तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २२ ॥
 जपतोय मुनेस्तस्य मन्त्रग्राममशेषतः ।
 उपतस्थुर्महास्त्राणि मूर्तिमन्ति नृपात्मजम् ॥ २३ ॥
 ऊचुश्च मुदिता रामं सर्वे प्राञ्जलयस्तदा ।
 इमे स्म परमोदार किंकरास्तव राघव ॥ २४ ॥
 प्रतिगृह्य च काकुत्स्यः समालम्ब्य च पाणिना ।
 मानसा मे मधिप्यध्वमिति तानभ्यचोदयत् ॥ २५ ॥
 ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिम् ।
 अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे ॥ २६ ॥

इति बालकाण्डे अस्त्रग्रामप्रदानं नामैकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

प्रतिगृह्य ततोस्त्राणि प्रहृष्टवदनः शुचिः ।
 गच्छन्नेव च काकुत्स्यो विश्वामित्रमपाव्रवीत् ॥ १ ॥
 गृहीतास्त्रोस्मि भगवन्दुराधर्षः सुरैरपि ।
 अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारान्मुनिपुंगव ॥ २ ॥
 एवं ब्रुवति काकुत्स्ये विश्वामित्रो महातपाः ।
 संहारान्ग्याजहाराथ धृतिमान्मुव्रतः शुचिः ॥ ३ ॥
 सत्यवन्तं सत्यकीर्तिं धृष्टं रमसमेव च ।
 प्रतिहारतरं नाम पराञ्जलमवाञ्जुस्रम् ॥ ४ ॥
 लक्ष्यालक्ष्याविमौ चैव दृढनाभसुनामकौ ।
 दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ५ ॥
 ज्योतिष शकुनं चैव नैरास्यविमलावुमौ ।
 यौगन्धरविनिद्रौ च दैत्यप्रमथनौ तथा ॥ ६ ॥
 करवीर रत्नि चैव घनघान्त्यं च राघव ।
 जृम्भकं स्वर्णनाभं च संघानवरणावुमौ ॥ ७ ॥

कृशाश्वतनयान्नाम मास्वरान्कामरूपिणः ।
 प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोसि राघव ॥ ८ ॥
 बादमित्येव काकुत्थो विश्वामित्रात्तपोधनात् ।
 जग्राह तानपि तथा स्तम्भकात्रिपुज्जन्मकान् ॥ ९ ॥
 5 दिव्यमूर्तिधरास्ते हि दिव्याभरणभूषिताः ।
 केचिद्द्वारसदृशाः केचिद्धूमोपमास्तथा ॥ १० ॥
 ऊचुः प्राञ्जलयो भूत्वा रामं मधुरभाषिणः ।
 इमे स्म वशगा राम शाधि नस्त्वमिह स्थितान् ॥ ११ ॥
 गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः ।
 10 मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ ॥ १२ ॥
 अथ ते राममामन्व्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 एवमस्त्विति चैवोक्त्वा प्रतिनम्पुर्ययागतम् ॥ १३ ॥
 तान्विसृज्य ततो रामो विश्वामित्रं महामुनिम् ।
 गच्छन्नेवाथ मधुरं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 15 किमेतन्मेघसंकाशं पर्वतस्याविदूरतः ।
 वृक्षखण्डमितो भाति परं कौतूहल हि मे ॥ १५ ॥
 दर्शनयि मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च ।
 नानाप्रकारैः शकुनैर्वल्गुनादैरलकृतम् ॥ १६ ॥
 20 निःसृताः स्म मुनिश्रेष्ठ कान्ताराद्रोमहर्षणात् ।
 अनया त्ववगच्छामि देशस्य सुखवत्तया ॥ १७ ॥
 सर्वं मे शंस मगवन्कस्याश्रमपदं त्विदम् ।
 सप्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टधारिणः ॥ १८ ॥
 तव यज्ञस्य विघ्नाय दुरात्मानो महामुने ।
 भगवंस्तस्य को देशः सा यत्र तव याज्ञिकी ॥ १९ ॥
 25 रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन्मया वक्ष्याश्च राक्षसाः ।
 एतत्सर्वं मुनिश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ २० ॥
 इति बालकाण्डे संहारप्रदानं नाम त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

अथ तस्याप्रमेयस्य तद्वनं परिष्टच्छतः ।
 विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
 इह राम महाबाहो विष्णुर्देवनमस्कृतः ।
 तपश्चरणयोगार्थमुवास स महातपाः ॥ २ ॥
 एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः ।
 सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ॥ ३ ॥
 अग्निभूय च देवेन्द्रं पुरा वैरोचनिर्वलिः ।
 त्रैलोक्यराज्यं बुभुजे बलोत्सेकमदान्वितः ॥ ४ ॥
 ततो बलौ तदा यज्ञं यजमाने मयादिताः ।
 इन्द्रादयः सुरगणा विष्णुमुञ्चुरिहाश्रमे ॥ ५ ॥
 बलिर्वैरोचनिर्विष्णो यजतेसौ महाबलः ॥
 कामदः सर्वभूतानां महर्द्धिसमुराधिपः ॥ ६ ॥
 ये चैनमभिवर्तन्ते याचितार इतस्ततः ।
 यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७ ॥
 स त्वं सुरहितार्थाय मायायोगमुपाश्रितः ।
 वामनत्वं गतो विष्णो कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ८ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे राम कश्यपोऽग्निसमप्रमः ।
 अदित्या सहितो राम दीप्यमान इवौजसा ॥ ९ ॥
 देवीसहायो भगवान्दिव्यवर्षसहस्रकम् ।
 व्रतं समाप्य वरदं तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ १० ॥
 तपोमयं तपोराशिं तपोमूर्तिं तपोधनम् ।
 तपसा त्वां मुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ ११ ॥
 शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो ।
 त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः ॥ १२ ॥
 तमुवाच हरिः प्रीतः कश्यपं घूतकल्मषम् ।
 वरं वरय भद्रं ते वरार्होऽसि मतो मम ॥ १३ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कश्यपोऽब्रवीत् ।
 पुत्रत्वं गच्छ भगवन्नदित्या मम चानघ ॥ १४ ॥

५

10

15

20

भ्राता भव यवीयांस्त्वं शक्रस्यासुरसूदन ।

शोकार्तांनां तु देवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥

अथ विष्णुर्महातेजा अदित्यां समजायत ।

छत्री मिथुकरूपेण कमण्डलुशिखोज्ज्वलः ॥ १६ ॥

5 एवमुक्तः सुरैर्विष्णुर्वाभनं रूपमास्थितः ।

वैरोचनिमुपागम्य त्रीन्ययाचात्मनः क्रमान् ॥ १७ ॥

लब्ध्वा च त्रीन्क्रमान्विष्णुः कृत्वा रूपमथाद्भुतम् ।

त्रिभिः क्रमैस्तदा लोकानाजहार त्रिविक्रमः ॥ १८ ॥

एकेन हि पदा कृत्स्नां पृथिवीं सोध्यतिष्ठत ।

10 द्वितीयेनाव्ययं व्योम द्यां तृतीयेन राघव ॥ १९ ॥

तं चासुरं बलिं कृत्वा पातालतलवासिनम् ।

त्रैलोक्यराज्यमिन्द्राय ददावुद्धृत्य कण्टकम् ॥ २० ॥

तेनैव पूर्वाध्युषित आश्रमः पुण्यकर्मणा ।

मयापि भक्त्या तस्यैष वामनस्य निषेव्यते ॥ २१ ॥

15 एनमाश्रममायान्ति राक्षसा विघ्नकारिणः ।

अत्र ते पुरुषव्याघ्र हन्तव्या दुष्टचारिणः ॥ २२ ॥

अद्य गच्छामहे राम सिद्धाश्रममनुत्तमम् ।

तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद्यथा मम ॥ २३ ॥

इत्युक्त्वा परमप्रीतो गृह्य रामं सलक्ष्मणम् ।

20 प्रविशन्नाश्रमपदं व्यरोचत महामुनिः ॥ २४ ॥

तं दृष्ट्वाभ्यागतं दूरात्सिद्धाश्रमनिवासिनः ।

उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ २५ ॥

प्रविष्टाय ददुश्चास्मै पाद्यार्घ्यासनसत्क्रियाम् ।

तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ २६ ॥

25 मुहूर्तमथ विश्रान्तौ राजपुत्रावरिदमौ ।

प्राञ्जली मुनिशार्दूलमूचतू रघुनन्दनौ ॥ २७ ॥

अथैव दीक्षां प्रविश भद्रं ते मुनिपुंगव ।

सिद्धाश्रमोयं सिद्धः स्यात्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ २८ ॥

एवमुक्तो महातेजा विश्वामित्रो महानृषिः ।

प्रविवेश तदा दीक्षां नियतो नियतेन्द्रियः ॥ २९ ॥

कुमारावपि तां रात्रिमुपित्वा सुप्तमाहितौ ।

प्रमातकाले चोत्थाय पूर्वां संध्यामुपास्य च ॥ ३० ॥

स्पष्टोदकं शुची जापं समाप्य नियमेन च ।

5

हुताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवन्दताम् ॥ ३१ ॥

इति बालकाण्डे सिद्धाश्रमनिवासो नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावारिंदमौ ।

कालयुक्तस्मिदं वास्यमब्रूतां कौशिकं मुनिम् ॥ १ ॥

10

मगवञ्छ्रोतुमिच्छावो यस्मिन्काले निशाचरो ।

संरक्षणीयो तौ ब्रूहि नातिवर्तेत तत्क्षणम् ॥ २ ॥

एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया ।

सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३ ॥

अद्यप्रमृति पद्भ्रं रक्षतं राघवौ युवाम् ।

15

दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ॥ ४ ॥

तौ तु तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनाम् ।

अनिद्रौ पडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥

उपासांचक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमघन्विनौ ।

ररक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमारिंदमौ ॥ ६ ॥

20

अथ काले गते तस्मिन्पष्टेहनि समागते ।

सौमित्रिमब्रवीद्रामो यत्तौ भव समाहितः ॥ ७ ॥

अद्यपूर्वं महाघोरं राक्षसा न समागताः ।

अस्मिन्दिने महाघोरं राक्षसामावयोर्मृधम् ॥ ८ ॥

रामस्येवं ब्रुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया ।

प्रजज्वाल तदा वेदी सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ९ ॥

सदर्भचमसत्सुक्ता ससमित्कुसुमोच्चया ।

मन्त्रवच्च यथान्यायं यज्ञोसौ संवर्तते ॥ १० ॥

अथाकाशे महाञ्छब्दः प्रादुरासीद्भयानकः ।

आवार्य गगनं मेघो यथा प्रावृषि दृश्यते ॥ ११ ॥

तथा मायां विकुर्वाणो राक्षसावम्यधावताम् ।

मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचराश्च ये ॥ १२ ॥

5 आगम्य भीमसंकाशा रुधिरौघानवासृजन् ।

सहस्राभिद्रुतात्रामस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३ ॥

स तानापततो दृष्ट्वा रुधिरौघप्रवर्षिणः ।

उवाच लक्ष्मणं वाक्यं रामो राजीवलोचनः ॥ १४ ॥

पश्य लक्ष्मण दुर्वृत्तान्नाक्षसान्पिशिताशनान् ।

10 मानवास्त्रसमाधूताननिलेन यथा घनान् ॥ १५ ॥

इत्युक्त्वा मानवास्त्रं च चापे संधाय वेगवान् ।

चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ १६ ॥

स तेन परमास्त्रेण मानवेन समहितः ।

संपूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंग्रहे ॥ १७ ॥

15 विचेतनं विधूर्णन्तं शीतेषु बलपीडितम् ।

निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥

पश्य लक्ष्मण शीतेषु मानवं मन्त्रसंहितम् ।

मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्वियुज्यते ॥ १९ ॥

इमानपि वधिष्यामि निर्वृणान्दुष्टचारिणः ।

20 राक्षसान्पापकर्मस्थान्यज्ञघ्नान्रुधिराशनान् ॥ २० ॥

संगृह्यास्त्रं ततो रामो दीप्तमाग्नेयमुत्तमम् ।

सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ २१ ॥

शेषान्वायव्यमादाय निजघान महायशाः ।

राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् ॥ २२ ॥

स हत्वा राक्षसान्सर्वान्यज्ञघ्नान्ब्रधुनन्दनः ।

ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेन्द्रो विजये पुरा ॥ २३ ॥

अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः ।

निरीतिका दिशो दृष्ट्वा-काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥

आयागभूत नृपतेस्तस्य वेश्मनि राघव ।

अर्चित विविधैर्गन्धैर्धूपैश्चागुरुगन्धिमि ॥ १३ ॥

तथेत्युक्त्वा ततो राम प्रयातुमुपचक्रमे ।

विश्वामित्रपुरोगैस्तेर्महर्षिभिरुदारधी ॥ १४ ॥

विश्वामित्रोथ भगवानामन्त्र्य वनदेवता ।

उवाचेद ततो वाक्य यियासुर्मिथिला प्रति ॥ १५ ॥

स्वस्ति वोस्तु गमिष्यामि सिद्ध सिद्धाश्रमादहम् ।

उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवन्त शिलोच्चयम् ॥ १६ ॥

प्रदक्षिणमुपावृत्य तत सिद्धाश्रमं मुनि ।

उत्तरा दिशमुद्दिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १७ ॥

त व्रजन्त मुनिवरमन्वीयुरनुसारिण ।

शकटीशतमात्र च प्रयाणे ब्रह्मवादिन ॥ १८ ॥

मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिन ।

अनुजग्मुर्महात्मान विश्वामित्र तपोनिधिम् ॥ १९ ॥

ते गत्वा दूरमच्चान लम्बमाने दिवाकरे ।

वास चक्रुर्मुनिगणा शोणतीर समागता ॥ २० ॥

गते त्वस्त दिनकरे स्नात्वा हुतहुताशना ।

विश्वामित्र पुरस्कृत्य निषेदुरमितौजस ॥ २१ ॥

रामोपि सहस्रोमित्रिरभिवाद्य तपोधनान् ।

निपसादाभितस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमत ॥ २२ ॥

अथ रामोज्ज्वलि कृत्वा विश्वामित्रमृषि तदा ।

पप्रच्छ नरशार्दूल कौतूहलसमन्वित ॥ २३ ॥

भगवान्को न्वय देश समृद्धजनशोभित ।

श्रोतुमिच्छामि भद्र ते वक्तुमर्हसि तत्त्वत ॥ २४ ॥

चोदितो रामवाक्येन तस्य देशस्य विस्तरम् ।

विश्वामित्रो महातेजा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ २५ ॥

इति बालकाण्डे शोणतीरनिवासो नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशो नाम जनाधिपः ।
 अस्त्रिष्टव्रतधर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥
 स महात्मा कुलीनायां जायायां सुमहाबलान् ।
 वेदम्यां जनयामास चतुरः सदृशान्मुतान् ॥ २ ॥
 कुशाम्बं कुशनाभं च अमूर्तरजसं वसुम् । 5
 दीप्तिपुक्तान्महोत्साहान्क्षत्रधर्मचिकीर्षया ॥ ३ ॥
 तानुवाच कुशः पुत्रान्यार्मिष्ठान्सत्यवादिनः ।
 क्रियतां पालनं पुत्रा धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलम् ॥ ४ ॥
 कुशस्य वचनं श्रुत्वा चत्वारो लोकसंभताः ।
 निवेशं चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा ॥ ५ ॥ 10
 कुशाम्बस्तु महातेजा कौशाम्बीमकरोत्पुरीम् ।
 कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम् ॥ ६ ॥
 अमूर्तरजसो नाम धर्मारण्यं महीपतेः । पतिः
 चक्रे पुरवरं राजा वसुर्नाम गिरिव्रजम् ॥ ७ ॥
 एषा वसुमती राम वसोस्तस्य महात्मनः । 15
 एते शैलवराः पञ्च प्रकाशन्ते समन्ततः ॥ ८ ॥
 सुमागधी नदी रम्या मगधान्विश्रुता ययौ ।
 पञ्चानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ॥ ९ ॥
 सैषा हि मागधी नाम वसोस्तस्य महात्मनः ।
 पूर्वामिचरिता राम सुक्षेत्रा सस्यमालिनी ॥ १० ॥ 20
 कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् ।
 जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां स्थुनन्दन ॥ ११ ॥
 रूपयौवनशालिन्यस्ताः कदाचित्स्वलंकृताः ।
 उद्याभूमिमागम्य प्रावृषीव शतद्वदाः ॥ १२ ॥
 गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यश्च राघव ।
 आमोदं परमं जग्मुर्वराभरणभूषिताः ॥ १३ ॥
 अथ ताश्चारुसर्वाङ्गी रूपेणाप्रतिमा मुवि ।
 दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

- अह व. कामये सर्वा भार्या मम भविष्यथ ।
 मानुष्यस्त्यज्यता भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १९ ॥
 चल हि यौवन नित्यं मानुषेषु विशेषत ।
 अक्षय यौवनं प्राप्ता अमर्यश्च भविष्यथ ॥ १९ ॥
 5 तस्य तद्वचन श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्मण ।
 अपहास्य ततो वाक्य कन्याशतमथाब्रवीत् ॥ १७ ॥
 अन्तश्चरसि भूताना सर्वेषा किल मारुत ।
 प्रभावज्ञा स्म ते सर्वा किमस्मानवमन्यसे ॥ १८ ॥
 कुशनाभमुता सर्वा समर्थाश्च सुरोत्तम ।
 10 स्थानाद्यावयितु देव रक्षामस्तु कुल वयम् ॥ १९ ॥
 सा भूत्स कालो दुर्मेघ प्रितर सत्यब्रादिनम् ।
 नावमन्य स्वधर्मेण स्वयवरमुपास्महे ॥ २० ॥
 पिता वै प्रभुरस्माक दैवत परम हि स ।
 यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति ॥ २१ ॥
 15 तासा तद्वचन श्रुत्वा वायु परमकोपन ।
 प्रविश्य सर्वगात्राणि वभञ्ज भगवान्प्रभु ॥ २२ ॥
 ता कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम् ।
 प्रापतन्भुवि सभ्रान्ता सलज्जा साश्रुलोचना ॥ २३ ॥
 स च ता दयिता दीना कन्या परमशोभना ।
 20 दृष्ट्वा भ्रास्तदा राजा सभ्रान्त इदमब्रवीत् ॥ २४ ॥
 किमिद कथ्यता पुत्र्य यो धर्ममवमन्यते ।
 कुब्जा केन कृता मर्वाश्चेष्टन्थो नाभिभाषथ ॥ २५ ॥
 तस्य तद्वचन श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमत ।
 शिरोभिध्ररणो स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ २६ ॥
 25 वायु सर्वात्मको राजन्प्रथपयितुमिच्छति ।
 अशुभ मार्गमात्पाय न धर्म प्रत्यवेक्षते ॥ २७ ॥
 सोस्नाभिरुक्त सर्वाभिर्वायु कामवश गत् ।
 पितृमत्य स्म भद्र ते स्वच्छन्दे न वय स्थिता ॥ २८ ॥

पितर नो वृणीष्व त्व यदि नो दास्यते तव ।
 न वय स्वैरचारिण्य प्रसीद भगवन्निति ॥ २९ ॥
 तेन पापानुबन्धेन वचन न प्रतीच्छता ।
 एव द्रुवन्त्य सर्वा स्म वायुनाभिहता भृशम् ॥ ३० ॥
 तासा तु वचन श्रुत्वा राजा परमधार्मिक । 5
 प्रत्युवाच महातेजा कन्याशतमनुत्तमम् ॥ ३१ ॥
 क्षान्त क्षमावता पुत्र्य कर्तव्य सुमहत्कृतम् ।
 ऐकमत्यमुपागम्य कुल चावेक्षितं मम ॥ ३२ ॥
 अलकारो हि नारीणा क्षमा तु पुरुषस्य वै ।
 दुष्कर तच्च वै क्षान्त त्रिदशेषु विशेषत ॥ ३३ ॥ 10
 क्षमा दान क्षमा सत्य क्षमा यज्ञश्च पुत्रिका ।
 क्षमा यश क्षमा धर्म क्षमाया धिष्ठित जगत् ॥ ३४ ॥
 प्रदानसमय चैव मन्येह वीद्य सर्वश ।
 गम्यतामिष्टत पुत्र्यश्चिन्तायिष्यामि वो हितम् ॥ ३५ ॥
 विमृज्य चैव ता कन्यास्तत स नृपसत्तम । 15
 तासा प्रदान धर्मज्ञो मन्तयामास मन्त्रिभि ॥ ३६ ॥
 यद्वायुना च ता कन्यास्तत्र कुब्जीरुता पुरा ।
 कान्यकुब्जमिति ख्यात तत प्रभृति तत्पुरम् ॥ ३७ ॥
 एतस्मिन्नेन काले तु चूली नाम महाद्युति ।
 ऊर्ध्वरेता शुभाचारो ब्राह्म तप उपागमत् ॥ ३८ ॥ 20
 तपस्यन्तमूर्षि तत्र गन्धर्वा पर्युपासते ।
 सोमदानाम भद्र त ऊर्मिजातनया तदा ॥ ३९ ॥
 सा च त प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा ।
 उवासे काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोभवद्गुरु ॥ ४० ॥
 स च ता कालयोगेन प्रोवाच रघुनन्दन ।
 परितुष्टोस्मि भद्र ते किं करोमि तव प्रियम् ॥ ४१ ॥
 परितुष्ट मुनि ज्ञात्वा गन्धर्वा मधुरस्वरा ।
 उवाच परमप्रोता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् ॥ ४२ ॥

लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्म्या ब्रह्मभूतो महातपा ।
 ब्राह्मेण तपसा युक्त पुत्रमिच्छामि धार्मिकम् ॥ ४३ ॥
 अपतिश्चास्मि मद्र ते भार्या चास्मि न कस्यचित् ।
 ब्राह्मणोपगतायास्व दातुमर्हसि मे सुतम् ॥ ४४ ॥
 5 तस्या प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ पुत्रमनुत्तमम् ।
 ब्रह्मदत्त इति ख्यात मानस चूलिन सुतम् ॥ ४५ ॥
 स राजा ब्रह्मदत्तस्तु पुरीमध्यवसत्तदा ।
 काम्पिल्या परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् ॥ ४६ ॥
 स बुद्धि कृतवाचाजा कुशनाभ सुधार्मिक ।
 10 ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातु कन्याशत तदा ॥ ४७ ॥
 तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्त महीपतिम् ।
 ददौ कन्याशत तस्मै सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ४८ ॥
 यथाक्रम तथा पाणिं जग्राह रघुनन्दन ।
 ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासा देवपतिर्यथा ॥ ४९ ॥
 15 स्पष्टमात्रे तदा पाणौ विकुब्जा विगतज्वरा ।
 युक्त परमया लक्ष्म्या वर्षो कन्याशत तदा ॥ ५० ॥
 स दृष्ट्वा वायुना मुक्ता कुशनाभो महीपति ।
 बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुन पुन ॥ ५१ ॥
 कृतोद्वाह तु रानान ब्रह्मदत्त महीपति ।
 20 सदार प्रेषयामास स्वपुरं परमार्चितम् ॥ ५२ ॥
 यथान्यायं च गन्धर्वी स्नुषास्ता प्रत्यनन्दत ।
 स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च ता कन्या कुशनाभ प्रशस्य च ॥ ५३ ॥
 इति वालकाण्डे ब्रह्मदत्तवियाहो नाम चतुर्विंशः सर्ग ॥ ३४ ॥

25 कृतोद्वाहे गते तस्मिन्ब्रह्मदत्ते नराधिपे ।
 अपुत्र कुशनाभोऽप्यप्रीतिमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥
 इष्ट्या तु वर्तमानाया कुशनाभ महीपतिम् ।
 उवाच परमोदारो कुशो ब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥

पुत्रस्ते सदृशः पुत्र भविष्यति सुधार्मिकं ।
 गाधिः प्राप्स्यसि येन त्वं कीर्तिं लोकेषु शाश्वतीम् ॥ ३ ॥
 एवमुक्त्वा कुशो राम कुशनाभं महीपतिम् ।
 जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ४ ॥
 कस्यचिच्चथ काळस्य कुशनाभस्य धीमतः । 5
 जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५ ॥
 स पिता मम धर्मात्मा गाधि सत्यपराक्रम ।
 कुशवंशप्रसूतोऽस्मि गाधिर्जो रघुनन्दन ॥ ६ ॥
 पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव सुव्रता ।
 नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७ ॥ 10
 सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी ।
 कौशिकी परमोदारा मा प्रवृत्ता महानदी ॥ ८ ॥
 दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता ।
 लोकस्य हितकामार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ ९ ॥
 ततोहं हिमन्तपार्श्वे वसामि नियत सुखम् । 15
 भगिन्या स्नेहसंयुक्तं कौशिक्या रघुनन्दन ॥ १० ॥
 सा तु सत्यवती पुण्या सत्यधर्मे प्रतिष्ठिता ।
 पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरिता वरा ॥ ११ ॥ 20
 अहं हि नियमाद्वाम हित्वा ता समुपगतः ।
 सिद्धाश्रममनुमाप्य सिद्धोऽस्मि तव तेजसा ॥ १२ ॥ 20
 एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता ।
 देशस्य च महानाहो यन्मा त्वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥
 गतोर्धरात्र काकुत्स्थ कथा कथयती मम ।
 निद्रामन्व्येहि भद्र ते मा भूद्धिघ्नोऽप्यनीह न ॥ १४ ॥
 निष्पन्दास्तरवः सर्वे निष्ठीना मृगपक्षिणः । 25
 नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 शनैर्वियुज्येत संख्या नभो नेत्रैरिवावृतम् ।
 नक्षत्रतारागहन ज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६ ॥

उत्तिष्ठते च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः ।
 हादयन्प्राणिनां लोके ज्ञानांसि प्रभया स्वया ॥ १७ ॥
 नैशानि सर्वभूतानि प्रचरन्ति ततस्ततः ।
 यक्षराक्षससंघाश्च रौद्राश्च पिशिताशनाः ॥ १८ ॥
 5 एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः ।
 साधु साध्विति ते सर्वे मुनयो ह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥
 कौशिकानामयं वंशो महान्वमपरः सदा ।
 ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः ॥ २० ॥
 विशेषेण भवानेव विश्वामित्रो महायशाः ।
 10 कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्योतकरी तव ॥ २१ ॥
 इति तैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः ।
 निद्रामुषागमच्छ्रीमानस्तं गत इवांशुमान् ॥ २२ ॥
 रामोपि सहसौमित्रिः किचिद्भागवतविस्मयः ।
 प्रशस्य मुनिशार्दूलं निद्रां समुपसेवते ॥ २३ ॥

15 इति बालकाण्डे विश्वामित्रवंशकीर्तनं नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

उपास्य रात्रिशेषं तु शोणकूले महर्षिभिः ।
 निशायां सुप्रभाताया विश्वामित्रोभ्यभाषत ॥ १ ॥
 सुप्रभाता निशा राम पूर्वा संध्या प्रवर्तते ।
 20 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायाभिरोचय ॥ २ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा पौर्वाहिकीं क्रियाम् ।
 गमनं रोचयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥
 अयं शोणः शुभनलोगाधः पुलिनमण्डितः ।
 कतरेण पथा ब्रह्मन्संतरिप्यामहे वयन् ॥ ४ ॥
 25 एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रो ब्रवीद्विदम् ।
 एष पन्था मयोद्दिष्टो येन गन्ति महर्षयः ॥ ५ ॥
 ते गत्वा दूरमध्यानं गतेर्षोदिवसे तदा ।
 जाह्नवी सरितां श्रेष्ठां दृष्टनुर्मुनिसेविताम् ॥ ६ ॥

तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेविताम् ।
 बभूवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सहस्राववाः ॥ ७ ॥
 तस्यास्तीरे तदा सर्वे चक्रुर्वासपरिग्रहम् ।
 ततः स्नात्वा यथान्यायं संतर्प्य पितृदेवताः ॥ ८ ॥
 हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्भविः । 5
 विविशुर्नाह्वीतरे शुभा मुदितमानसाः ॥ ९ ॥
 विश्वामित्रं महात्मानं परिचार्य समन्ततः ।
 निष्ठितास्ते यथान्यायं राववो च यथार्हतः ॥ १० ॥
 संप्रहृष्टमना रामो विश्वामित्रमथाद्यवीत् ।
 भगवन्द्भ्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ ११ ॥ 10
 चोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महामुनिः ।
 वृद्धिं जन्म च गङ्गाया वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १२ ॥
 शैलेन्द्रो हिमवान्नाम धातुनामाकरो महान् ।
 तस्य कन्याद्वयं जातं रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १३ ॥
 या मेरुदुहिता राम तयोर्माता सुमन्वया । 15
 नाग्रा मेना मनोज्ञा वै पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १४ ॥
 तस्यां गङ्गेयमभवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता ।
 उमा नाम द्वितीयाभूत्कन्या तस्यैव रावव ॥ १५ ॥
 अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवकार्यचिकीर्षया ।
 शैलेन्द्रं वरयामासुर्गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १६ ॥ 20
 ददौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकावनीम् ।
 स्वच्छन्दपथगां गङ्गां त्रैलोक्यहितकाम्बया ॥ १७ ॥
 प्रतिगृह्य च गङ्गां ते त्रैलोक्यपथचारिणीम् ।
 यथागतं ययुर्देवाः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ १८ ॥
 या चान्या शैलदुहिता कन्यासीद्रवुनन्दन । 25
 उग्रं सा व्रतमास्थाय तपस्तेपे तपोधना ॥ १९ ॥
 उग्रेण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः मुताम् ।
 रुद्रायाप्रतिरूपाय उमां लोकनमस्कृताम् ॥ २० ॥

इत्येते शैलराजस्य सुते राम बभूवतुः ।

गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा देवीना चाप्युमा वरा ॥ २१ ॥

सैषा सुरनदी रम्या शैलेन्द्रस्य सुता तदा ।

सुरलोकं समारूढा विषापा जलवाहिनी ॥ २२ ॥

5 इति वालकाण्डे गङ्गोत्पत्तिर्नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्नुभौ राघवलक्ष्मणौ ।

प्रतिनन्द्य कथा वीरावूचतुर्मुनिपुंगवम् ॥ १ ॥

धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ।

10 द्रुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

त्रीन्पथो हेतुना केन श्रवयेल्लोकपावनी ।

त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः समन्विता ॥ ३ ॥

तथा द्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः ।

निखिलेन कथां सर्वामृषिमध्ये न्यवेदयत ॥ ४ ॥

15 पुरा राम रूतोद्वाहः शितिकण्ठो महातपाः ।

उमा च स्पर्धया देवी मैथुनायोपचक्रतुः ॥ ५ ॥

तस्य संक्रीडमानस्य महादेवस्य धीमतः ।

शितिकण्ठस्य देव्याश्च दिव्यं वर्षशतं गतम् ॥ ६ ॥

एवं मन्मथयुद्धे तु तयोर्नासीत्पराजयः ।

20 न चापि तनयो राम तस्यामासीत्परंतप ॥ ७ ॥

ततो देवाः समुद्दिग्नाः पितामहपुरोगमाः ।

यदिहोत्पद्यते भूतं कस्तत्प्रतिसहिष्यते ॥ ८ ॥

तेभिर्गम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्य वृषमध्वजम् ।

शितिकण्ठं महात्मानमिदं वचनमब्रुवन् ॥ ९ ॥

25 देवदेव महाभाग सर्वभूतहिते रत ।

सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥

न लोका धारयिष्यन्ति तव तेनः सुरोत्तम ।

ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर ॥ ११ ॥

त्रैलोक्यहितकामार्थं तेजस्तेजसि धारय ।
 रक्ष सर्वानिमाल्लोकान्नालोकं कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥
 देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहेश्वरः ।
 वाढमित्यन्नवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाच ह ॥ १३ ॥
 धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजस्येव सहोमया ।
 त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १४ ॥
 यदिदं क्षुभितं स्यानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम् ।
 धारयिष्यति कस्तन्मे द्रुवन्तु सुरसत्तमाः ॥ १५ ॥
 एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजम् ।
 यत्तेजः क्षुभितं ह्यद्य तद्धरा धारयिष्यति ॥ १६ ॥
 एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महीतले ।
 तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ॥ १७ ॥
 ततो देवाः पुनरिदमूचुश्चापि हुताशनम् ।
 आविश त्वं महातेजो रौद्रेण वायुसमन्वितः ॥ १८ ॥
 तदग्निना पुनर्व्याप्तं तज्जातः श्वेतपर्वतः ।
 दिव्यं शरवणं चैव पावकादित्यसंनिभम् ।
 यत्र जातो महातेजाः कार्तिकेयोऽग्निसंभवः ॥ १९ ॥
 अबोमा च शिव चैव देवा ऋषिगणास्तथा ।
 पूजयामासुरत्यर्थं सुप्रीतमनसस्ततः ॥ २० ॥
 अथ शैलसुता राम त्रिदशानभिषीक्ष्य तान् ।
 समन्युरशपत्सर्वान्क्रेवसरक्तलोचना ॥ २१ ॥
 यस्मान्निवारिता चाहं संगता पुत्रकाम्यया ।
 अद्यप्रभृति युष्माकमप्रजाः सन्तु पत्नयः ॥ २२ ॥
 एवमुक्त्वा सुरान्सर्वाञ्छशाप पृथिवीमपि ।
 अघने नैकरूपा त्व बहुभार्या भविष्यसि ॥ २३ ॥
 न च पुत्रकृता प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता ।
 प्राप्स्यासि त्वं सुदुर्मधो मम पुत्रमनिच्छती ॥ २४ ॥

10

15

20

25

तान्सर्वान्ब्रीडितान्दृष्ट्वा सुरान्मुरपतिस्तदा ।

गमनायोपचक्राम दिश वरुणपालिताम् ॥ २५ ॥

स गत्वा तप आतिष्ठत्पार्श्वे तस्योत्तरे गिरे ।

हिमवत्प्रमवे शृङ्गे सह देव्या महेश्वर ॥ २६ ॥

५ एष ते विस्तरौ राम शैलपुत्र्या निवेदित ।

गङ्गाया प्रभव चैव शृणु मे सहलक्ष्मण ॥ २७ ॥

एति बालकाण्डे उमामहान्म्य नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

तपस्तप्यति देवेशे त्र्यम्बके विबुधास्तत ।

१० सेनापतिमभीप्सन्त पितामहमुपागमन् ॥ १ ॥

अद्भुवश्च मुरा सर्वे भगवन्त पितामहम् ।

प्रणिपत्य शुभं वाक्य सेन्द्रा साग्निपुरोगमा ॥ २ ॥

यो न सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा ।

स तप परमास्थाय तप्यते स्म सहोमया ॥ ३ ॥

१५ यदत्रानन्तर कार्ये लोकाना हितकाम्यया ।

संविधस्त्व विधानज्ञ त्व हि न परमा गति ॥ ४ ॥

देवताना वच श्रुत्वा सर्वलोकपितामह ।

सान्त्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

शैलपुत्र्या यदुक्त तन्न प्रजास्यथ पत्निषु ।

२० तस्या वचनमच्छिष्ट सत्यमेव न सशय ॥ ६ ॥

इयमाकाशगा गङ्गा यस्या पुत्र हुनाशन ।

जनयिष्यति देवाना सेनापतिमरिदमम् ॥ ७ ॥

ज्येष्ठा शैटेन्द्राहिता मानयिष्यति त मुतम् ।

उमायास्तद्बहुमत भविष्यति न सशय ॥ ८ ॥

तच्छ्रुत्वा वचन तस्य स्तार्था रजुनन्दन ।

प्रणिपत्य मुरा सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ ९ ॥

ते गत्वा पर्वत राम केद्रास धातुमण्डितम् ।

अग्नि नियोजयामासु पुत्रार्थ सर्वदेवता ॥ १० ॥

देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशनः ।

शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेन उत्सृज ॥ ११ ॥

देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः ।

गर्भं धारय वे देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ १२ ॥

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् ।

स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्यत ॥ १३ ॥

समन्ततस्तु तां देवीमभ्यपिञ्चत पावकः ।

सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया खुनन्दन ॥ १४ ॥

तमुवाच ततो गङ्गा सर्वदेवपुरोहितम् ।

अशक्ता धारणे देव तेनस्तव समुद्धतम् ।

10

दह्यमानाग्निना तेन संप्रव्यथितचेतना ॥ १५ ॥

अयात्रवीदिदं गङ्गां सर्वदेवहुताशनः ।

इह हेमवते पादे गर्भोयं संनिवेशयताम् ॥ १६ ॥

श्रुत्वा त्वग्निवचो गङ्गा तं गर्भमतिमास्वरम् ।

उत्ससर्ज महतेजः स्रोतोभ्यो हि तदानव ॥ १७ ॥

15

यदिदं निर्गतं तस्यास्तप्तनाम्बूनदप्रमम् ।

काञ्चने धरणीं प्राप्तं हिरण्यममवत्तदा ॥ १८ ॥

ताम्रं काष्णायसं चापि तैस्त्र्यो देवाभ्यजायत ।

मलं तस्यामवत्तत्र त्रपु सीसकमेव च ॥ १९ ॥

निस्रिस्रमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् ।

20

सर्वपर्वतसंनद्धं सीवर्गमभवद्भनम् ॥ २० ॥

जातरूपमिति ख्यातं तदामभृति रावव

सौवर्णं प्रादुरभवद्दक्षितेनोभवं शुचि ॥ २१ ॥

तं कुमारं ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुद्गणाः ।

क्षीरसंभावनायाय कृत्तिकाः संन्ययोजयन् ॥ २२ ॥

25

ताः क्षीरं ज्ञातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम् ।

ददुः पुत्रोयमस्माकं सर्वासामिति निश्चिताः ॥ २३ ॥

ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति ब्रुवन् ।

पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति न संशयः ॥ २४ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्नं गर्भपरिस्त्रवे ।

स्तापयन्परया लक्ष्म्या दीप्यमानं यथानलम् ॥ २५ ॥

५ स्कन्द इत्यब्रुवन्देवाः स्कन्नं गर्भपरिस्त्रवे ।

१० कार्तिकेयं महाबाहुं काकुत्स्थं ज्वलनोपमम् ॥ २६ ॥

प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् ।

पण्णा पडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः ॥ २७ ॥

गृहीत्वा क्षीरमेकाहा सुकुमारवपुस्तदा ।

१० अजयत्स्वेन वीर्येण दैत्यसैन्यगणान्विभुः ॥ २८ ॥

सुरसेनागणपतिमम्यपिञ्चन्महाद्युतिम् ।

ततस्तममराः सर्वे समेत्याग्निपुरोगमाः ॥ २९ ॥

एष ते राम गङ्गाया विस्तरोभिहितो मया ।

कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३० ॥

१५ इति बालकाण्डे कुमारोत्पत्तिर्नाम अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

तां तथा कौशिको रामे निवेद्य मधुरा कथाम् ।

पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

अगोच्याधिपतिर्वीर पूर्वमासीन्नराधिपः ।

२० सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजाः ॥ २ ॥

विदर्भराजदुहिता केशिनी नाम नामतः ।

ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्स्वादिनी ॥ ३ ॥

अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ।

द्वितीया सगरस्यासीत्पत्नी मुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥

ताम्या सह महाराजः पत्नीभ्यां तप्तवास्तपः ।

हिमवन्तं समाश्रित्य भृगुप्रसववणे गिरी ॥ ५ ॥

अथ वर्षंशते पूर्णे तपसाराधितो मुनिः ।

सगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतां वरः ॥ ६ ॥

अपत्यलाभः सुमहान्भविष्यति तवानघ ॥
 कीर्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥
 एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव ।
 षष्टिं पुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८ ॥
 भापमाणं नरव्याघ्र राजपुत्र्यो प्रसाद्य तम् । 5
 ऊचतुः परमप्रीते कृताञ्जलिपुटे तदा ॥ ९ ॥
 एकः कस्याः सुतो ब्रह्मन्का बहुजनयिष्यति ।
 श्रोतुमिच्छावहे सम्यक्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ १० ॥
 तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः ।
 उवाच मधुरां वाणीं स्वच्छन्दोत्र विधीयताम् ॥ ११ ॥ 10
 एको वंशकरो वास्तु बहवो वा महाबलाः ।
 कीर्तिमन्तो महोत्साहाः का वां कं वरमिच्छति ॥ १२ ॥
 मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनन्दन ।
 पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपसंनिधौ ॥ १३ ॥
 षष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा । 15
 महोत्साहान्कीर्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥
 प्रदक्षिणामृषिं कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य तम् ।
 जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 अथ काले गते तस्य ज्येष्ठ पुत्रं व्यजायत ।
 असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥ १६ ॥ 20
 सुमतिस्तु नरव्याघ्र गर्भं तुम्बं व्यजायत ।
 षष्टिः पुत्रसहस्राणि तुम्बभेदाद्विनिःसृताः ॥ १७ ॥
 घृतपूर्णेपु कुम्भेषु धात्र्यस्तान्समवर्षयन् ।
 ते च कालेन महता यौवनं प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥
 समानवयसः सर्वे तुल्यवोर्यपराक्रमाः । 25
 षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्याभवंस्तदा ॥ १९ ॥
 स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठ सगरस्यात्मसंभवः ।
 स राज्यस्थोर्भवत्तेषामसमञ्जः परंतपः ॥ २० ॥

बालान्गृहीत्वा तु जले सरय्वा रघुनन्दन ।
 प्रक्षिप्य प्राहसन्नित्यं मज्जतस्तान्समीक्ष्य वै ॥ २१ ॥
 एवं पापसमाचारः सज्जनप्रतिबोधकः ।
 पौराणामहिते युक्तः पित्रा निर्वासितः पुरात् ॥ २२ ॥
 तस्य पुत्रोऽशुमान्नाम असमञ्जस्य वीर्यवान् ।
 संमतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ॥ २३ ॥
 ततः कालेन महता मतिः समभिजायत ।
 सगरस्याश्वमेधेन यजेयमिति राघव ॥ २४ ॥
 स कृत्वा निश्चयं राजा सोपाध्यायगणस्तदा ।
 यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २५ ॥

इति बालकाण्डे सगरपुत्रजन्म नाम एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथान्ते रघुनन्दनः ।
 उवाच परमप्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलम् ॥ १ ॥
 श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिमाम् ।
 पूर्वजो मे कथं ब्रह्मन्यज्ञं वै समुपाहरत् ॥ २ ॥
 विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच प्रहसन्निव ।
 श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
 शंकरश्वशुरः श्रीमान्हिमवानचलोत्तमः ।
 विन्ध्यश्च स्पर्धयान्योन्यं यत्र देशे निरीक्षितः ॥ ४ ॥
 तयोर्मध्ये प्रवृत्तोभूत्स यज्ञः पुरुषोत्तम ।
 स हि देशो महापुण्यः प्रशस्तोऽयज्ञकर्मणि ॥ ५ ॥
 तस्याश्वचर्या काकुत्स्थ दृढघन्वा महारथः ।
 अंशुमानकरोत्तात सगरस्य मते स्थितः ॥ ६ ॥
 तस्य पर्वणि तं यज्ञोऽयजमानस्य वासवः ।
 राक्षसीं तनुमास्थाय याज्ञियाश्वमपाहरत् ॥ ७ ॥
 द्वियमाणे तु काकुत्स्थ तस्मिन्नश्वे महात्मनः ।
 उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमपावुवन् ॥ ८ ॥

अयं पर्वणिं वेगेन यज्ञियाश्वोपनीयते ।
 हत्वा तमश्वहर्तारं तमेवाश्वं त्वमात्रय ॥ ९ ॥
 यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत्सर्वेषामशिवाय नः ।
 तत्तया क्रियतां राजन्ययाच्छिद्रः क्रतुर्भवेत् ॥ १० ॥
 उपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन्सदासि पार्ष्णिवः ।
 पार्ष्णि पुत्रसहस्राणि समाहूयेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 गर्ति पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषपेमाः ।
 मन्त्रपूतेर्महाभागेरास्थितो हि महाक्रतुः ॥ १२ ॥
 योसौ रसातलगतो यदि वान्तर्जले स्थितः ।
 तं हत्वानयताश्वं मे पुत्रका भद्रमस्तु वः ॥ १३ ॥ 10
 समुद्रमालिनीं कृत्वां पृथिवीमनुगच्छत ।
 मोत्स्वनध्वं प्रयत्नेन यावत्तुरगदर्शनम् ॥ १४ ॥
 एकेकं योजनं भूमिर्निभिन्दन्तोऽनुगच्छत ।
 अस्माकमश्वहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥ १५ ॥
 दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणस्त्वहम् । 15
 इह स्थास्यामि मद्रं वो यावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥
 ते सर्वे दृष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः ।
 जग्मुर्षहीतलं राम पितुर्वचनयन्त्रिताः ॥ १७ ॥
 योजनायामविस्तारमेकैको घरणीतलम् ।
 विभिदुः पुरुषव्याघ्रा वज्रस्पर्शसमैर्भुनैः ॥ १८ ॥ 20
 शूलैरशानिकल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः ।
 भिद्यमाना वसुमती तैरर्तिव ननाद सा ॥ १९ ॥
 नागानां च्चमानानामसुराणां च राघव ।
 राक्षसानां च दुर्घर्षः सच्चानां निन्दोभवत् ॥ २० ॥
 योजनानां सहस्राणि पार्ष्णि तु रघुनन्दन ।
 विभिदुर्घरणीं क्रुद्धाः सर्वे यावद्रसातलम् ॥ २१ ॥
 एवं पर्वतसंवाघं जम्बुद्वीपं नृपात्मजाः ।
 खनन्तो नृपशार्दूल सर्वतः परिचक्रमुः ॥ २२ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सासुराः सहपत्न्याः ।

संभ्रान्तमनसः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥

ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा ।

ऊचुः परमसंत्रस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४ ॥

भगवन्पृथिवी सर्वा खन्यते सगरात्मजैः ।

खनद्भिश्चैव तैर्ब्रह्मन्महासत्त्ववधः कृतः ॥ २५ ॥

अयं यज्ञहरोस्माकमनेनाश्वोपनीयते ।

इति ते सर्वभूतानि निघ्नन्ति सगरात्मजाः ॥ २६ ॥

इति बालकाण्डे पृथिवीविदारणं नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

10

देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान्ने पितामहः ।

प्रत्युवाच सुसंत्रस्तान्कृतान्तबलमोहितान् ॥ १ ॥

यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वामुदेवस्य धीमतः ।

महिषी माधवस्येष्टा स एष भगवान्प्रभुः ॥ २ ॥

15 कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम् ।

तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः ॥ ३ ॥

पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः ।

सगरस्य च पुत्राणां विनाशो दीर्घदर्शना ॥ ४ ॥

पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशदरिदम ।

20 देवाः परमसंष्टाः पुनर्जगुर्मर्यागतम् ॥ ५ ॥

सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महोजसाम् ।

पृथिव्या भिद्यमानायां निर्घातिसर्पनिःस्वनः ॥ ६ ॥

ततो भित्त्वा महीं कृत्स्ना कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

उपेत्य सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥ ७ ॥

परिक्रान्ता मही सर्वा सत्त्ववन्तश्च मूदिताः ।

देवदानवरक्षांसि पिशाचोरगपन्नगाः ॥ ८ ॥

न च पश्यामहेश्वं ते अश्वहर्तारमेव च ।

किं करिष्यामो भद्रं ते बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ९ ॥

- तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां रानसत्तमः ।
समन्युरघ्रवीद्वाक्पं सगरो रघुनन्दन ॥ १० ॥
भूयः खनत भद्रं वो निर्भिद्य वसुधालतम् ।
अश्वहर्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निवर्तत ॥ ११ ॥
पितुर्वचनमास्थाय सगरस्य महात्मनः । 5
- पाष्टिः पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥
खन्यमाने ततस्तास्मिन्ददृशुः पर्वतोपमम् ।
दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम् ॥ १३ ॥
सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनन्दन ।
शिरसा धारयामास विरूपाक्षो महागजः ॥ १४ ॥ 10
- यदा पर्वणि काकुत्स्थ विश्रमार्थं महागजः ।
खेदाञ्चालयते शीर्षं भूमिकम्पस्तदा मवेत् ॥ १५ ॥
तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं महागजम् ।
मानयन्तो हि ते राम जग्मुर्भित्वा रसातलम् ॥ १६ ॥
ततः पूर्वां दिशं हित्वा दक्षिणां विभिदुः पुनः । 15
- दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते गजोत्तमम् ॥ १७ ॥
महापद्मं महानाग तिष्ठन्तं पर्वतोपमम् ।
शिरसा धारयन्तं गा ते दृष्ट्वा विस्मय गताः ॥ १८ ॥
ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः ।
पाष्टिः पुत्रसहस्राणि पश्चिमा विभिदुर्दिशम् ॥ १९ ॥ 20
- पश्चिमायामपि दिशि महान्तमचलोपमम् ।
दिशागजं सोमनसं ददृशुस्ते महाबलाः ॥ २० ॥
ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चापि निरामयम् ।
खनन्तः समुपाक्रान्ता दिशं सोमवतीं तदा ॥ २१ ॥
उत्तरस्या रघुश्रेष्ठ ददृशुर्हिमपाण्डुरम् । 25
- भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तं महीमिमाम् ॥ २२ ॥
समालम्ब्य तदा सर्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ।
पाष्टिः पुत्रसहस्राणि विभिदुर्वसुधातलम् ॥ २३ ॥

ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम् ।

रोषादभ्यखनन्सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः ॥ २४ ॥

ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः ।

ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥

५ हयं च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः ।

प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ॥ २६ ॥

ते तं हयहरं मत्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः ।

अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति चाद्भुवन् ॥ २७ ॥

अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञिय द्रुतवानसि ।

१० दुर्मेषस्त्वं हि संप्राप्तान्विद्धि नः सगरात्मजान् ॥ २८ ॥

श्रुत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन ।

रोषेण महताविष्टो हुकारमकरोत्तदा ॥ २९ ॥

ततस्तेनाप्रमेयेण कपिलेन महात्मना ।

मस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥ ३० ॥

१५ इति बालकाण्डे कपिलदर्शनं नाम एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

पुत्रांश्चिरगताञ्जात्वा सगरो रघुनन्दन ।

नत्तारमद्यवीद्राना दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥

गूरुश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्योसि तेजसा ।

२० पितृणां गतिमन्विच्छ येन चाश्वोपहारितः ॥ २ ॥

अन्तर्भौमानि सच्चानि वीर्यवन्ति महान्ति च ।

तेषां त्वं प्रतिषातार्थं सासि शृद्धोऽथ कार्मुकम् ॥ ३ ॥

अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वं हत्वा विघ्नरुरानपि ।

सिद्धार्थः सनिवर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥ ४ ॥

२५ एवमुक्तोशुमान्सम्यत्सगरेण महात्मना ।

घनुरादाय सद्गं च नगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥

स स्नातं पितृभिर्मार्गमन्तर्भौमं महात्मभिः ।

प्रापद्यत नरश्रेष्ठ तेन राज्ञाभिचोदितः ॥ ६ ॥

देवदानवरसोमिः पिशाचपतगोरगैः ।

पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत् ॥ ७ ॥

स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ठा चैव निरामयम् ।

पितृस्तान्परिप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ॥ ८ ॥

दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा प्रत्युवाच महामतिम् ।

आसमञ्ज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेप्यसि ॥ ९ ॥

: तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् ।

यथाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १० ॥

तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदः ।

पूजितः सहयश्चैव गन्तासीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः ।

भस्मराशीकृता यत्र पितरस्तस्य सागराः ॥ १२ ॥

स दुःखवशमापन्नस्त्वसमञ्जसुतस्तदा ।

जुकोश परमार्तस्तु वधात्तेषां सुदुःखितः ॥ १३ ॥

यन्नियं च हय तत्र चरन्तमविदूरतः ।

ददर्श पुरुषव्याघ्रो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥

स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो जलक्रियाम् ।

सलिलार्थी महातेजा न चापश्यज्जलाशयम् ॥ १५ ॥

विसार्य निपुणा दृष्टिं ततोपश्यत्त्वगाधिपम् ।

पितृणां मातुलं राम मुपर्णमचलोपमम् ॥ १६ ॥

म चैनमब्रवीद्वाक्यं वैनतेयो महाबलः ।

मा शुचः पुरुषव्याघ्र बधोयं लोकसंमतः ॥ १७ ॥

कपिलेनाप्रमेयेण दग्धा हीमे महाबलाः ।

सलिलं नार्हसे प्राप्त दातुमेवा हि लौकिकम् ॥ १८ ॥

गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुपर्षम ।

भस्मराशीकृतानेतान्प्रावयेल्लोकपावनी ॥ १९ ॥

तया क्लिन्नाग्निं भस्म गङ्गया लोककान्तया ।

वृष्टिं पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं नयिष्यति ॥ २० ॥

गङ्गामानय भद्रं ते देवलोकान्महीतलम् ।
 क्रियतां यदि शक्नोषि गङ्गाया अवतारणम् ॥ २१ ॥
 गच्छाश्वं तं समादाय पुनरेव यथागतम् ।
 यज्ञं पैतामहं वीर संवर्तयितुमर्हसि ॥ २२ ॥
 5 सुपर्णवचनं श्रुत्वा सौशुमानतिवीर्यवान् ।
 त्वरितं हयमादाय पुनरायान्महायशाः ॥ २३ ॥
 स राजानं समासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन ।
 न्यवेदयद्यथावृत्तं सुपर्णवचनं तथा ॥ २४ ॥
 तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यमंशुमतो नृपः ।
 10 यज्ञं निवर्तयामास यथाकल्पं यथाविधि ॥ २५ ॥
 स्वपुरं त्वगमच्छ्रीमान्निष्टयज्ञो महामतिः ।
 गङ्गायाश्चागमे राजा निश्चयं नाघ्यगच्छत ॥ २६ ॥
 अगत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् ।
 त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ २७ ॥

15 इति बालकाण्डे सगरयज्ञसमाप्तिर्नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृतीजनाः ।
 राजानं रोचयामासुरंशुमन्तं मुधार्मिकम् ॥ १ ॥
 स राजा सुमहानासीदंशुमात्रयुनन्दन ।
 20 तस्य पुत्रः समभवद्विलीप इति विश्रुतः ॥ २ ॥
 तस्मै राज्यं समादिश्य अंशुमात्रयुनन्दन ।
 हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे मुदांरुणम् ॥ ३ ॥
 गङ्गावतरणं पुण्यं चिकीर्षुरमरद्युनिः ।
 अनवाप्येव तं काम स वै नृपतिसत्तमः ॥ ४ ॥
 द्वात्रिंशत् सहस्राणि वर्षाणां मुमहायशाः ।
 तपोवनं गतो राजा स्वर्गं लेभे तपोधनः ॥ ५ ॥
 विलीपस्तु महत्तेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् ।
 दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाघ्यगच्छत ॥ ६ ॥

कथं गङ्गावतरणं कथं तेषां जलक्रिया ।
 तारयेयं कथं चैतानिति चिन्तापरोभवत् ॥ ७ ॥
 तस्य चिन्तयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः ।
 पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ८ ॥
 दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् । 5
 त्रिंशद्दर्पसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ ९ ॥
 अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति ।
 व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान् ॥ १० ॥
 इन्द्रलोकं गतो राजा स्वार्जितेनैव कर्मणा ।
 राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरर्षभः ॥ ११ ॥ 10
 भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन ।
 अनपत्यो महातेजा प्रजाकामः स चाप्रजाः ॥ १२ ॥
 मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः ।
 स तपो दीर्घमातिष्ठद्रोकर्णे रघुनन्दन ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः । 15
 जलशायी च हेमन्ते वर्षास्वभ्रावकाशिकः ॥ १४ ॥
 तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः ।
 सुप्रीतो भगवान्ब्रह्मा प्रजानां प्रभुरीश्वरः ॥ १५ ॥
 ततः सुरगणैः सार्धमुपागम्य पितामहः ।
 भगीरथं महात्मानं तप्यमानमयाब्रवीत् ॥ १६ ॥ 20
 भगीरथ महाभाग प्रीतस्तेहं जनेश्वर ।
 तपसा च सुतप्तेन वरे वरय सुव्रत ॥ १७ ॥
 तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् ।
 भगीरथो महाबाहुः कृताञ्जलिपुटः स्थितः ॥ १८ ॥
 यदि मे भगवान्प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् । 25
 सर्वस्यात्मजाः सर्वे मत्तः सलिलमाशुयुः ॥ १९ ॥
 गङ्गायाः सलिलस्त्रिंश्रे भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
 स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे ते प्रपितामहाः ॥ २० ॥

देया च सन्ततिर्देव नावसीदित्कुलं च नः ।

इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेस्तु वरः परः ॥ २१ ॥

उक्तवाक्यं च राजानं सर्वलोकपितामहः ।

प्रत्युवाच शुभां वार्णां मधुरां मधुराक्षराम् ॥ २२ ॥

मनोरथो महानेष भगीरथ महारथ ।

एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकुकुलवर्धन ॥ २३ ॥

इयं हेमवती ज्येष्ठा गङ्गा हिमवतः सुता ।

तां वै धारयितुं राजञ्जिहो देवः प्रसाद्यताम् ॥ २४ ॥

गङ्गायाः पतनं वीर पृथिवी न सहिष्यते ।

तस्या धारयितारं च नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २५ ॥

तमेवमुक्त्वा राजानं गङ्गामाभाष्य लोककृत् ।

जगाम त्रिदिवं देवैः सर्वैः सहमरुद्गणैः ॥ २६ ॥

इति बालकाण्डे भगीरथधरप्रदानं नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

15 प्रजापतौ गते तस्मिन्सोज्जुष्टाग्रनिषीडितम् ।

कृत्वा महीतलं राजा संवत्सरमुपासत ॥ १ ॥

उर्ध्वनाहुर्निरालम्बो वायुभक्षो निराश्रयः ।

अचलः स्याणुवत्स्थित्वा रात्रिदिवमतन्द्रितः ॥ २ ॥

अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः ।

20 उमापतिः पशुपतिर्भगीरथममापत ॥ ३ ॥

प्रोतस्तेहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम् ।

शिरसा धारयिष्यामि शैलरानमुतामहम् ॥ ४ ॥

ततो हिमवतः शृङ्गमभिरुह्य महेश्वरः ।

निपतेत्यध्रवीद्वद्गमामाप्याकाशगां नदीम् ॥ ५ ॥

25 ततो हेमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता ।

उमापतेर्वचः श्रुत्वा गङ्गा ऋषिसमन्विता ॥ ६ ॥

तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगं च दुःसहम् ।

आकाशादपतद्गङ्गा शिवे शिवाशिरस्युत ॥ ७ ॥

अचिन्तयञ्च सा देवी गङ्गा परमदुर्धरा ।
 विशाम्यहं हि पाताल स्रोतसा गृह्य शंकरम् ॥ ८ ॥
 तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान्हरः ।
 तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा ॥ ९ ॥
 सा तस्मिन्पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि । 5
 हिमवत्प्रतिमे राम जटामण्डलगह्वरे ॥ १० ॥
 सा कथञ्चिन्मर्ही गन्तुं नाशक्रोद्यत्नमास्थिता ।
 नैव सा निर्गम लेभे जटामण्डलमोहिता ॥ ११ ॥
 तत्रैवाचिभ्रमदेवी संवत्सरगणान्वहून् ।
 तामपश्यत्युनस्तत्र तपः परममास्थितः ॥ १२ ॥ 10
 म तेन तोषितश्रामूदत्यर्थं रघुनन्दन ।
 विससर्न ततो गङ्गा हरो विन्दुसरः प्रति ॥ १३ ॥
 तस्या विसृज्यमानायां सप्त स्रोतासि जज्ञिरे ।
 द्वादिनी पावनी चैव नलिनी च तथापरा ।
 तिस्रः प्रार्ची दिशं जम्मुर्गङ्गाः शिवजला शुभाः ॥ १४ ॥ 15
 सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी ।
 तिस्रश्चैता दिशं जम्मु प्रतीर्ची तु शुभोदकाः ।
 सप्तमी चान्वगात्तासा भगीरथमथो नृपम् ॥ १५ ॥
 गगनाच्छंकरशिरस्ततो घराणिमागता ।
 व्यसर्पत जलं तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम् ॥ १६ ॥ 20
 मत्स्यकच्छपसवैश्च शिशुमारगणैस्तथा ।
 पतङ्गि पतितैश्चैव व्यरीचत वसुधरा ॥ १७ ॥
 ततो देवर्षिगन्धर्वा यक्षसिद्धगणास्तथा ।
 व्यछोकथन्त ते तत्र गगनाद्वा गता नदीम् ॥ १८ ॥
 विमानैर्नगराकारैर्हयैर्मनवरैस्तथा । 25
 पारिश्रवगताश्चापि देवतास्तत्र विष्ठिताः ॥ १९ ॥
 तदद्भुतमिदं लोके गङ्गावतारमुत्तमम् ।
 दिदक्षवो देवगणाः समीयुरमितौजसः ॥ २० ॥

संपतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा ।
 शतादित्यमिवाभाति गगनं गततोयदम् ॥ २१ ॥
 शिशुमारोरगगणैर्मानैरपि च चञ्चलैः ।
 विद्युद्भिरिव विक्षिप्तैराकाशमभवद्भूतम् ॥ २२ ॥
 पाण्डुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा ।
 शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससंघ्रवैः ॥ २३ ॥
 कचिद्भुततरं याति कुटिलं कचिदागतम् ।
 विततं कचिदुद्भूतं कचिद्याति शनैः शनैः ॥ २४ ॥
 सलिलेनैव सलिलं कचिदभ्याहतं पुनः ।
 मुहुरूर्ध्वपथं गत्वा पपात वसुधां ततः ॥ २५ ॥
 तच्छंकरशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमितले पुनः ।
 व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् ॥ २६ ॥
 तत्र देवार्पिगन्धर्वा वसुधातलवासिनः ।
 भवाङ्गपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः ॥ २७ ॥
 शापात्प्रपतिता ये च गगनाद्दसुधातलम् ।
 पूतात्मानः पुनस्तेन सलिलेन दिवं गताः ॥ २८ ॥
 मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भास्वता ।
 कृताभिपेको गङ्गायां बभूव मृतकल्मषः ॥ २९ ॥
 भगीरथो हि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ।
 प्रायादग्रे महातेजास्तं गङ्गा पृष्ठतोन्वगात् ॥ ३० ॥
 देवाः सर्पिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ।
 गन्धर्वयक्षप्रवराः सर्किनरमहोरगीः ॥ ३१ ॥
 सर्वाश्चाप्सरसो राम भगीरथरथानुगाः ।
 गङ्गामन्वगमन्प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ॥ ३२ ॥
 यतो भगीरथो यना ततो गङ्गा यशस्विनी ।
 जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी ॥ ३३ ॥
 ततो हि यजमानस्य जहोरद्भुतकर्मणः ।
 गङ्गा संश्रवयामास यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ३४ ॥

तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जह्नुश्च रावव ।
 अपिवत्तु जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ॥ ३५ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः ।
 पूजयन्ति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम् ॥ ३६ ॥
 गङ्गां चापि नयन्ति स्म दुहितृत्वे महात्मनः ।
 ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राम्याममृजत्पुनः ॥ ३७ ॥
 तस्माज्जह्नुमुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च ।
 जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा ॥ ३८ ॥
 सागरं चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा ।
 रसातलमुपागच्छत्सिद्ध्यर्थं तस्य कर्मणः ॥ ३९ ॥
 स गत्वा सागरं राजा गङ्गयानुगतस्तदा ।
 प्रविवेश तलं भूमेः स्वातं यत्सगरात्मजैः ॥ ४० ॥
 उपनीय ततो गङ्गां रसातलतलं प्रभुः ।
 तर्पयामास तान्सर्वान्मरुभूतान्पितामहान् ॥ ४१ ॥
 अयं गङ्गाम्भसा तत्र प्लाविताः सगरात्मजाः ।
 दिव्यमूर्तिधरा मूत्वा जग्मुः स्वर्गं मुदान्विताः ॥ ४२ ॥
 तान्दृष्ट्वा प्लावितान्सर्वान्पितृंस्तेन महात्मना ।
 भगीरथमुवाचेदं ब्रह्मा सुरगणैः सह ॥ ४३ ॥
 तारिता नरशार्दूल दिवं याताश्च देववत् ।
 पाटिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मना ॥ ४४ ॥
 सागरस्य जलं लोके यावत्स्थास्यति पार्थिव ।
 सगरस्यात्मजाः सर्वे दिवि स्यास्यन्ति देववत् ॥ ४५ ॥
 इयं च दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भीवष्यति ।
 त्वत्कृतेन च नाम्ना वै लोके स्यास्यति विश्रुता ॥ ४६ ॥
 गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च ।
 त्रीन्पथो भावयन्तीति ततस्त्रिपथगा स्मृता ॥ ४७ ॥
 पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुनाधिप ।
 कुरुष्व सलिलं राजन्प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ४८ ॥

पूर्वकेण हि ते रामंस्तेनातियशसा तदा ।
 धर्मिणां भवरेणापि नैव प्राप्तो मनोरथः ॥ ४९ ॥
 तथैवांशुमता वत्स लोकेप्रतिमतेजसा ।
 गङ्गां प्रार्थयता नेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ॥ ५० ॥
 5 राजर्षिणा गुणवता महर्षिसभतेजसा ।
 अतुल्यतपसा चैव क्षत्रधर्मे स्थितेन च ॥ ५१ ॥
 दिर्घीपेन महाभाग तव पित्रातितेजसा ।
 पुनर्न शकिता नेतुं गङ्गा प्रार्थयतानघ ॥ ५२ ॥
 सा तु त्वया समाक्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ ।
 10 प्राप्तोसि परमं लोके यशस्त्रिदशसंमतम् ॥ ५३ ॥
 तच्च गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिंदम ।
 अनेन च भवान्प्राप्तो धर्मस्त्यायतनं महत् ॥ ५४ ॥
 श्रवयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते ।
 सलिले पुरुषव्याघ्र शुचिः पुण्यफलो भव ॥ ५५ ॥
 15 पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियाम् ।
 स्वस्ति तेस्तु गमिष्यामि स्वर्लोकं गम्यतां नृप ॥ ५६ ॥
 इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा भगीरथमरिंदमम् ।
 जगाम सहितो देवैर्ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ ५७ ॥
 भगीरथोपि राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम् ।
 20 यथाक्रम यथान्यायं सागराणां मलायशाः ॥ ५८ ॥
 कृतोदकः शुची राना स्वपुरं पुनरागमत् ।
 ममृद्धार्यो नरश्रेष्ठः स्वराज्यं प्रशशास ह ॥ ५९ ॥
 प्रमुमोद च लोकरतं नृपमासाद्य राघव ।
 नष्टशोकः समृद्धार्यो बभूव विगतज्वरः ॥ ६० ॥
 25 एष ते राम गङ्गाया विस्तरोगिहितो मया ।
 स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते संध्याकाळोतिवर्तने ॥ ६१ ॥

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं पावनमेव च ।

इदमाख्यानमाख्यातं गङ्गावतरणं मया ॥ ६२ ॥

इति बालकाण्डे गङ्गावतरणं नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ।

विस्मयं परमं गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ।

गङ्गावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥

क्षणभूतेव नो रात्रिः संवृत्तेयं परंतप ।

इमां चिन्तयतोः सर्वा निखिलेन कथां तव ॥ ३ ॥

तस्य सा शर्वरी सर्वा मम सौमित्रिणा सह ।

जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्रकथां शुभाम् ॥ ४ ॥

ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं तपोधनम् ।

उवाच राघवो वाक्यं कृताह्निकमरिंदमः ॥ ५ ॥

गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमं श्रुतम् ।

तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ ६ ॥

नौरिषा हि सुविस्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् ।

भगवन्तमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ॥ ७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ।

संतारं कारयामास ऋषिसंघस्य कौशिकः ॥ ८ ॥

उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यर्षिगणांस्तदा ।

गङ्गाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीम् ॥ ९ ॥

ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सहराघवः ।

विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा ॥ १० ॥

अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं महामुनिम् ।

पप्रच्छ प्राजलिर्भूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम् ॥ ११ ॥

कतमो राजवंशोयं विशालायां महामुने ।

श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं हि मे ॥ १२ ॥

३

10

15

२०

25

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुंगव ।
 आख्यातुं तत्समारेभे विशालाया पुरातनम् ॥ १३ ॥
 श्रूयतां राम शक्रस्य कथा कथयत शुभाम् ।
 अस्मिन्देशे हि यद्वृत्तं शृणु तत्त्वेन राघव ॥ १४ ॥
 5 आसन्कृतयुगे राम दिते पुत्रा महाबला ।
 अदितेश्च महाभागा वीर्यवत मुषार्मिका ॥ १५ ॥
 भ्रातरं स्पर्धिनं पुत्रा कश्यपस्य महात्मन ।
 मातृष्वसेया सापत्न्यात्परस्परजिगीषव ॥ १६ ॥
 तेषां किल समेतानां बुद्धिरासीन्महोजसाम् ।
 10 अजराश्रामराश्रैव कथं स्यामेति राघव ॥ १७ ॥
 तेषां चिन्तयता तत्र बुद्धिरासीद्विषश्रिताम् ।
 क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै ॥ १८ ॥
 ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् ।
 मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्पुरामितौजस ॥ १९ ॥
 15 अथ वर्षसहस्रेण योक्त्रसर्पशिरासि च ।
 वमन्त्यतिविषं तत्र ददशुर्दशने शिला ॥ २० ॥
 उत्पपातामिसकाशं हालाहलमहाविषम् ।
 तेन दग्धं जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ २१ ॥
 अथ देवा महादेवं शकरं शरणार्थिन ।
 20 जम्मुं पशुपतिं रुद्रं त्राहि त्राहीति तुष्टुवु ॥ २२ ॥
 प्रादुरासीत्ततोत्रैव शङ्खचक्रगदाधर ।
 उवाचैनं स्मितं कृत्वा रुद्रं शूठर्धरं हरि ॥ २३ ॥
 देवतेर्मध्यमाने तु यत्पूर्वं समुपस्थितम् ।
 तन्वदीयं मुरश्रेष्ठं मुराणामग्रजो हि यत् ॥ २४ ॥
 25 अग्रपूनामिह स्थित्वा गृहाणेदं विषं प्रभो ।
 इत्युक्त्वा च मुरश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २५ ॥
 देवतानां भयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वाक्यं तु शार्ङ्गिण ।
 हालाहलं विषं घोरं सजग्राहामृतोपमम् ॥ २६ ॥

- देवान्विमृज्य देवेशो जगाम भगवान्हरः ।
 ततो देवासुराः सर्वे ममन्थु रघुनन्दन ॥ २७ ॥
 प्रविवेशाय पातालं मन्थानः पर्वतोत्तमः ।
 ततो देवाः सगन्धर्वास्तुष्टुवुर्मधुमूदनम् ॥ २८ ॥
 त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवोकसाम् । 5
 पालयास्मान्महाबाहो गिरिमुद्धर्तुमर्हसि ॥ २९ ॥
 इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः ।
 पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिशये तत्रोदधौ हरिः ॥ ३० ॥
 पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः ।
 देवानां मध्यतः स्थित्वा ममन्थ पुरुषोत्तमः ॥ ३१ ॥ 10
 अथ वर्षसहस्रेण आयुर्वेदमयः पुमान् ।
 उदतिष्ठत्सुधर्मात्मा सद्गण्डः सकमण्डलुः ॥ ३२ ॥
 अप्सु निर्मन्थनादेव रसात्तस्माद्हरस्त्रियः ।
 उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोमवन् ॥ ३३ ॥
 पट्टिः कौट्योमवंस्तासामप्सरारणां सुवर्चसाम् । 15
 असंख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारिकाः ॥ ३४ ॥
 न ताः रम प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देवदानवाः ।
 अप्रतिग्रहणात्ताश्च ततः साधारणीकृताः ॥ ३५ ॥
 वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन ।
 उत्पपात रसात्तस्मान्यार्गमाणा प्रतिग्रहम् ॥ ३६ ॥ 20
 दितेः पुत्रा न ता राम जगृहुर्वरुणात्मजाम् ।
 अदितेस्तु मुता वीर जगृहुस्तामनिन्दिताम् ॥ ३७ ॥
 सुराप्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः ।
 अप्रतिग्रहणात्तस्या देतेयाश्चामुरास्तथा ॥ ३८ ॥
 उच्चैःश्रवाश्च तत्राश्वो मणिरत्नं च कौस्तुभम् । 25
 उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ सोमदेवस्तथैव च ॥ ३९ ॥
 ततो दीर्घेण कालेन चोत्पन्ना कमलालया ।
 अतीव रूपसंपन्ना प्रथमे वयासि स्थिता ॥ ४० ॥

सर्वाभरणपूर्णाङ्गीं सर्वलक्षणलक्षिता ।

मुकुटाङ्गदचित्राङ्गी नीलकृञ्चितमूर्धजा ॥ ४१ ॥

तप्तहाटकसकाशा मुक्ताभरणभूषिता ।

चतुर्भुजा महादेवी पद्महस्ता वरानना ॥ ४२ ॥

५ सा च देवी तथोत्पन्ना पद्मा श्रीलोकपूजिता ।

सा पद्मा पद्मनाभस्य ययौ वक्ष स्थल हरे ॥ ४३ ॥

सुरासुराश्च गन्धर्वा क्षोभयामासुरम्बुधिम् ।

तस्मादेतत्समुद्भूत तथैवामृतमुत्तमम् ॥ ४४ ॥

अथ तस्य कृते राम महानासीत्कुलक्षय ।

१० अदितेस्तु तदा पुत्रा दितिपुत्रानयोषयन् ॥ ४५ ॥

एकतोभ्यगमन्सर्वे असुरा राक्षसै सह ।

युद्धमासीन्महाघोर वीर त्रैलोक्यमोहनम् ॥ ४६ ॥

यदा क्षय गत सर्वं तदा विष्णुर्महाबल ।

अमृत सोहरत्तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ॥ ४७ ॥

१५ ये गताभिमुख विष्णुमक्षय पुरुषोत्तमम् ।

सपिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४८ ॥

अदितेरात्मजा वीरा दिते पुत्रान्निजग्निरै ।

तस्मिन्घोरे महायुद्धे दैतेयादित्ययोर्भृशम् ॥ ४९ ॥

निहत्य दितिपुत्रास्तु राज्य प्राप्य पुरदर ।

२० शशास मुदितो लोकान्सर्पिसघान्सचारणान् ॥ ५० ॥

इति बालकाण्डे अमृतात्पत्तिनाम पञ्चचत्वारिंश सर्ग ॥ ४५ ॥

हतेषु तेषु पुत्रेषु दिति परमदु खिता ।

मारीच कश्यप राम भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

२० हतपुत्रास्मि भगवस्तव पुत्रैर्महाबले ।

शक्रहन्तारमिच्छामि पुत्र दार्घतपोर्जितम् ॥ २ ॥

साह तपश्चरिष्यामि गर्भमाधातुमर्हसि ।

तत्र मे शक्रहन्तार त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तदा ।
 प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमद्भृताम् ॥ ४ ॥
 एव भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने ।
 जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहन्तारमाहवे ॥ ५ ॥
 पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्द्यदि भविष्यसि ।
 पुत्रं त्रैलोक्यहन्तारं भक्तो वै जनयिष्यसि ॥ ६ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा पाणिना स ममार्जंताम् ।
 तामालिङ्ग्य ततः स्वस्ति इत्युक्त्वा तपसे ययौ ॥ ७ ॥
 गते तस्मिन्नश्रेष्ठ दितिं परमहर्षिता ।
 कुशप्लवनमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८ ॥
 चरन्त्यास्तु तपस्तस्याः परा सनतिमास्थित ।
 परिचर्या स्वयं शक्रश्चकारोपेत्य तत्पर ॥ ९ ॥
 अग्निं कुशान्काष्ठमपि फलमूलं तथैव च ।
 न्यवेदयत्सहस्राक्षो यच्चान्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १० ॥
 गात्रसवाहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा ।
 शक्रं सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ॥ ११ ॥
 पूर्णे वर्षसहस्रे तु दशोने रघुनन्दन ।
 दितिं परमसदृष्टा सहस्राक्षमथाववीत् ॥ १२ ॥
 तपश्चरन्त्या वर्षाणि दश वीर्यवता वर ।
 अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥ १३ ॥
 तमहं त्वत्कृते पुत्रं समाधास्ये जयोत्सुकम् ।
 त्रैलोक्यविजयं पुत्रं सह भोक्ष्यसि विज्वर ॥ १४ ॥
 पाचितेन सुरश्रेष्ठ तव पित्रा महात्मना ।
 वरो वर्षसहस्रान्ते दत्तो मम सुतः प्रति ॥ १५ ॥
 एवमुक्त्वा दितिस्तत्र प्राप्ते मध्यदिनेश्वरे ।
 निद्रयापहता देवी पादौ रूत्वाथ शीर्षत ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादयो रूतमूर्ध्वजाम् ।
 शिरस्थाने रूतो पादौ जहाम च मुमोद च ॥ १७ ॥

तस्याः शरीरविवरं प्रविवेश पुरंदरः ।

गर्भं च सप्तधा राम च्छिच्छेद परमात्मवान् ॥ १८ ॥

भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा ।

रुरोद सुस्वरं राम ततो दितिरबुध्यत ॥ १९ ॥

5 मा रुदो मा रुदश्चेति गर्भं शक्रोभ्यभाषत ।

विभेद च महातेजा रुदन्तमपि वासवः ॥ २० ॥

न हन्तव्यो न हन्तव्य इति तं दितिरब्रवीत् ।

निष्पपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥

प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोभ्यभाषत ।

10 अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्धजा ॥ २२ ॥

तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे ।

अच्छिदं सप्तधा देवि तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २३ ॥

इति बालकाण्डे दितिगर्भच्छेदो नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

15 सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमधार्मिका ।

सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं सानुनयाब्रवीत् ॥ १ ॥

ममापराधाद्गर्भोऽयं सप्तधा शकलीकृतः ।

नापराधो हि देवेश तवात्र बलिसूदन ॥ २ ॥

प्रियं तु कृतमिच्छामि मम गर्भविपर्यये ।

20 मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवन्तु ते ॥ ३ ॥

वातस्कन्धा इमे पुत्र चरन्तु दिवि पुत्रकाः ।

मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥ ४ ॥

ब्रह्मलोकं चरत्वेक इन्द्रलोकं तथापरः ।

दिवि वायुरिति ख्यातस्तृतीयोपि महायशाः ॥ ५ ॥

25 चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ दिशो वै तव शासनात् ।

संचरिष्यन्ति मद्रं ते देवभूता ममात्मजाः ॥ ६ ॥

तस्यास्तद्गर्भं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ।

उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं दितिं बलिनिपूदनः ॥ ७ ॥

त्वत्कृतेनैव नाम्ना हि भविष्यन्ति तवात्मजाः ।
 ख्याता भरुत इत्येते दिव्यरूपा ममाज्ञया ॥ ८ ॥
 अपृतप्राशिनः पुत्रा इमे ते सहिता मया ।
 विचरिष्यन्ति लोकांस्त्रोन्निर्भया विगतज्वराः ॥ ९ ॥
 एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने । 5
 जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतम् ॥ १० ॥
 एष देशः स काकुत्स्थ महेन्द्राध्युषितः पुरा ।
 दिर्ति यत्र तपःसिद्धामेवं परिचचार सः ॥ ११ ॥
 इक्ष्वाकोरत्र सनर्षेः पुत्रः परमधार्मिकः ।
 अलम्बुपायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः ॥ १२ ॥ 10
 तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुरी कृता ।
 विशालस्य सुतो राजा हेमचन्द्रो महाबलः ॥ १३ ॥
 सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरः ।
 सुचन्द्रतनयो राम धूम्राश्व इति विश्रुतः ॥ १४ ॥
 धूम्राश्वतनयश्चापि सृक्षयः समपद्यत । 15
 सृक्षयस्य सुतः श्रीमान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ १५ ॥
 कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः ।
 कुशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ॥ १६ ॥
 तस्य पुत्रो महातेजाः संपत्येप पुरीमिमाम् ।
 आवसत्यमरप्रलयः सुमतिर्नाम दुर्नयः ॥ १७ ॥ 20
 इक्ष्वाकोस्तु मसादेन सर्वे वेशालिका नृपाः ।
 त्रीर्षायुषो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १८ ॥
 इहाद्य रजनीमेकां सुखं स्वप्स्यामहे वयम् ।
 श्वः प्रमाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि ॥ १९ ॥
 सुमतिस्तु ततः श्रुत्वा विश्वामित्रमुपागतम् । 25
 मत्पुद्गम्य महात्मानं पूजयामास पार्थिवः ॥ २० ॥
 पूजा च परमं कृत्वा सोपाच्यायः सवान्धवः ।
 माञ्जलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ २१ ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषय मुने ।

सप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मम ॥ २२ ॥

इति बालकाण्डे सुमतिःसमागमो नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥

पृष्ठा तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे ।

कथान्ते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महामुनिम् ॥ १ ॥

इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ।

गजासिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥

पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्वरौ ।

अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥

यदृच्छथैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ।

कथं पद्मचामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ ४ ॥

भूपयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरम् ।

परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेऽङ्गितचेष्टितौ ॥ ५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् ।

सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ॥ ६ ॥

विश्वामित्रवचनं श्रुत्वा राजा परमाविस्मितः ।

अतिथीं पूजयामास पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ ७ ॥

ततः परमसत्कारं सुमते प्राप्य रावणौ ।

उप्य तत्र निशामेका जग्मतुर्मिथि गमति ॥ ८ ॥

तां दृष्ट्वा दूरतः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम् ।

मुनयो दृष्टमनसः शशसु साधुसाध्विति ॥ ९ ॥

मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्यं गच्छन् ।

पुराणनिर्जेन पुण्यं पद्मच्छं मुनिपुङ्गवम् ॥ १० ॥

श्रीमदाश्रमसंकाशं किं त्विदं मुनिर्नितम् ।

श्रोतुमिच्छामि भगवन्कस्यायं पुरं आश्रमं ॥ ११ ॥

तच्छ्रुत्वा रावणेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ।

मत्पुत्राव महतेना विश्वामित्रो महामनि ॥ १२ ॥

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तच्चेन रावण ।
 यस्यैतदाश्रमपदं शप्तं कौषान्महात्मना ॥ १३ ॥
 गौतमस्य, नरश्रेष्ठ पूर्वमासीन्महामुनेः ।
 आश्रमो दिव्यसंकाशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १४ ॥
 स चात्र तप आतिष्ठदहल्यासहितो मुनिः ।
 संवत्सरसहस्राणि बहूनि रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 कदाचिद्विसे राम ततो दूरगते मुनी ।
 तदस्या आश्रमे दृष्ट्वा रम्यं रूपं पुरंदरः ॥ १६ ॥
 तस्यान्तरं विदित्वा च कामार्तस्त्रिदिवेश्वरः ।
 मुनिवेषरो भूत्वा सोहल्यामिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥ 10
 ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः सुसमाहिते ।
 संगमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ १८ ॥
 मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनन्दन ।
 मर्ति चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् ॥ १९ ॥
 अयात्रवीत्सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनान्तरात्मना । 15
 कृतार्थास्मि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्रमितः प्रमो ॥ २० ॥
 आत्मानं मां च देवेश सर्वथा रक्ष गौतमात् ।
 इन्द्रस्तु प्रहसन्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 सुश्रोणि परितुष्टोस्मि गमिष्यामि यथागतम् ।
 एवं संगम्य तु तया निश्चक्रामोदजात्ततः ॥ २२ ॥ 20
 स संभ्रमात्परत्राम शङ्कितो गौतमं प्रति ।
 गौतमं संददशार्थे प्रविशन्तं महामुनिम् ॥ २३ ॥
 देवदानवदुर्धरे तपोबलसमन्वितम् ।
 तीर्थोदकपरिक्लिप्तं दीप्यमानमिवानलम् ॥ २४ ॥
 गृहीतसमिधं तत्र सकुशं मुनिपुंगवम् । 25
 दृष्ट्वा मुरपतिस्त्रस्तो विषण्णवदनोभवत् ॥ २५ ॥
 अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः ।
 दुर्वृत्तं वृत्तसंपन्नो रोषाद्बचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥

मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ।
 अकर्तव्यमिदं यस्माद्विफ़लस्त्वं भविष्यसि ॥ २७ ॥
 गौतमेनैवमुक्तस्य सरोषेण महात्मना ।
 पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात् ॥ २८ ॥
 5 व्याधितः स तदा चासीद्धतौजा विफलीकृतः ।
 धर्षितस्तपसोऽग्रेण कश्मलं चैनमाविशत् ॥ २९ ॥
 तथा शस्वा स वै शक्रं भार्यामपि च शप्तवान् ।
 इह वर्षसहस्राणि बहूनि निवसिष्यसि ॥ ३० ॥
 वातमक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी ।
 10 अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेस्मिन्निवत्स्यासि ॥ ३१ ॥
 यदा त्विदं वनं घोरं रामो दशरथात्मजः ।
 आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ३२ ॥
 तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते लोभमोहविवर्जिता ।
 मत्सकारे मुदा युक्ता स्वं वपुर्धारयिष्यसि ॥ ३३ ॥
 15 एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम् ।
 हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे सुदुश्चरम् ॥ ३४ ॥

इति बालकाण्डे शक्रादुल्याशापो नाम अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

20 अफलस्तु ततः शक्रो देवानग्निपुरोगमान् ।
 अद्रवीञ्चस्तनयनः सर्पिसंवान्सचारणान् ॥ १ ॥
 कुर्वता तपसो विघ्नं गौतमस्य महात्मनः ।
 क्रोधमुत्पाद्य हि मया मुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २ ॥
 अफलोऽस्मि कृतस्तेन क्रोधात्सा च निराकृता ।
 शापमोक्षेण महता तपोस्यापद्धतं मया ॥ ३ ॥
 तन्मा मुरवराः सर्वे सर्पिसंवाः सचारणाः ।
 मुरकार्यार्थमफलं सफलं कर्तुमर्हथ ॥ ४ ॥
 शतक्रनोर्वचः श्रुत्वा देवाः सान्निपुरोगमाः ।
 पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः ॥ ५ ॥

पुरा विचार्य मोहेन ऋषिपत्नीं शतक्रतुः ।
 धर्षयित्वा मुनेः शापात्तत्रैव विफलः कृतः ।
 इदानीं कुप्यते देवान्देवराजः पुरंदरः ॥ ६ ॥
 अयं मेघः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः ।
 मेघस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छत ।
 अफलस्तु कृतो मेघः परां तुष्टिं प्रदास्यति ॥ ७ ॥
 भवतां हर्षणार्थाय ये च दास्यन्ति मानवाः ।
 अक्षयं हि फलं तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम् ॥ ८ ॥
 अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः ।
 उत्पाद्य मेघवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेशयन् ॥ ९ ॥ 10
 तदाप्रभृति काकुत्स्थ पितृदेवाः समागताः ।
 अफलान्भुञ्जते मेघान्फलेस्तेषामयोजयन् ॥ १० ॥
 इन्द्रस्तु मेघवृषणस्तदाप्रभृति राघव ।
 गौतमस्य प्रभावेण तपसा च महात्मना ॥ ११ ॥
 तदागच्छ महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः । 15
 तारयैनां महामागामहस्यां देवरूपिणीम् ॥ १२ ॥
 विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ।
 विश्वामित्रं पुरस्कृत्य आश्रमं प्रविवेश ह ॥ १३ ॥
 ददर्श च महामागां तपसा द्योतितप्रभाम् ।
 लोकेरपि समागम्य दुर्निरीक्ष्यां सुरासुरैः ॥ १४ ॥ 20
 प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव ।
 धूमेनापि परीतार्ङ्गीं दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १५ ॥
 तुषोरणावृतां साभ्रां पूर्णेचन्द्रप्रभामिव ।
 मध्येम्मसो दुराघर्षां दीप्तां सूर्यप्रभामिव ॥ १६ ॥
 सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या चभूत् ह । 25
 त्रयाणामपि लोकानां यावद्रामस्य दर्शनम् ॥ १७ ॥
 राघवो तु तदा तस्याः पादौ जगृहतुर्भुदा ।
 स्मरन्तौ गौतमवचः प्रतिजग्राह सा हि तौ ॥ १८ ॥

पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं चकार मुत्तमाहिता ।
प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १९ ॥

पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुन्दुभिनिःस्वनैः ।
गन्धर्वाप्सरसां चैव महानासीत्समुत्सवः ॥ २० ॥

साधु साध्विति देवास्तामहल्यां समपूजयन् ।
तपोबलविशुद्धाङ्गो गौतमस्य वशानुगाम् ॥ २१ ॥

गौतमश्च महातेजा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।
स्वमाश्रमपदं राममागत प्रत्यपूजयत् ॥ २२ ॥

समेत्य भार्यया चैव पूतयाहल्यया तदा ।
तथैव सहितो भूयस्तपस्तेपे महातपाः ॥ २३ ॥

रामोपि परमां पूजां गौतमस्य महामुनेः ।
सकाशाद्विधिवत्प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २४ ॥

इति बालकाण्डे अहल्याशापोद्धारो नाम एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥४९॥

ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा सह ।

विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥

रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः ।

साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥

बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम् ।

ब्राह्मणानां महाभाग वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ॥

ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटीशतसकुलाः ।

देशो विधीयतां ब्रह्मन्यत्र वत्स्यामहे वयम् ॥ ४ ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ।

निवेशमकरोद्देशे विविक्ते सलिलायुते ॥ ५ ॥

विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा नृपवरस्तदा ।

शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितम् ॥ ६ ॥

ऋत्विग्भिः सहितश्चान्यैराद्यायाध्वं त्वरान्वितः ।

प्रत्युज्जगाम सहमा विनयेन समन्वितः ॥ ७ ॥

प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकान्मुनिसत्तमः ।
 पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञसामृद्धयमेव च ॥ ८ ॥
 स तांश्राय मुनीन्पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः ।
 ययार्हमृषिभिः सर्वैः समागच्छत्प्रदृष्टवत् ॥ ९ ॥
 अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभापत ।
 आसने भगवानास्तां सहैभिर्मुनिपुंगवैः ॥ १० ॥
 जनकस्य वचः श्रुत्वा निपसाद महामुनिः ।
 पुरोवा ऋत्विजश्चैव राजा च सह मन्त्रिभिः ॥ ११ ॥
 आसनेषु यथान्यायमुपविष्टान्समन्ततः ।
 दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाववीत् ॥ १२ ॥ 10
 अद्य यज्ञसमृद्धिर्मे सफला देवतैः कृता ।
 अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्मया ॥ १३ ॥
 धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे मुनिपुंगव ।
 यज्ञोपसदनं ब्रह्मन्प्राप्तोसि मुनिभिः सह ॥ १४ ॥
 द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे शेषमाहुर्मनस्विनः । 15
 ततो भागार्थिनो देवान्द्रष्टुमर्हसि कौशिक ॥ १५ ॥
 इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रदृष्टवदनस्तदा ।
 पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः ॥ १६ ॥
 इमौ कुमारो भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ।
 गर्जसिंहगती वीरो शार्दूलवृषभोपमौ ॥ १७ ॥ 20
 पद्मपत्रवेशालाक्षो खड्गतूणीधनुर्धरो ।
 अधिनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनो ॥ १८ ॥
 यदृच्छयैव गां प्राप्तां देवलोकादिवामरौ ।
 कथं पद्म्यामिह प्रातौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ १९ ॥
 भूपयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविधान्वरम् । 25
 परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेद्धितचेष्टितेः ॥ २० ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः ।
 न्यवेदयदमेयात्मा पुत्रो दशरथस्य तो ॥ २१ ॥

सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ।
 तच्चागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् ॥ २२ ॥
 अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् ।
 महाधनुषि जिज्ञासा कर्तुमागमनं तदा ॥ २३ ॥
 ५ एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने ।
 निवेद्य विररामाय विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २४ ॥

इति बालकाण्डे जनकसमागमो नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः ।
 10 दृष्टरोमा महातेजाः शतानन्दो महातपाः ॥ १ ॥
 गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः ।
 रामसंदर्शनादेव परं विस्मयमागतः ॥ २ ॥
 एतौ निपण्णौ संप्रेक्ष्य शतानन्दो नृपात्मजौ ।
 सुखासीन मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥
 15 अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यशस्विनी ।
 दर्शिता राजपुत्राय तपो दीर्घमुपागता ॥ ४ ॥
 अपि रामे महाभागा मम माता यशस्विनी ।
 वन्येरुपाहरत्पूनां पूजार्हे सर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥
 अपि रामाय कथितं यद्वृत्तं तत्पुरातनम् ।
 20 मम मातुर्महातेजो देवेन दुरनुष्ठितम् ॥ ६ ॥
 अपि कौशिक भद्र ते गुरुणा मम सगता ।
 मम माता मुनिश्रेष्ठ रामसंदर्शनादितः ॥ ७ ॥
 अपि प्रीतेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज ।
 पूतां दीर्घेण तपसा मातारं मेभ्यनन्दत ॥ ८ ॥
 अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज ।
 इहागतो महातेजाः पूनां प्राप्य महात्मनः ॥ ९ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः ।
 प्रत्युवाच शतानन्द वास्यज्ञो वास्यकोविदम् ॥ १० ॥

नातिक्रान्तं मुनिश्रेष्ठ यत्कर्तव्यं कृतं मया ।
 संगता मुनिना पत्नी भार्गवेजेव रेणुका ॥ ११ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ।
 शतानन्दो महातेजा रामं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि रात्रव । 5
 विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिप्रपूजितम् ॥ १३ ॥
 अचिन्त्यकर्मा तपसा ब्रह्मर्षिरमितप्रमः ।
 विश्वामित्रो महाबाहो वेत्स्येनं परमां गतिम् ॥ १४ ॥
 नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोन्नयो भुवि कश्चन ।
 गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत्तपः ॥ १५ ॥ 10
 श्रूयतां चाभिधास्यामि कौशिकस्य महात्मनः ।
 यथात्रलं यथावृत्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥
 राजासीदेष धर्मात्मा दीर्घकालमर्दिमः ।
 धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ १७ ॥
 प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशो नाम महीपतिः । 15
 कुशस्य पुत्रो बलवान्कुशनामः सुधार्मिकः ॥ १८ ॥
 कुशनाभसुतस्त्वासीद्राधिरित्येव विश्रुतः ।
 गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥
 विश्वामित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् ।
 बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ २० ॥ 20
 कदाचित्तु महातेजा योजयित्वा परुथिनीम् ।
 असौहिणीपरिवृतः परिचक्राम मेदिनीम् ॥ २१ ॥
 नगराणि च राष्ट्राणि सरितश्च महागिरीन् ।
 आश्रमान्क्रमशो राजा विचरन्नानगाम ह ॥ २२ ॥
 वसिष्ठस्याश्रमपदं नानापुष्पलताद्रुमम् । 25
 नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥
 देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभितम् ।
 प्रशान्तहरिणाकीर्णं द्विनसत्तन्निषेवितम् ॥ २४ ॥

तपश्चरणसंसिद्धैराग्निकल्पैर्महात्मभिः ।

सततं संकुलं श्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महाव्रतैः ॥ २५ ॥

अवमसैर्वायुमसैश्च शीर्णपर्णाशनेस्तथा ।

फलमूलाशनेर्दान्तैर्मितक्रोषैर्मितेन्द्रियैः ॥ २६ ॥

ऋषिभिर्वालितिल्यैश्च जपहोमपरायणैः ।

अन्यैर्वैखानसेश्चैव समन्तादुपशोभितम् ॥ २७ ॥

वसिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मलोकमिवापरम् ।

ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महामनाः ॥ २८ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने शतानन्दवाक्यं नाम
एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

त दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः ।

प्रणतः प्रणयाद्वीरो वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ १ ॥

स्वागतं तव चेत्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ।

आसनं चास्य भगवान्वसिष्ठो व्यादिदेश ह ॥ २ ॥

उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते ।

यथान्यायं मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥

प्रतिगृह्य तु तां पूजां वसिष्ठाद्भानसत्तमः ।

विश्वामित्रो महतेजाः कुशलं पर्यपृच्छत ॥ ४ ॥

तपोग्निहोत्रशिष्येषु वनस्पतिगणे तथा ।

सर्वत्र कुशलं प्राह वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ ५ ॥

मुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः ।

पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ ६ ॥

कश्चित्ते कुशलं राजन्कश्चिद्धर्मेण रक्षयन् ।

प्रनाः पालयसे वीर राजवृत्तेन धार्मिकः ॥ ७ ॥

कश्चित्ते संभृता भृत्याः कश्चित्तिठन्ति शासने ।

कश्चित्ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुमूदन ॥ ८ ॥

कश्चिद्धृष्टेषु कौशेषु मित्रेषु च परंतप ।

कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्रपौत्रे तथानव ॥ ९ ॥

सर्वत्र कुशलं राजा तमतः प्रत्युदाहस्त ।

विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितः ॥ १० ॥

कृत्योभौ सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथास्तदा ।

मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ॥ ११ ॥

ततो वसिष्ठो भगवान्कथान्ते रघुनन्दन ।

5

विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥

आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल ।

तव चैवाप्रमेयस्य यथाहं संप्रतीच्छ मे ॥ १३ ॥

सत्क्रियां हि भवानेतां प्रतीच्छतु मयोद्यताम् ।

राजंस्त्वमतिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥

10

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामतिः ।

कृतमित्यद्वीद्राजा पूजावाक्येन मे त्वया ॥ १५ ॥

फलमूलेन भगवन्विद्यते यत्तवाश्रमे ।

पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६ ॥

सर्वथा च महाप्राज्ञ पूजार्हेण सुपूजितः ।

15

गमिष्यामि नमस्तेस्तु मैत्रेणोक्षस्व चक्षुषा ॥ १७ ॥

एवं द्युपन्तं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि ।

न्यमन्त्रयत धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८ ॥

वादमित्येव गावेद्यो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह ।

यथाप्रिय भगवतस्तथास्तु मुनिपुंगव ॥ १९ ॥

20

एवमुक्तस्तथा तेन वसिष्ठो जपता वरः ।

आशुहाव ततो धेनुं करुणापी धूतकरुणपाप् ॥ २० ॥

पृष्टोहि शबले क्षिप्रं शृणु चैव वचो मम ।

सबलस्यास्य रामर्षेः कर्तुं व्यवसितोस्म्यहम् ।

भोजनेन महार्हेण सत्कारं तद्विधत्स्व मे ॥ २१ ॥

25

यस्य यस्य कथाकामं पृष्टसेष्वभिपूजितम् ।

तत्सर्वं कामधृद्विष्ये अभिवर्ष कृते मम ॥ २२ ॥

रसेनान्नेन पेयेन लैह्यचोप्येण संयुतम् ।

अन्नानां निचयं सर्वं मृजस्व शबले स्वर ॥ २३ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने विश्वामित्रनिम्नत्रणं नाम
द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

एवमुक्त्वा वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ।

विदधे कामधुक्कामान्यस्य यस्येप्सितान्यथा ॥ १ ॥

इक्षुन्मधूनि लाजांश्च मैरेयांश्च वरासवान् ।

पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचानपि ॥ २ ॥

उष्णाद्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः ।

मिष्टान्यन्नानि सूपाश्च दधिकुल्यस्तथैव च ॥ ३ ॥

नानास्वादुरसानां च खाण्डवानां तथैव च ।

भाजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥ ४ ॥

सर्वमासीत्सुसंतुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम् ।

विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेन सुतर्पितम् ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो हि राजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् ।

सामात्यो मन्त्रिसहितः सभृत्यबलवाहनः ॥ ६ ॥

युक्तः परेण हर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ।

पूजितोहं त्वया ब्रह्मन्पूजाहंण मुसत्कृतः ॥ ७ ॥

श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ।

गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम ॥ ८ ॥

रत्नं हि भगवन्नेतद्भ्रतन्भागी च पार्थिवः ।

तस्मान्मे शबला देहि ममैषा धर्मतो द्विज ॥ ९ ॥

एवमुक्तस्तु भगवान्वसिष्ठो मुनिपुंगवः ।

विश्वामित्रेण धर्मोत्तमा मृत्युवाच महिषतिम् ॥ १० ॥

नाहं शतसहस्रेण नापि कौटिशतेर्गवाम् ।

रानन्दास्यामि शबलां राशीभी रजतस्वर्जा ॥ ११ ॥

न परित्यागमहेयं मत्सकाशादरिदम ।

शाश्वती शबला मह्यं कीर्तिरात्मवतो यथा ॥ १२ ॥

अस्यां हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च ।
 आयत्तमग्निहोत्रं च बलिर्होमस्तथैव च ॥ १३ ॥
 स्वाहाकारवपट्टारौ विद्याश्च विविधास्तथा ।
 आयत्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः ॥ १४ ॥
 सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टिकरी तथा । 5
 कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये शत्रूणां तव ॥ १५ ॥
 वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत्तदा ।
 संख्यतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १६ ॥
 हिरण्यकक्षत्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूपितान् ।
 ददामि कुञ्जराणां ते सहस्राणि चतुर्दश ॥ १७ ॥ 10
 ह्यैरण्यानां रथानां च श्वेताश्वानां चतुर्युजाम् ।
 ददामि ते शतान्यष्टौ किङ्किणीकविभूपितान् ॥ १८ ॥
 ह्यानां देशजातानि कुञ्जजाना महौजसाम् ।
 सहस्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत ॥ १९ ॥
 नानावर्णविभक्तानां वयःस्थानां तथैव च । 15
 ददाम्येकां गवां कोटीं शबला दीयतां मम ॥ २० ॥
 यावदिच्छसि रत्नानि हिरण्यं वा द्विजोत्तम ।
 तावद्ददामि ते सर्वं दीयतां शबला मम ॥ २१ ॥
 एवमुक्तस्तु भगवान्विश्वामित्रेण धीमता ।
 न दास्यामीति शबलां प्राह राजन्कथंचन ॥ २२ ॥ 20
 एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् ।
 एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि जीवितम् ॥ २३ ॥
 दर्शश्च पौर्णमासश्च यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः ।
 एतदेव हि मे राजन्विवाहाश्च क्रियास्तथा ॥ २४ ॥
 अदोमूलाः क्रियाः सर्वा मम राजन्न संशयः । 25
 बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ॥ २५ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने वसिष्ठविश्वामित्रसंवादो
 नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ६३ ॥

कामधेनुं वसिष्ठोसौ यदा न त्यजते मुनिः ।
तदास्य शबला राजा विश्वामित्रोन्वकर्षत ॥ १ ॥

नीयमाना तु शबला राम राज्ञा महात्मना ।
दुःखिता चिन्तयामास रुदती शोककशिता ॥ २ ॥

परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं सुमहात्मना ।
याहं राजभटैर्दीना द्वियेय भृशदुःखिता ॥ ३ ॥
किं मयापकृत तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
यन्मामनागसं दृष्ट्वा भक्ता त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥

इति सा चिन्तयित्वा तु निःश्वस्य च पुनः पुनः ।
जगाम वेगेन तदा वसिष्ठं परमौजसा ॥ ५ ॥
विधूय तांस्तदा भृत्याञ्छतशः शत्रुसूदन ।

जगामानिलवेगेन पादमूळं महात्मनः ॥ ६ ॥
शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् ।
वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा मेवदुन्दुभिराविणी ॥ ७ ॥

भगवन्किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत ।
यस्माद्भ्राजभटा मां हि नयन्ति त्वत्सकाशतः ॥ ८ ॥
एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् ।

शोकसंतप्तहृदया स्वसारमिव दुःखिताम् ॥ ९ ॥
न त्वा त्यजामि शबले नापि मेपकृतं त्वया ।
एष त्वा नयते राजा बलोन्मत्तो महाबलः ॥ १० ॥

न हि तुल्यं बलं मन्ये मम राज्ञा विशेषतः ।
बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ॥ ११ ॥
इयमसौहिणी पूर्णा गजवाजिरथाकुला ।

पतिव्वजसमाक्रीर्णा तेनासौ बलवत्तरः ॥ १२ ॥
एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् ।
वचन वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुलप्रभम् ॥ १३ ॥

न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवत्तराः ।
ब्रह्मन्प्रत्यनन्द दिव्यं क्षात्राच्च बलवत्तम् ॥ १४ ॥

अप्रमेयं बलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः ।
 विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् ॥ १५ ॥
 नियुङ्क्व मां महातेजस्वद्भ्रमबलसंभृताम् ।
 तस्य दर्पं बलं यत्तन्नाशयामि दुरात्मनः ॥ १६ ॥
 इत्युक्तस्तु तथा राम वसिष्ठः स महायशाः । 6
 मृजस्वेति तदोवाच बलं परचलार्दनम् ॥ १७ ॥
 तस्या हुम्भारवोत्सृष्टाः परहवाः शतशो नृप ।
 नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ १८ ॥
 स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
 परहवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ १९ ॥ 10
 विश्वामित्रार्दितान्दृष्ट्वा परहवाञ्छतशस्तदा ।
 भूय एवामृजद्दोराञ्छकन्नन्यवनमिश्रितान् ॥ २० ॥
 तैरासीत्संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः ।
 प्रभावद्रिर्महावीर्यैर्हेमकिञ्जल्कसंनिभैः ॥ २१ ॥
 तद्दिगासिपदिशचरैर्हेमवर्णाभिरावृतैः । 15
 त्रिदशं तद्वलं सर्वं प्रदीप्तिरिव पावकैः ॥ २२ ॥
 ततोस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह ।
 तैस्ते यवनकाम्बोजा बर्वराश्चाकुलीकृताः ॥ २३ ॥

ते बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने विश्वामित्रशकादियुद्धं
 नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ 20

ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् ।
 वसिष्ठश्चोदयामास कामधुक्मृज योगतः ॥ १ ॥
 तस्या हुम्भारवाज्जाताः काम्बोजा रविमंनिभाः ।
 ऊधसश्चाय संभूता बर्वराः शस्त्रपाणयः ॥ २ ॥ 25
 योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकाः स्मृताः ।
 रोमकूपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः ॥ ३ ॥

तैस्तान्निपूदितं सर्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् ।
सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन ॥ ४ ॥
दृष्ट्वा निपूदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना ।
विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् ॥ ५ ॥

४ अभ्यधावत्सुकुण्डं वसिष्ठं जपता वरम् ।
हुंकारेणैव तान्सर्वाग्निर्ददाह महानृषिः ॥ ६ ॥
ते साश्वरथपादाता वसिष्ठेन महात्मना ।

भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसुतास्तथा ॥ ७ ॥
दृष्ट्वा विनाशितान्सर्वान्वलं च सुमहायशाः ।
१० सत्रीडं चिन्तयाविष्टो विश्वामित्रोभवत्तदा ॥ ८ ॥
समुद्र इव निर्वेगो भग्नदंग्रू इवोरगः ।

उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९ ॥
हतपुत्रबलो दीनो लूनपक्ष इव द्विजः ।
गतसर्वबलोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १० ॥

१५ स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च ।
पृथिवीं क्षत्रधर्मेण वनमेवाभ्यपद्यत ॥ ११ ॥
स गत्वा हिमवत्पार्श्वे किंनरोरगसेविते ।

महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महातपाः ॥ १२ ॥
केननिश्चय काठेन देवेशो वृषभध्वजः ।
२० दर्शयामास वरदो विश्वामित्र महाबलम् ॥ १३ ॥

किमर्थं तप्यसे राजन्ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।
वरदोस्मि वरो यस्ते काङ्क्षितः सोमिवीयताम् ॥ १४ ॥
एवमुक्तस्तु देवेन विश्वामित्रो महातपाः ।

प्रणिपत्य महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
२५ यदि तुष्टो महादेव धनुर्वेदो ममानय ।
साङ्गोवाङ्गोपनिषदः सरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६ ॥

यानि देवेषु चास्त्राणि शानोपु तथर्षिषु ।
गन्धर्वयक्षरक्षा सु प्रतिभान्तु ममानय ॥ १७ ॥

तव प्रसादाद्भवतु देवदेव ममेप्सितम् ।

एवमस्त्विति देवेशो वाक्यमुक्त्वा दिवं ययौ ॥ १८ ॥

प्राप्य चास्त्राणि देवेशाद्विश्वामित्रो महाबलः ।

हर्षेण महता युक्तो दर्पपूर्णेभवत्तदा ॥ १९ ॥

विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि ।

८

हतमेव तदा मेने वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २० ॥

ततो गत्वाश्रमपदं मुमोचास्त्राणि पार्थिवः ।

यैस्तत्तपोयनं नाम निर्दग्धं चास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥

उदीर्गमाणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्य धीमतः ।

दृष्ट्वा विप्रद्रुता भीता मुनयः शतशो दिशः ॥ २२ ॥

10

वसिष्ठस्य च ये शिष्या ये च वै मृगपक्षिणः ।

विद्रवन्ति भयाङ्गीता नानादिग्म्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥

वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः ।

मुहूर्तमिव निःशब्दमासीदीरिणसंनिभम् ॥ २४ ॥

वदतो वै वसिष्ठस्य मा भैरिति मुहुर्मुहुः ।

15

नाशयाम्यद्य गाधेय नीहारमिव भास्करः ॥ २५ ॥

एवमुक्त्वा महतिजा वसिष्ठो जपतां वरः ।

विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोपमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥

आश्रमं चिरसंबृद्धं यद्विनाशितवानसि ।

दुराचारो हि यन्मूढस्तस्मात्त्वं न भविष्यसि ॥ २७ ॥

20

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने वसिष्ठाश्रमदादो नाम

पञ्चत्रिंशदः सर्गः ॥ ५५ ॥

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः ।

आग्नेयमस्त्रमुद्दिश्य तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥

25

ब्रह्मदण्डं समुद्यम्य कालदण्डमित्रापरम् ।

वसिष्ठो भगवान्क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

- क्षत्रवन्धो स्थितो ह्येष यद्वलं तद्धि दर्शय ।
 नाशयाम्यद्य ते दर्पं शस्त्रस्य तव गाधिज ॥ २ ॥
 क्व च ते क्षत्रियबलं क्व च ब्रह्मबलं महत् ।
 पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्रियपांसन ॥ ४ ॥
 5 तस्यास्त्रं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नेयमुद्यतम् ।
 ब्रह्मदण्डेन तच्छान्तमग्नेर्वेग इवाम्भसा ॥ ५ ॥
 वारुणं चैव रौद्रं च ऐन्द्रं पाशुपतं तथा ।
 ऐषीकं चापि चिक्षेप कुपितो गाधिनन्दनः ॥ ६ ॥
 मानवं मोहने चैव गान्धर्वं स्थापनं तथा ।
 10 जृम्भणं मद्दनं चैव संतापनविलापने ॥ ७ ॥
 शोषणं दारुणं चैव वज्रमस्त्रं सुदुर्जयम् ।
 ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८ ॥
 पेनाकमस्त्रं दयितं शुष्कार्द्रं अशनी तथा ।
 दण्डास्त्रमथ पैशाचं क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ ९ ॥
 15 धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णुचक्रं तथैव च ।
 वायव्यं मघनं चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १० ॥
 शक्तिद्वयं च चिक्षेप कङ्कालमुशलं तथा ।
 वैद्यावरं महास्त्रं च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥ ११ ॥
 त्रिशूलमस्त्रं नीरं च कापालमथ कद्रुणम् ।
 20 एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनन्दन ॥ १२ ॥
 वसिष्ठे नपतां श्रेष्ठे तदङ्गुलिनिवाभवन् ।
 तानि सर्वाणि दण्डेन अमते ब्रह्मणः सुतः ।
 तेषु शान्तेषु ब्रह्मस्त्रं क्षिप्रवान्गाधिनन्दनः ॥ १३ ॥
 तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुगेगमाः ।
 25 देवर्षयश्च संभ्रान्ता गन्धर्वाः समहोरगाः ।
 त्रैलोक्यमासीत्सप्रस्तं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते ॥ १४ ॥
 तदप्यस्त्रं महाघोरं बालं ब्राह्मेण तेजसा ।
 वगितो अमते सर्वे ब्रह्मदण्डेन राघव ॥ १५ ॥

ब्रह्मास्त्रं असमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ।

त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत्सुदारुणम् ॥ १६ ॥

रोमकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः ।

मरीच्य इव निष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलाविपः ॥ १७ ॥

प्राज्वलद्ब्रह्मदण्डश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः ।

5

सधूम इव कार्त्तृप्रियमदण्ड इवापरः ॥ १८ ॥

ततोस्तुवन्मुनिगणा वसिष्ठं जपतां वरम् ।

अमोघ ते वडं ब्रह्मन्तेजो धारय तेजसां ॥ १९ ॥

निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन्विश्वामित्रो महाबलः ।

प्रसोद जपतां श्रेष्ठ लोकाः सन्तु गतव्यथाः ॥ २० ॥

10

एवमुक्तो महातेजाः शमं चक्रे महातपाः ।

विश्वामित्रोपि निरुतो विनिःश्वस्येदमववीत् ॥ २१ ॥

धिग्वल क्षत्रियचलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ।

एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥ २२ ॥

तदेतत्प्रसमीक्ष्याह प्रसन्नेन्द्रियमानसः ।

15

तपो महत्समास्थस्ये यद्वै ब्रह्मत्वकारणम् ॥ २३ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने विश्वामित्रप्रतिज्ञा नाम

षट्षष्वाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

ततः संतप्तहृदयः स्मरन्निग्रहमात्मनः ।

20

विनिःश्वस्य विनिःश्वस्ये कृतवरो महात्मना ॥ १ ॥

स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव ।

फल्गुमूलाशनो दान्तश्चचार पग्मं तपः ॥ २ ॥

अथास्य जज्ञिर पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः ।

हविष्यन्द्रो मधुष्यन्दो दृढनेत्रो महारथः ॥ ३ ॥

25

पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।

अध्वनीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ ४ ॥

- जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मन ।
 अनेन तपसा त्व हि राजर्षिरिति विद्महे ॥ ९० ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह देवतै ।
 त्रिविष्टप ब्रह्मलोक लोकाना परमेश्वर ॥ ९१ ॥
 5 विश्वामित्रोपि तच्छ्रुत्वा द्विया किंचिदवाञ्छुत् ।
 दुःखेन महताविष्ट समन्युरिदमवधीत् ॥ ९२ ॥
 तपश्च सुमहत्तप्त राजर्षिरिति मा विदु ।
 देवा सर्पिगणा सर्वे नास्ति मन्ये तप फलम् ॥ ९३ ॥
 एव निश्चित्य मनसा भूय एव महातपा ।
 10 तपश्चचार काकुत्स्थ परम परमात्मवान् ॥ ९४ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेन्द्रिय ।
 त्रिशङ्कुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्धन ॥ ९५ ॥
 तस्य बुद्धि समुत्पन्ना यजेयमिति राघव ।
 गच्छेय स्वशरीरेण देवताना परा गतिम् ॥ ९६ ॥
 15 वसिष्ठ च समाहूय कथयामास चिन्तितम् ।
 अशक्यमिति चाप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ ९७ ॥
 प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स ययौ दक्षिणा दिशम् ।
 ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रास्तस्य गतो नृप ॥ ९८ ॥
 त्रिशङ्कुस्तु महातेजा शत परममास्वरम् ।
 20 वसिष्ठपुत्रान्दृष्टो तप्यमानान्मनस्विन ॥ ९९ ॥
 सोभिगम्य महात्मान सर्वानेव गुरो मुतान् ।
 अभिवाद्यानुपूर्वेण द्विया किंचिदवाञ्छुत् ॥ १०० ॥
 अद्ववीत्स महाभागान्सर्वानेव कृताञ्जलि ।
 शरण व प्रपन्नोह शरण्य शरणप्रदान् ॥ १०१ ॥
 25 प्रत्याख्यातो हि मद्र वो वसिष्ठेन महात्मना ।
 यष्टुकामो महायज्ञ तदनुज्ञानुमर्हथ ॥ १०२ ॥
 गुरुपुत्रानह सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये ।
 शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणास्तपसि स्थितान् ॥ १०३ ॥

ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याजयन्तु समाहिताः ।
 सशरीरो यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम् ॥ १९ ॥
 प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ।
 गुरुपुत्रानृते सर्वाङ्नाहं पश्यामि कंचन ॥ २० ॥
 इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ।
 तस्मादनन्तर सर्वे भवन्तो देवतं मम ॥ २१ ॥
 इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने त्रिशङ्कुचाक्ष्यं नाम
 सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

5

त्रिशङ्कोरेचनं श्रुत्वा ततः क्रोधममन्वितम् ।
 ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 प्रत्याख्यातोऽसि दुर्बुद्धे गुरुणा सत्यवादिना ।
 तं कथं समतिक्रम्य शाश्वान्तरमुपेयिवान् ॥ २ ॥
 इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ।
 न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३ ॥
 अशक्यमिति चोवाच वसिष्ठो भगवानृषिः ।
 तं वयं वै समाहर्तुं कर्तुं शक्ताः कथं तव ॥ ४ ॥
 बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वपुरं पुनः ।
 यानने भगवाञ्छक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ॥ ५ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोवपर्याकुलाक्षरम् ।
 स राजा पुनरेवेतानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 प्रत्याख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि ।
 अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोस्तु तपोधनाः ॥ ७ ॥
 ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा चाक्ष्यं चोराभिसंहिनम् ।
 शेषुः परमसंकुदाश्रण्डाकृत्वं गमिष्यसि ॥ ८ ॥
 श्युक्त्वा ते महात्मानो त्रिविशुः स्वं रामाश्रयम् ।
 अथ राक्ष्यां व्यतीताया राजा चण्डात् ॥ ५८ ॥ ५ ॥

10

15

20

नीलवस्त्रधरो नीलः पुरुषो ध्वस्तमूर्धनः ।
 चित्यमाल्याङ्गरागश्च आयत्ताभरणोभवत् ॥ १० ॥
 तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् ।
 प्राद्रवन्सहिता राम पौरा ये चानुयायिनः ॥ ११ ॥
 5 एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम परमात्मवान् ।
 दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १२ ॥
 विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् ।
 चण्डालरूपिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः ॥ १३ ॥
 कारुण्यात्स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः ।
 10 इदं जगाद भद्रं ते राजानं घोरदर्शनम् ॥ १४ ॥
 किमागमनकार्यं ते राजपुत्र महाबल ।
 अयोध्याधिपते वीर शापाच्चण्डालतां गतः ॥ १५ ॥
 अयं तद्वाक्यमाकर्ण्य राजा चण्डालदर्शनः ।
 अद्वयोत्प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १६ ॥
 15 प्रत्याख्यातोस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ।
 अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः ॥ १७ ॥
 सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शनम् ।
 मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ॥ १८ ॥
 अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।
 20 लुच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य क्षत्रधर्मेण ते शपे ॥ १९ ॥
 यज्ञैर्वहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालिताः ।
 गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः ॥ २० ॥
 धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः ।
 परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुंगव ॥ २१ ॥
 25 देवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।
 देवेनाक्रम्यते सर्वं देवं हि परमा गतिः ॥ २२ ॥
 तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः ।
 कर्तुमर्हसि भद्रं ते देवोपहतकर्मणः ॥ २३ ॥

मान्यां गतौ प्रपश्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे ।
देवं पुसपकारेण निवर्तयितुमर्हसि ॥ २४ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्यानं त्रिशङ्कुशापो नाम
अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

७

उक्तवाक्यं तु रामानं कृपया कुशिकात्मजः ।
अब्रवीन्मयुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालतां गतम् ॥ १ ॥

इक्ष्वाकोः स्वागतं वत्स जानामि त्वां सुधार्मिकम् ।
शरणं ते प्रदास्यामि मा भैषीर्नृपपुंगव ॥ २ ॥

अहमामन्त्रये सर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः । 10

यज्ञसाहकरावानंस्ततो यक्षसि निर्वृतः ॥ ३ ॥

गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते ।

अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ॥ ४ ॥

हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप ।

यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यः शरणं गतः ॥ ५ ॥ 15

एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान्परमधार्मिकान् ।

व्यादिदेश महाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ॥ ६ ॥

सर्वांश्शिष्यान्समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ।

सर्वानृपीन्सवासिष्ठानानयध्वं ममाज्ञया ॥ ७ ॥

यश्च यद्वचनं द्यून्मन्मद्वाक्यबलचोदितः । 20

तत्सर्वमखिलेनोक्तं मामाख्येयमनादृतम् ॥ ८ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जम्मुस्तदाज्ञया ।

आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ॥ ९ ॥

ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम् ।

अब्रुवन्वचनं सर्वं सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ॥ १० ॥

श्रुत्वा ते वचनं सर्वे समायान्ति द्विजातयः ।

सर्वदेशेषु चागच्छन्वर्नयित्वा महोदयम् ॥ ११ ॥

वासिष्ठं तच्छतं सर्वं क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ।

यदुवाच वचो घोरं शृणु त्वं मुनिपुंगव ॥ १२ ॥

क्षत्रियो यानको यस्य चाण्डालस्य विशेषतः ।

कथं सदासि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणा वा महात्मानो मुक्त्वा चण्डालभोजनम् ।

कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः ॥ १४ ॥

एतद्ब्रूचनेनैष्टुर्यमूचुः संरक्तलोचनाः ।

वासिष्ठा मुनिशार्दूल सर्वे सह महोदयाः ॥ १५ ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा शिष्याणां मुनिपुंगवः ।

क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥

यद्दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् ।

भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः ॥ १७ ॥

अद्य ते, कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् ।

सप्त जातिशतान्येव मृतपाः संभवन्तु ते ॥ १८ ॥

श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः ।

विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्वित्त्वाम् ॥ १९ ॥

महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मांमदुष्यं ह्यदूषयत् ।

दूषितः सर्वलोकेषु निपादत्वं गमिष्यति ॥ २० ॥

प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशता गतः ।

दीर्घकालं मम क्रोधाद्गुर्गतिं वर्तयिष्यति ॥ २१ ॥

एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महामुनिः ।

विरराम महातेजास्तस्मिन्मुनिसमांगमे ॥ २२ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने वासिष्ठशापो नाम

एकोनपष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

तपोबलहतान्कृत्वा वासिष्ठान्स महोदयान् ।

ऋषिभ्ये महातेजा विश्वामित्रोभ्यभाषत ॥ १ ॥

अयमिस्वांकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः ।

घर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः ॥ २ ॥

यथायं स्वशरीरेण देवलोके गमिष्यति ।

तथा प्रवर्ततां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ॥ ३ ॥

विश्वामित्रवच- श्रुत्वा ततस्ते मुनिपुंगवाः ।

३५

मिथः संमन्त्रयामासुर्विश्वामित्रभयार्दिताः ॥ ४ ॥

अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः ।

यदाह वचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः ॥ ५ ॥

अग्निकरूपो हि भगवान्छापं दास्यति रोपितः ।

तस्मात्प्रवर्त्यतां यज्ञो यथैवोक्तं महर्षिणा ॥ ६ ॥

१०

क्रियतां च तथा यत्नः सशरीरो यथा दिवम् ।

गच्छेद्विस्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ ७ ॥

ततः प्रवृत्ते यज्ञः सर्वसंभारसंभृतः ।

यानकश्च महातेजा विश्वामित्रो भवत्कृतौ ॥ ८ ॥

ऋत्विजश्चानुपूर्वेण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ।

१५

चक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकरणं यथाविधि ॥ ९ ॥

ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः ।

चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥

नाभ्यागमन्यदा तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ।

ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः ।

२०

सुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

पश्य मे तपसो धीर्यं स्वार्जितस्यै नरेश्वर ।

ए

एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा ।

दुष्प्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ नरेश्वर ॥ १२ ॥

स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम् ।

२५

राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं ब्रज ॥ १३ ॥

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्सशरीरो नरेश्वरः ।

दिवं जंगाम काकुत्स्य मुनिना पश्यता तदा ॥ १४ ॥

स्वर्गलोकं गते दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः ।
 सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ।
 गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाक्शिराः ॥ १६ ॥
 ६ एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत्पुनः ।
 विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १७ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः ।
 रोपमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १८ ॥
 ततो ब्रह्मतपोयोगात्प्रजापतिरिवापरः ।
 १० सप्तर्षे दक्षिणे भागे सप्तर्षीनपरान्पुनः ॥ १९ ॥
 दक्षिणां दिशमास्थाय ऋषिमध्ये महायशाः ।
 नक्षत्रमालामपराममृजत्क्रोधमूर्च्छितः ॥ २० ॥
 अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः ।
 दैवतान्यपि स क्रोधात्स्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ २१ ॥
 १५ ततः परमसंभ्रान्ताः सर्षिसंघाः सुरासुराः ।
 विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः ॥ २२ ॥
 अयं राजा महामाग गुरुशापपरिक्षतः ।
 सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्यकृतपावनः ॥ २३ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुंगवः ।
 २० अब्रवीत्सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः ॥ २४ ॥
 सशरीरस्य भद्रं वत्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः ।
 आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्तुमुत्सहे ॥ २५ ॥
 स्वर्गोस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः ।
 नक्षत्राणि च सर्षाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥ २६ ॥
 २५ यावद्दोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्स्वेतानि सर्वशः ।
 मरुतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञानुमर्हथ ॥ २७ ॥
 एवमुक्ता सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुंगवम् ।
 एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठन्स्वेतानि सर्वशः ॥ २८ ॥

गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः ।

नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ तेषु ज्योतिःषु जाञ्ज्वलन् ॥ २९ ॥

अवाविशरास्त्रिशङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसंनिभः ।

अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् ॥ ३० ॥

विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः ।

5

ऋषिमध्ये महातेजा बादमित्याह देवताः ॥ ३१ ॥

ततो देवा महात्मान ऋषयश्च तपोधनाः ।

जम्भुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्यान्ते नरोत्तम ॥ ३२ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने त्रिशङ्कुस्वर्गरोहणं

नरस्य षष्टिरस्यः स्तरः ॥ ६० ॥

10

विश्वामित्रो महातेजाः प्रस्थितान्वीक्ष्य तानृषीन् ।

अब्रवीन्नरशार्दूल सर्वास्तान्वनवासिनः ॥ १ ॥

महान्विघ्नः प्रवृत्तोयं दक्षिणामास्थितो दिशम् ।

दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तप्स्यामहे तपः ॥ २ ॥

15

पश्चिमस्यां विशालायां पुष्करारण्यमाश्रिताः ।

सुखं तपश्चरिष्यामः परं तद्धि तपोवनम् ॥ ३ ॥

एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः ।

तप उग्रं दुराधर्षं तेषे मूलफलाशनः ॥ ४ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्महान् ।

20

अम्बरीष इति ह्यतो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥

तस्य वै यजमानस्य पशुमिन्द्रो नहार ह ।

प्रणष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

पशुरत्र हतो राजन्प्रणष्टस्तव दुर्नयात् ।

अरक्षितारं राजानं ध्रान्ति दोषा नरेश्वर ॥ ७ ॥

25

प्रायश्चित्तं महद्ध्वेतन्नरं वा पुरुषर्षभ ।

आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत्कर्म प्रवर्तते ॥ ८ ॥

उपाध्यायवचः श्रुत्वा इक्ष्वाकुः सोमितमभः ।

अन्वियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९ ॥

देशाञ्जनपदांस्तांस्तान्नगराणि वनानि च ।
 आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः ॥ १० ॥
 स पुत्रसहितं तात सभार्यं रघुनन्दन ।
 भृगुतुङ्गे समासीनमृचीकं संददर्श ह ॥ ११ ॥
 १५ अम्बरीषो महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च ।
 ब्रह्मर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि ।
 पशोरर्थे महाभाग कृतकृत्योस्मि भार्गव ॥ १३ ॥
 सर्वे परिगता देशा यज्ञियं न लभे पशुम् ।
 १० दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमितो मम ॥ १४ ॥
 एवमुक्तो महातेजा ऋचीकस्त्वब्रवीद्वचः ।
 नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथंचन ॥ १५ ॥
 ऋचीकवचनं श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् ।
 उवाच नरशार्दूलमम्बरीषमिदं वचः ॥ १६ ॥
 १५ अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः ।
 ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं प्रभो ॥ १७ ॥
 प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृषु बल्लभाः ।
 मातृणां च कनीयांसस्तस्माद्रक्षे कनीयसम् ॥ १८ ॥
 उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्मुनिपत्न्यां तथैव च ।
 १० शुनःशेषः स्वयं राम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् ।
 विक्रीतं मध्यमं मन्ये राजपुत्र नयस्व माम् ॥ २० ॥
 गवां शतसहस्रेण शुनःशेषं ततो नृपः ।
 गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दन ॥ २१ ॥
 १५ रथमारोप्य तं राम शुनःशेषं त्वरान्वितः ।
 आजगाम ततो यज्ञं समापयितुमात्मनः ॥ २२ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने शुनःशेषविक्रयो ज्ञान
 एकपद्यित्तमः सर्गः ॥ ६१ ॥

शुनःशेषं तमादाय स राजा श्रान्तवाहनः ।
 व्यश्राम्यत्पुष्करे तीर्थे मध्याह्ने रघुनन्दन ॥ १ ॥
 तस्य विश्राम्यतस्तत्र शुनःशेषो महाद्युतिः ।
 पुष्करं ज्येष्ठमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥ २ ॥
 तप्यन्तमृषिभिः सार्धं मातुलं परमातुरः । 5
 विपण्णवदनो दीनस्तृष्णया च श्रमेण च ॥ ३ ॥
 पपाताङ्गे मुने राम वाक्यं चेदमुवाच ह ।
 न मेस्ति माता न पिता ज्ञातयो बान्धवाः कुतः ॥ ४ ॥
 ज्ञातुमर्हसि मा सौम्य धर्मेण मुनिपुंगव ।
 ज्ञाता त्वं हि नरश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ॥ ५ ॥ 10
 राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः ।
 स्वर्गलोकमुपाश्रीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥
 स मे नायो ह्यनाथस्य भव मध्येन चेतसा ।
 पितेव पुत्रं धर्मात्मस्त्रातुमर्हसि किल्बिषान् ॥ ७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः । 15
 सान्त्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ॥ ८ ॥
 यत्कृते पितरः पुत्राञ्जनयन्ति शुभार्थिनः ।
 परलोकहितार्थाय तस्य कालोऽयमागतः ॥ ९ ॥
 अयं पुनिसुतो बालो मत्तः शरणमिच्छति ।
 अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥ १० ॥ 20
 सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः ।
 पशुभूता नरेन्द्रस्य तृप्तिमग्रेः प्रयच्छत ॥ ११ ॥
 नाथवांश्च शुनःशेषो यज्ञश्चाविप्रितो भवेत् ।
 देवतास्तर्पिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वचः ॥ १२ ॥
 मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा मधुप्यन्दादयः सुताः । 25
 साभिमानं नरश्रेष्ठ सलीलमिदमब्रुवन् ॥ १३ ॥
 कथमात्मसुतग्रन्धित्वा त्रायसेन्यसुतान्विभो ।
 अकार्यमिव पश्यान्ः स्वमासमिव भोजने ॥ १४ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणा मुनिपुंगवः ।

क्रोधसंरक्तनयनो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥

नि साध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् ।

अतिक्रम्य तु मद्वाक्यं दारुणं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥

५ श्वमांसभोजनाः सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु ।

पूर्ववर्षसहस्र तु ष्ठिव्यामनुवत्स्यथ ॥ १७ ॥

कृत्वा शापसमायुक्तान्पुत्रान्मुनिवरस्तदा ।

शुनःशेषमुवाचार्तं कृत्वा रक्षा निरामयाम् ॥ १८ ॥

पवित्रपाशैराबद्धो रक्तमाल्यानुलेपनः ।

१० वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्निमुदाहर ॥ १९ ॥

इमे च गाथे द्वे दिव्ये गायेथा मुनिपुत्रक ।

अम्बरीषस्य यज्ञोऽस्मिस्ततः सिद्धिमवाप्स्यासि ॥ २० ॥

शुनःशेषो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुप्तमाहितः ।

त्वरया राजसिंहं तमम्बरीषमुवाच ह ॥ २१ ॥

१५ राजसिंह महानुद्धे शीघ्रं गच्छामहे वयम् ।

निवर्तयस्व राजेन्द्र दीक्षां च समुपाविश ॥ २२ ॥

तद्वाक्यमृषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमन्वितः ।

जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतन्द्रितः ॥ २३ ॥

तदस्यानुमते राजा पवित्रकृतलक्षणम् ।

२० पशुं रक्ताम्बरं कृत्वा यूपे त समबन्धयत् ॥ २४ ॥

स बद्धो वाग्भिरग्न्याभिरभितुष्टाव वै सुरो ।

इन्द्रमिन्द्रानुनं चैव यथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥

तस्मै प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यस्तुतितोषितः ।

दीर्घमायुस्तदा प्रादाच्छुन शेषाय वासवः ॥ २६ ॥

२५ स च राजा नरश्रेष्ठ तस्य यज्ञस्य लब्धवात् ।

कलं बहुगुणं राम सहस्राक्षमसादनम् ॥ २७ ॥

विश्वामित्रोपि घर्मात्मा भूयस्तेपे महत्तपः ।

पुष्करेष्वेव वर्षाणां सहस्रं नियतव्रतः ॥ २८ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने अग्न्यरीषयज्ञो नाम

द्विप्रष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

5

पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतस्नातं महामुनिम् ।

अभ्यागच्छन्सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥

तत्रैनमब्रवीद्ब्रह्मा पुनः सुरचिरं वचः ।

ऋषिस्त्वमसि भद्रं ते स्वानितेः कर्मभिः शुभैः ॥ २ ॥

तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात् ।

10

विश्वामित्रोपि तच्छ्रुत्वा भूयस्तेपे महत्तपः ॥ ३ ॥

ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः ।

पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥

तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः ।

रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ५ ॥

15

तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं मेनकां विजने वने ।

कन्दर्पवशगोम्येत्य मुनिर्वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥

अप्सरः स्वागतं तेस्तु वस चेह ममाश्रमे ।

अनुगृहीष्व भद्रं ते मदनेन विमोहितम् ॥ ७ ॥

इत्युक्त्वा सा वरारोहा तत्र वासमथाकरोत् ।

20

तपसो हि महाविभ्रो विश्वामित्रमुपागमत् ॥ ८ ॥

तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्च पञ्च च राघव ।

विश्वामित्राश्रमे सौम्ये सुखेन व्यतिचक्रपुः ॥ ९ ॥

अथ काले गते तस्मिन्विश्वामित्रो महामुनिः ।

सब्रीड इव संवृत्तश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ १० ॥

25

सुद्धिर्मुनेः सप्तत्यन्ना सामर्षा रघुनन्दन ।

सर्वं मुराणां कर्मैतत्तपोपहरणं महत् ॥ ११ ॥

अहोरात्रापदेशेने गताः संवत्सरा दश ।
 काममोहाभिभूतस्य विघ्नोयं प्रत्युपास्थितः ॥ १२ ॥
 स निःश्वसन्मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः ।
 भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपन्तीं प्राञ्जलिं स्थिताम् ॥ १३ ॥
 5 मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विमृज्य कुशिकात्मजः ।
 उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह ॥ १४ ॥
 स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं नेतुकामो महायशः ।
 कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेपे दुरासदम् ॥ १५ ॥
 तस्य वर्षसहस्राणि घोरं तप उपासतः ।
 10 उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद्भयम् ॥ १६ ॥
 अमन्त्रयन्समागम्य सर्वे सर्पिगणाः सुराः ।
 महार्पिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः ॥ १७ ॥
 देवताना वचः श्रुत्वा सर्वलोकापितामहः ।
 अद्वर्षान्मधुरं वाक्य विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥
 15 महर्षे स्वागतं वत्स तपसोत्रेण तोषितः ।
 महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक ॥ १९ ॥
 ब्रह्मणस्तद्वचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः ।
 न विषण्णो न संतुष्टः प्रत्युवाच पितामहम् ॥ २० ॥
 ब्रह्मर्पिशब्दमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ।
 20 यदि मे भगवानाह ततोह विनितेन्द्रियः ॥ २१ ॥
 तमुवाच ततो ब्रह्मा न तावच्चं नितेन्द्रियः ।
 यतस्व मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा स दिवं गतः ॥ २२ ॥
 विश्वामित्रोपि तत्रैव तेषे घोरतरं तपः ।
 ऊर्ध्ववाहुर्निरालम्ब एकपादप्रतिष्ठितः ॥ २३ ॥
 25 वायुभक्षः स्थितः स्थान एरुस्मिन्स्थाणुवत्तिथरः ।
 घर्मे पश्चतपा भूत्वा वर्षास्वभ्रावकाशकः ॥ २४ ॥
 दिशिरे सलिले शायी रात्र्यहानि तपोधनः ।
 एतं वर्षसहस्रं हि तपो घोरमुपागमत् ॥ २५ ॥

तस्मिन्संतप्पमाने तु विश्वामित्रे महामुनौ ।
 संतापः सुमहानासीत्सुराणां वासवस्य च ॥ २६ ॥
 संभ्रमं परमास्थाय ततः शक्रः सुराधिपः ।
 चिन्तयित्वा तपोविघ्नमुपायं रघुनन्दन ॥ २७ ॥
 आहूयाप्सरसं रम्भां मरुद्व्रणावृतः प्रभुः ।
 उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च ॥ २८ ॥

शति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने मेनकाजिवांसो नाम
 त्रिपाष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

सुरकार्यमिदं रम्भे कर्तव्यं सुमहत्त्वया । 10
 लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥
 तथोक्त्वा साप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता ।
 ब्रौहिता प्राञ्जलिर्वाक्यं प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥ २ ॥
 अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महामुनिः ।
 क्रोधमुत्सृजते क्रूरं मयि देव न संशयः । 15
 ततो हि मे मयं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
 एवमुक्तस्तया राम सभयं भीतया तदा ।
 तामुवाच सहस्राक्षो वेषमानां कृताञ्जलिम् ॥ ४ ॥
 मा भैषी रम्भे भद्रं ते कुरुष्व मम शासनम् ।
 कौकिलो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे । 20
 अहं कन्दर्पसहितः स्थास्यामि तव पार्श्वतः ॥ ५ ॥
 त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम् ।
 तमृषिं कौशिकं रम्भे भेदयस्व तपस्विनम् ॥ ६ ॥
 सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम् ।
 लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिस्मिता ॥ ७ ॥ 25
 कौकिलस्य तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः ल्वनम् ।
 संपदद्वेष्टेन मनसा स चैनामन्वैक्षत ॥ ८ ॥

- अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रातिमेन च ।
दर्शनेन च रम्भाया मुनिः संदेहमागतः ॥ ९ ॥
सहस्राक्षस्य तत्सर्वं विज्ञाय मुनिपुंगवः ।
रम्भां क्रोधसमाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ॥ १० ॥
- ८ यन्मां लोभयसे रम्भे कामक्रोधजयैषिणम् ।
दश वर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे ॥ ११ ॥
ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः ।
उद्धरिष्यति रम्भे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १२ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ।
१० अशक्नुवन्धारयितुं कोपं संतापमागतः ॥ १३ ॥
तस्य शापेन महता रम्भा शैली तद्गामवत् ।
वचः श्रुत्वा तु कन्दर्पो महर्षेः स च निर्गतः ॥ १४ ॥
कोपेन च महातेजास्तपोपहरणे कृते ।
इन्द्रियैरजितै राम न लेभे शान्तिमात्मनः ॥ १५ ॥
- १५ बभूवास्य मनश्चिन्ता तपोपहरणे कृते ।
नैव क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथंचन ।
अथवा नोच्छ्वसिष्यामि संवत्सरशतान्यपि ॥ १६ ॥
अहं हि शोषयिष्यामि आत्मानं विजितेन्द्रियः ।
तावद्यावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तपसार्जितम् ॥ १७ ॥
- २० अनुच्छ्वसन्नभुञ्जानस्तिष्ठेयं शाश्वतोः समाः ।
न हि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यन्ति मूर्तयः ॥ १८ ॥
इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने रम्भाशापो नाम
चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

अथ हैमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः ।
पूर्वा दिशमनुप्राप्य तपस्तेपे मुदारुणम् ॥ १ ॥
मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम् ।
चक्रामप्रातिमं लोके तपः परमदुष्करम् ॥ २ ॥

पूर्णे वर्षसंहस्ते तु काष्ठभूतं महामुनिम् ।
विघ्नैर्बहुभिराधूतं क्रोधो नान्तरमाविशत् ।
स कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठताव्ययम् ॥ ३ ॥

तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः ।

भोज्युमारब्धवानन्नं तस्मिन्काले रघूत्तम ।

5

इन्द्रो द्विजातिभूत्वा तं सिद्धमन्नमयाचत ॥ ४ ॥

तस्मै दत्त्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः ।

निःशेषितेद्ये भगवानमुक्त्वैव महातपाः ॥ ५ ॥

न किञ्चिद्वदद्विप्रं मौनव्रतमुपास्थितः ।

तथैव मौनमकरोदनुच्छ्वासं च राघव ॥ ६ ॥

10

तस्यानुच्छ्वसमानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत ।

त्रैलोक्यं येन संध्रान्तमादीपितमिवाभवत् ॥ ७ ॥

ततो देवर्षिगन्धर्वाः पन्नगोरगराक्षसाः ।

कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ८ ॥

बहुभिः कारणैर्देव विश्वामित्रो महामुनिः ।

15

लोमितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्धते ॥ ९ ॥

न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीप्सितम् ।

विनाशयति त्रैलोक्यं तपसा सचराचरम् ॥ १० ॥

व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न च किञ्चित्प्रकाशते ।

सागराः क्षुभिताः सर्वे विशीर्यन्ते च पर्वताः ॥ ११ ॥

20

प्रकम्पते च पृथिवी वायुर्वातीह सकुलः ।

ब्रह्मन्न प्रतिनानीमो नास्तिको जायते जनः ॥ १२ ॥

संमूढमिव त्रैलोक्यं संमक्षुभितमानसम् ।

भास्करो निष्प्रभश्चैव महर्षेस्तस्य तेजसा ॥ १३ ॥

बुद्धिं न कुरुते यावन्नाशे देव महामुनिः ।

तावत्प्रसाद्यो भगवानग्निरूपो महाद्युतिः ॥ १४ ॥

कालाग्निना, यथा पूर्वं त्रैलोक्यं दहतेखिलम् ।

देवराज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मतम् ॥ १५ ॥

ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः ।

विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं मधुरमब्रुवन् ॥ १६ ॥

ब्रह्मर्षे स्वागतं तेस्तु तपसा स्म सुतोपिताः ।

ब्राह्मण्यं तपसोऽग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक ॥ १७ ॥

६ दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन्ददामि समरुद्रणः ।

स्वस्ति प्रामुहि भद्र ते गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ १८ ॥

पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषा त्रिदिवोकसाम् ।

कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः ॥ १९ ॥

ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च ।

१० ओंकारोऽथ वपट्टारो वेदाश्च वरयन्तु माम् ॥ २० ॥

क्षत्रवेदविदा श्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि ।

ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः ॥ २१ ॥

ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतां वरः ।

सख्यं चकार ब्रह्मर्षिरेवमास्त्विति चाब्रवीत् ॥ २२ ॥

१५ ब्रह्मर्षित्वं न सदेहः सर्वं संपद्यते तव ।

इत्युक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ २३ ॥

विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमम् ।

पूजयामास ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ २४ ॥

कृतकामो महीं सर्वा चचार तपसि स्थितः ।

२० एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम महात्मना ॥ २५ ॥

एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवत्तपः ।

एष धर्मपरो नित्य वीर्यस्यैष परायणम् ॥ २६ ॥

एवमुक्त्वा महातेना विरराम द्विजोत्तमः ।

अपूजयच्छतानन्दं साधु साध्विति कौशिकः ॥ २७ ॥

शतानन्दवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसनिधौ ।

जनकः प्राञ्जितोऽस्यमुवाच कुशिकात्मनम् ॥ २८ ॥

धन्योऽस्म्यनुष्टुहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुत्र ।

यत्तं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसि धार्मिक ॥ २९ ॥

पावितोहं त्वया ब्रह्मन्दर्शनेन महामुने ।
 गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव संदर्शनात्मया ॥ ३० ॥
 विस्तरेण च वे ब्रह्मन्कीर्त्यमानं महत्तपः ।
 श्रुतं मया महातेजो रामेण च महात्मना ॥ ३१ ॥
 अप्रमेयं तपस्तुम्यमप्रमेयं च ते बलम् ।
 अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ॥ ३२ ॥
 तृप्तिराश्चर्यभूताना कथाना नास्ति मे विभो ।
 कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लम्बते रविमण्डलम् ॥ ३३ ॥
 श्वः प्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मा पुनः ।
 स्वागतं तपसां श्रेष्ठ मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३४ ॥
 एवमुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम् ।
 विससर्जाशु जनकं प्रीतं प्रीतमनास्तदा ॥ ३५ ॥
 एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः ।
 प्रदक्षिण चकाराशु सोपाध्यायः सवान्धवः ॥ ३६ ॥
 विश्वामित्रोपि धर्मात्मा सहरामः सलस्मगः ।
 स्ववाटमभिचक्राम पूज्यमानो महात्मभिः ॥ ३७ ॥

5

10

15

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने विश्वामित्रब्रह्मत्वप्राप्तिर्नाम
 पञ्चपद्यितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

ततः प्रभाते विमले कृतकैर्मा नराधिपः ।
 विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराघवम् ॥ १ ॥
 तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
 राघवी च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥
 भगवन्स्नागतं तेस्तु किं करोमि तवानघ ।
 भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवतां ह्यहम् ॥ ३ ॥
 एवमुक्तः सन्धर्मात्मा जनकेन महात्मना ।
 प्रत्युवाच मुनिर्वीरं वाक्य वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥

20

25

- पुत्रौ दशरथस्यैमौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ ।
 द्रष्टुकामौ धनुः श्रेष्ठं यद्देतत्त्वयि तिष्ठति ॥ ५ ॥
 एतद्दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ ।
 दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रतियास्यतः ॥ ६ ॥
 5 एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ।
 श्रुयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ॥ ७ ॥
 देवरात इति ख्यातो निमेः पष्ठो महीपतिः ।
 न्यासोयं तस्य भगवन्हस्ते दत्तो महात्मनः ॥ ८ ॥
 दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुराङ्गिभ्य वीर्यवान् ।
 10 विध्वंस्य त्रिदशान् रुद्रः सलीलमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 सस्त्राद्भागार्थिनो भागाद्भाक्कल्पयत मे सुराः ।
 वराङ्गानि महार्हाणि धनुषा शातयामि वः ॥ १० ॥
 ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुंगव ।
 प्रासादयन्त देवेशं तेषां प्रीतोभवद्भवः ॥ ११ ॥
 15 प्रीतश्चापि ददौ तेषां तान्यङ्गानि महौजसाम् ।
 धनुषा यानि यान्यासञ्छातितानि महात्मना ॥ १२ ॥
 तदेतद्देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः ।
 न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वके विभो ॥ १३ ॥
 अथ मे कृपतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः ।
 20 क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतितेति विश्रुता ॥ १४ ॥
 भूतलादुत्थिता सा तु वर्धमाना ममात्मजा ।
 वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥ १५ ॥
 भूतलादुत्थितां तां तु वर्धमानां ममात्मजाम् ।
 वरयामामुरागत्य रानानो मुनिपुंगव ॥ १६ ॥
 तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ।
 वीर्यशुल्केति भगवन्न ददामि मुतामहम् ॥ १७ ॥
 ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुंगव ।
 मिथिलामभ्युपागम्य वीर्यं जिज्ञासन्तस्तदा ॥ १८ ॥

तेषां जिज्ञासमानानां शैवं धनुरुपाहृतम् ।
 न शोकुर्येहणे तस्य धनुपस्तोत्रनेत्रे वा ॥ १९ ॥
 तेषां वीर्णवतां वीर्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने ।
 प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ॥ २० ॥
 ततस्तेनैव कोपेन राजानः सुमहाबलाः ।
 व्यरुन्धन्निलिखितं सर्गं वीर्यसंदेहमागताः ॥ २१ ॥
 आत्मानमवधूतं ते विज्ञाय नृपपुंगवाः ।
 रोपेण महताविष्टाः पीडयन्मिथिलां पुरीम् ॥ २२ ॥
 ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः ।
 साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥
 ततो देवगणान्सर्वास्तपसाहं प्रसादयम् ।
 ददुश्च परमप्रीताश्चतुरङ्गवलं सुराः ॥ २४ ॥
 ततो भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो ययुः ।
 अधीर्या वीर्यसन्दिग्धाः सामात्याः पापकारिणः ॥ २५ ॥
 तदेतन्मुनिशार्ङ्गं धनुः परमभास्वरम् ।
 रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रत ॥ २६ ॥
 यद्यस्य धनुषो रामः कुर्याद्दारोपणं मुने ।
 मुतामयोनिनां सीतां दद्या दाशरथेरहम् ॥ २७ ॥

इति बालकाण्डे जनकवाक्यं नाम षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

20

जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ।
 धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥
 ततः स राजा जनकः सच्चिवान्ठ्यादिदेश ह ।
 धनुरानीयतां दिव्यं गन्धमाल्यविभूषितम् ॥ २ ॥
 जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्राविशन्पुरीम् ।
 तद्धनुः पुरतः कृत्वा निर्गम्युः पार्थिवाज्ञया ॥ ३ ॥
 नृणां शतानि पञ्चाशद्व्यायतानां महौजसाम् ।
 मञ्जूषामष्टचक्रस्थां समूहस्ते कथंचन ॥ ४ ॥

तामानीय तु मञ्जूषामायसीं यत्र तद्धनुः ।
 सुरोपमं ते जनकमूचुर्नृपतिमन्त्रिणः ॥ ९ ॥
 इदं धनुर्वरं राजन्पूजितं सर्वराजभिः ।
 मिथिलाधिप राजेन्द्र दर्शनीयं यदीच्छसि ॥ १० ॥
 ५ तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिभाषत ।
 विश्वामित्रं महात्मानं तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ११ ॥
 इदं धनुर्वरं ब्रह्मजनकैरभिपूजितम् ।
 राजभिश्च महावीरैरशक्यं पुरितुं तदा ॥ १२ ॥
 नैतत्सुरगणाः सर्वे नासुरा न च राक्षसाः ।
 १० गन्धर्वयक्षप्रवराः सर्किनरमहोरगाः ॥ १३ ॥
 क्व गतिर्मानुषाणां च धनुषोस्य प्रपूरणे ।
 आरोपणे समायोगे वेपने तोलनेपि वा ॥ १४ ॥
 तदेतद्धनुषा श्रेष्ठमानीतं मुनिपुंगव ।
 दर्शयेतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥ १५ ॥
 १५ विश्वामित्रः स धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम् ।
 वत्स राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः ।
 मञ्जूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥ १७ ॥
 इदं धनुर्वरं दिव्यं संस्पृशामोह पाणिना ।
 २० यत्तवाश्च भविष्यामि तोलने पूरणेपि वा ॥ १८ ॥
 मादमित्यब्रवीद्राना मुनिश्च समभाषत ।
 लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ॥ १९ ॥
 पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः ।
 आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः ॥ २० ॥
 ३० आरोपयित्वा मोर्षीं च पूरयामास वीर्यवान् ।
 तद्वभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः ॥ २१ ॥
 तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातसप्तनिःस्वनः ।
 भूमिकम्पश्च सुमहान्पवनस्यैव दीर्यतः ॥ २२ ॥

निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ।

वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ १९ ॥

प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन्वाना विगतसाध्वसः ।

उवाच भ्राजलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुंगवम् ॥ २० ॥

भगवन्दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः ।

5

अत्यद्भुतमचिन्त्यं च अतर्कितमिदं मया ॥ २१ ॥

जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता ।

सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥ २२ ॥

मम सत्या प्रतिज्ञा च वीर्यशुल्केति कौशिक ।

सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ २३ ॥

10

भवतोनुमते ब्रह्मञ्छीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः ।

मम कौशिक भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ॥ २४ ॥

रानानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयन्तु पुरं मम ।

प्रदानं वीर्यशुल्कायाः कथयन्तु च सर्वशः ॥ २५ ॥

मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ वेदयन्तु नृपाय वै ।

15

प्रीतियुक्तं तु राजानमानयन्तु सुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥

कौशिकस्तु तथेत्याह राजा चाभाष्य मन्त्रिणः ।

अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान् ॥ २७ ॥

इति वालकाण्डे धनुर्भङ्गो नाम सप्तपष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

20

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः ।

मार्गे त्रिरात्रमुपिता अयोध्यां प्राविशन्पुरीम् ॥ १ ॥

ते राजवचनाद्भूता राजवेश्म प्रवेशिताः ।

दृष्टशुर्देवसकाशं वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ २ ॥

बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः ।

25

राजानं प्रश्रितं वाक्यमद्भुवन्मधुराक्षरम् ॥ ३ ॥

वेदेहो जनहो राजा पृच्छति त्वां नराधिप ।

कुशल्यानामयं स्निग्धं सामात्यं सपुगेहितम् ॥ ४ ॥

पुत्रा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः ।
 कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुल्का ममात्मना ।
 राजानश्च कृत्वामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः ॥ १० ॥

5 सेयं मम सुता राजन्विश्वामित्रपुरःसरैः ।
 यदृच्छयागतेर्वीरैर्नीजिता तव पुत्रकैः ॥ ७ ॥
 तच्च रत्नं धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ।
 रामेण हि महाबाहो महत्यां जनसंसदि ॥ ८ ॥

10 अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने ।
 प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ९ ॥
 सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्कृतः ।
 शीघ्रमागच्छ भद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवम् ॥ १० ॥

15 प्रतिज्ञां मम राजेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि ।
 पुत्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमुपलप्स्यसे ॥ ११ ॥
 एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
 विश्वामित्राम्यनुज्ञातः शतानन्दमते स्थितः ॥ १२ ॥

दूतवाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः ।
 वसिष्ठं वामदेवं च मन्त्रिणश्चैवमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 गुप्तः कुशिकपुत्रेण कौशल्यानन्दवर्धनः ।
 20 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ ॥ १४ ॥

दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना ।
 संवदानं सुतायाः स राघवे कर्तुमिच्छति ॥ १५ ॥
 यदि वो रोचते वृत्तं जनकस्य महात्मनः ।
 पुरीं गच्छामहे शीघ्रं मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ १६ ॥

25 मन्त्रिणो वाढमित्याहुः सह सर्वैर्महर्षिभिः ।
 सुप्रीतश्चावचीद्राजा श्वो यात्रेति स मन्त्रिणः ॥ १७ ॥
 मन्त्रिणस्तु नरेन्द्रस्य रात्रौ परमसत्कृताः ।
 ऊपुः प्रमुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैः समन्विताः ॥ १८ ॥

इति बालकाण्डे जनकदूतवाक्यं नाम अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

ततो राज्ञी व्यतीतायां सोपाध्यायः सवान्धवः ।
 राजा दशरथो दृष्टः मुमन्तमिदमववीत् ॥ १ ॥
 अद्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम् ।
 ब्रजनन्वत्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥
 चतुरङ्गवल चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वशः ।
 ममाज्ञासमकालं च यानयुग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
 वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ।
 मार्कण्डेयश्च दीर्घायुर्ऋषिः कात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥
 एते द्विजाः प्रयान्त्वत्रे स्यन्दनं योजयस्व मे ।
 यथा कालात्ययो न स्याद्भूता हि त्वरयन्ति माम् ॥ ५ ॥ 10
 वचनाच्च नरेन्द्रस्य सेना सा चतुरङ्गिणी ।
 राजानमृषिभिः सार्धं ब्रजनन्तं पृष्ठतोन्वगात् ॥ ६ ॥
 गत्वा चतुरह मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् ।
 राजा च जनकः श्रीमाञ्छ्रुत्वा पूनामकल्पयत् ॥ ७ ॥
 ततो राजा समासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् ।
 उवाच वचनं श्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदान्वितम् ॥ ८ ॥
 स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ।
 पुत्रयोरुभयोः प्रीतिमाप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ॥ ९ ॥
 दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ।
 सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः ॥ १० ॥ 20
 दिष्ट्या मे निर्जिता विद्या दिष्ट्या मे पूजितं कुलम् ।
 राघवैः सह संवन्वाद्दीर्यश्रेष्ठैर्महाबलैः ॥ ११ ॥
 श्वः प्रभाते नरेन्द्र त्वं निर्वर्तयितुमर्हसि ।
 यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिसंमतम् ॥ १२ ॥
 तस्य तद्बचनं श्रुत्वा ऋषिमव्ये नराधिपः ।
 वाक्यं वाक्यत्रिदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १३ ॥
 प्रतिग्रहो दानृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा ।
 यथा वर्क्ष्यसि धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम् ॥ १४ ॥

तद्धर्मिष्ठं यशस्य च वचनं सत्यवादिनः ।

श्रुत्वा विदेहाधिपति पर विस्मयमागत ॥ १६ ॥

ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे ।

हर्षेण महता युक्तास्ता रात्रिमवसन्सुखम् ॥ १६ ॥

८ अथ रामो महातेजा लक्ष्मणेन सम ययौ ।

कौशिक च पुरस्ठत्य पितुः पादावुपास्पृशत् ॥ १७ ॥

राजा च राघवौ पुत्रौ निशम्य परिहर्षितः ।

उवाच परमप्रीतो जनकेनाभिपूजितः ॥ १८ ॥

जनकोपि महातेजा क्रिया घर्मेण तत्त्ववित् ।

१० यज्ञस्य च सुताम्या च कृत्वा रात्रिमुवास ह ॥ १९ ॥

इति बालकाण्डे जनकदशरथसंवादे नाम षकोनसप्ततितमः

सर्गः ॥ ६९ ॥

ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा महर्षिभिः ।

१५ उवाच वाक्य वाक्यज्ञ शतानन्द पुरोहितम् ॥ १ ॥

भ्राता मम महातेजा यवीयानतिधार्मिक ।

कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यावमच्छुभाम् ॥ २ ॥

वार्याफलकपर्यन्ता पिवन्निक्षुमती नदीम् ।

साकाश्या पुण्यसकाशा विमानमिव पुण्यकम् ॥ ३ ॥

२० तमह द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे मत ।

प्रीतिं सोपि महातेजा इमा भोक्ता मया सह ॥ ४ ॥

एवमुक्ते तु वचने शतानन्दस्य सनिधौ ।

आगता केचिद्व्यग्रा जनकस्तान्ममादिशन् ॥ ५ ॥

श्लासन्नात्तु त्रेन्द्रस्य प्रययुः शीघ्रवान्निनः ।

२० समानं तु नरग्याघ्र विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ॥ ६ ॥

साकाश्या ते समागम्य ददृशुश्च कुशध्वजम् ।

न्यवेदयन्मयावृत जनकस्य च चिन्तितम् ॥ ७ ॥

तद्वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा दूतश्रेष्ठैर्महान्वैः ।
 आज्ञया हि नेन्द्रस्य आजगाम कुशध्वजः ॥ ८ ॥
 सोभिवाद्य शतानन्दं जनकं चातिधार्मिकम् ।
 राजार्हं परमं दिव्यमासनमध्यगोहत ॥ ९ ॥
 उपविष्टानुभौ तौ तु भ्रातरावतितेजसौ ।
 प्रेषयामासतुर्धारा मन्त्रिश्रेष्ठं सुदामनम् ॥ १० ॥
 गच्छ मन्त्रिपते शीघ्रमिक्ष्वाकुममितप्रमम् ।
 आत्मजैः सह दुर्धर्षमानस्य स्व समन्त्रिणम् ॥ ११ ॥
 औपकार्यं स गत्वा तु रघूणां कुलवर्धनम् ।
 ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 अयोध्याविपते वीर वैदेहो मिथिलाधिपः ।
 स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ १३ ॥
 मन्त्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्पिगणस्तदा ।
 सत्रन्धुरागमत्तत्र जनको यत्र वर्तते ॥ १४ ॥
 राजा च मन्त्रिसहितः सोपाध्यायः सचान्धवः ।
 वाक्यं वाक्यविदा श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 विदितं ते महाराज इक्ष्वाकुकुलदेवतम् ।
 वक्ता सर्वेषु ऋष्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १६ ॥
 विश्वामित्राम्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः ।
 एष वक्ष्यति धर्मात्मा यथाधर्मं यथाक्रमम् ॥ १७ ॥
 तूर्णान्भूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः ।
 उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वैदेहं सपुरोधसम् ॥ १८ ॥
 अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ।
 तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचिः कश्यपः सुतः ॥ १९ ॥
 विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः ।
 मनुः प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुश्च मनोः सुतः ॥ २० ॥
 तमिक्ष्वाकुमयोऽध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ।
 इक्ष्वाकौस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येष विश्रुतः ॥ २१ ॥

४

10

15

20

कुक्षेरथात्मजः श्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत ।

विकुक्षेस्तु महातेजाः बाणः पुत्रो व्यजायत ॥ २२ ॥

बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ।

अनरण्यात्पृथुर्जज्ञे त्रिशङ्कुस्तु पृथोरपि ॥ २३ ॥

5 त्रिशङ्कोरभवत्पुत्रो धुन्धुमारो महायशाः ।

धुन्धुमारात्महातेजा युवनाश्वो महारथः ॥ २४ ॥

युवनाश्वसुतश्चैव मान्धाता पृथिवीपतिः ।

मान्धातुस्तु सुतः श्रीमान्सुसंधिरुदपद्यत ॥ २५ ॥

सुसंधेरपि पुत्रो द्वौ ध्रुवसंधिः प्रसेनजित् ।

10 यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो नाम नामतः ॥ २६ ॥

भरतात्तु महातेजा असितः समजायत ।

यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ॥ २७ ॥

हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशिचिन्दवः ।

तांश्च स प्रतियुध्यन्वै युद्धे राजा प्रवासितः ॥ २८ ॥

15 हिमवन्तमुपागम्य भार्याम्या सहितस्तदा ।

असितोल्पबलो राजा कालधर्ममुपेयिवान् ॥ २९ ॥

द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतम् ।

एका गर्भविनाशार्थं सपत्न्ये सा गरं ददौ ॥ ३० ॥

ततः शैलवरे रम्ये बभूवातिरतो मुनिः ।

20 भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ॥ ३१ ॥

तत्र चैका महाभाग भार्गवं देववर्चसम् ।

ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षन्ती सुतमुत्तमम् ॥ ३२ ॥

तमृषिं साम्युपागम्य कालिन्दी चाम्यवादयत् ।

स तामभ्यवदाद्विप्रः पुत्रेषु पुत्रजन्मनि ॥ ३३ ॥

तव कुक्षौ महाभाग अचिरात्सजनिष्यति ।

गरेण सहितः श्रीमान्मा शुचः कमलेक्षणे ॥ ३४ ॥

च्यवनं तु नमस्कृत्य राजपुत्री पतिव्रता ।

पतिना रहिता तस्मात्पुत्र देवी व्यजायत ॥ ३५ ॥

सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्मजिवांसयां ।
 सह तेन गरेणैव जातः स सगरोमवत् ॥ ३६ ॥
 सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जादथांशुमान् ।
 दिलीपोऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ ३७ ॥
 भगीरथात्ककुत्स्यश्च ककुत्स्याच्च रघुस्तदा ।
 रघोस्तु पुत्रस्तेनस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥ ३८ ॥
 कल्माषपादोप्यभवत्तस्माज्जातस्तु शङ्खुगः ।
 सुदर्शनः शङ्खुगस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥ ३९ ॥
 शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः ।
 मरुः प्रशुश्रुकस्त्वासीदम्बरीपः प्रशुश्रुकात् ॥ ४० ॥
 अम्बरीपस्य पुत्रोभून्नहुपः पृथिवीपतिः ।
 नहुपस्य ययातिस्तु नाभागस्तु ययातिजः ॥ ४१ ॥
 नाभागस्य बभूवान् अजादशरथोभवत् ।
 अस्मादशरथाज्जातो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥
 आदिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम् ।
 इक्ष्वाकुकुलनाताना वीराणां सत्यवादिनाम् ॥ ४३ ॥
 रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप ।
 सद्यशाम्यां नरश्रेष्ठ सद्यशे दातुमर्हसि ॥ ४४ ॥

5

10

15

इति वालकाण्डे कन्यावरणं नाम सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

20

एवं ब्रुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।
 श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्तितम् ॥ १ ॥
 मदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः ।
 वक्तव्यं कुलजातेन तन्नितोय महामुने ॥ २ ॥
 राजाभूच्चिपु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा ।
 निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्यवतां वरः ॥ ३ ॥
 तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः ।
 प्रथमो जनको राजा जनकादप्युदावसुः ॥ ४ ॥

- उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नन्दिवर्धनः ।
 नन्दिवर्धसुतः शूरः सुकेतुर्नाम नामतः ॥ ९ ॥
 सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः ।
 देवरातस्य राजर्षेर्वृहद्रथ इति स्मृतः ॥ ९ ॥
 5 बृहद्रथस्य शूरोभून्महावीरः प्रतापवान् ।
 महावीरस्य धृतिमान्मुधृतिः सत्यविक्रमः ॥ ७ ॥
 सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुरभूत्सुतः ।
 धृष्टकेतोश्च राजर्षेर्हर्यश्व इति विश्रुतः ॥ ८ ॥
 हर्यश्वस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतीन्वकः ।
 10 प्रतीन्वकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः ॥ ९ ॥
 पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः ।
 देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महान्द्रकः ॥ १० ॥
 मदान्द्रकमुतो राजा कीर्तिरातो महाबलः ।
 कीर्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा व्यजायत ॥ ११ ॥
 15 महारोम्णास्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमेति विश्रुतः ।
 स्वर्णरोम्णास्तु राजर्षेर्द्वस्वरोमा व्यजायत ॥ १२ ॥
 तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्मज्ञस्य महात्मनः ।
 ज्येष्ठोहमनुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः ॥ १३ ॥
 मां तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोभिषिच्य नराधिपः ।
 20 कुशध्वनं समावेश्य भारं मयि वनं गतः ॥ १४ ॥
 वृद्धे पितरि स्वर्थाते धर्मेण धुरमावहम् ।
 भ्रातरं देवसंकाशं स्नेहात्पश्यन्कुशध्वनम् ॥ १५ ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य सांकाश्यादागतः पुरात् ।
 मुघन्वा वीर्यवाचाजा मिथिलामबरोधकः ॥ १६ ॥
 स च मे प्रेषयामास शैवं धनुरनुत्तमम् ।
 सीता च कन्या पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति ॥ १७ ॥
 तस्याप्रदानान्द्रूपे युद्धमासीन्मया सह ।
 स हतोभिमुतो राजा मुघन्वा तु मया रणे ॥ १८ ॥

निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ सुवन्वानं नराधिपं ।
 सांकाश्ये भ्रातरं शूरमभ्यपिञ्च कुशध्वजम् ॥ १९ ॥
 कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने ।
 ददामि परमप्रीतो बध्वौ ते मुनिपुंगव ॥ २० ॥
 सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय वै ।
 वीर्यशुल्का मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ २१ ॥
 द्वितीयामूर्मिलां चैव त्रिर्वदामि न संशयः ।
 ददामि परमप्रीतो बध्वौ ते मुनिपुंगव ॥ २२ ॥
 रामलक्ष्मणयो राजन्गोदानं कारयस्व ह ।
 पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥ २३ ॥
 मघा ह्यद्य महाबाहो तृतीये दिवसे प्रभो ।
 फाल्गुन्यामुत्तरे राजन्तस्मिन्वैवाहिकं कुरु ॥ २४ ॥

5

10

एति बालकाण्डे जनककुलप्रख्यानं नाम एकसप्ततितमः सर्गः ॥७२॥

उक्तवाक्ये तु जनके विश्वामित्रो महामुनिः ।
 उवाच वचनं धीमान्वसिष्ठसहितस्तदा ॥ १ ॥
 अचिन्त्यान्यप्रमेयाणि कुलानि रघुनन्दन ।
 इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योस्ति कश्चन ॥ २ ॥
 सद्यशो धर्मसंन्यः सद्यशो रूपसंपदा ।
 सीताया ऊर्मिलायाश्च रामलक्ष्मणयोस्तथा ॥ ३ ॥
 वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूयतां वचनं मम ।
 भ्राता यवीयान्धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः ॥ ४ ॥
 अस्य धर्मात्मनो रानचूपेणामतिमं भुवि ।
 सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ॥ ५ ॥
 भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः ।
 वरये ते भुवि रानंस्तयोरर्थे महात्मनोः ॥ ६ ॥
 पुत्रा दशरथस्येमे रूपयौवनशालिनः ।
 लोकपालसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७ ॥

15

20

25

- उमयोरपि मनेन्द्र संबन्धेनानुबध्यताम् ।
 इक्ष्वाकुकुलमव्यग्रं भवतु पुण्यकर्मण ॥ ८ ॥
 विश्वामित्रवचं श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा ।
 जनकं प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच मुनिपुंगवौ ॥ ९ ॥
 5 कुलधन्यमिदं मन्ये एषा नो मुनिपुंगवौ ।
 सदृशं कुलसंबन्धं यदाज्ञापयथ स्वयम् ॥ १० ॥
 एव भवतु मद्रं व कुशध्वजमुते इमे ।
 पत्न्यो भजेता सहितौ शत्रुघ्नभरताकुभौ ॥ ११ ॥
 एकाह्वा राजपुत्रीणां चतसृणां महामुने ।
 10 पार्ष्णिं गृह्णन्तु चत्वारो राजपुत्रा महाबला ॥ १२ ॥
 उत्तरे दिवसे ब्रह्मन्फाल्गुनीम्या मनीषिण ।
 वैवाहिकं प्रशंसति भगो यत्र प्रजापति ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा वचं सौम्यं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलि ।
 उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 15 परो धर्मं कृतो मह्यं शिष्योऽस्मि भवतो सदा ।
 इमान्यासनमुख्यानि आस्येता मुनिपुंगवौ ॥ १५ ॥
 यथा दशरथस्येयं तथायोध्यां पुरीं मम ।
 प्रभुत्वे नास्ति सदेहो यथाहं कर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥
 तथा ब्रुवति वेदेहे जनके रघुनन्दन ।
 20 राजा दशरथो ह्येष्टं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १७ ॥
 युवाममरुयेयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ ।
 ऋषयो राजमयाश्च भवद्भ्यामभिपूजिता ॥ १८ ॥
 स्वस्तिं प्राप्नुहि मद्रं ते गमिष्यामि स्वमालयम् ।
 श्राद्धकर्माणि निविबद्धिवास्य इति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥
 तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा ।
 मुनीन्द्रो तो पुंस्कृत्य जगामाशु महायशा ॥ २० ॥
 स गत्वा नित्यं राजा श्राद्धं कृत्वा विधानतः ।
 प्रभाते काल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ २१ ॥

गवां शतसहस्रं हि ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः ।

एकेकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥ २२ ॥

मुवर्णशृङ्गसंपन्नाः सवत्साः कांस्यदोहनाः ।

गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुपर्षभः ॥ २३ ॥

स सुतैः कृतगोदानैर्वृतस्तु नृपतिस्तदा ।

5

लोकपालैरिवामाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः ॥ २४ ॥

इति बालकाण्डे गोदानं नाम द्विस्तततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् ।

तस्मिंस्तु दिवसे वीरो युधाजित्समुपेयिवान् ॥ १ ॥

10

पुत्रः केकयराजस्य साक्षाद्गस्तमातुलः ।

दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥

केकयाधिपती राजन्स्नेहात्कुशलमब्रवीत् ।

येषां कुशलकामोसि तेषां संप्रत्यनामयम् ॥ ३ ॥

स्वस्त्रीयं मम राजेन्द्र द्रष्टुकामो महीपतिः ।

15

तदर्धमुपयातोहमयोध्यां रघुनन्दन ॥ ४ ॥

श्रुत्वा त्वहमयोध्यायामिहस्थं त्वां सवान्धवम् ।

त्वरयाम्युपयातोहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् ॥ ५ ॥

अथ राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् ।

दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनार्हमपूजयत् ॥ ६ ॥

20

ततस्तामुपितो रात्रिं सह पुत्रैर्महीपतिः ।

पुरस्कृत्य वसिष्ठादीन्मुनीन्यज्ञमुपाययौ ॥ ७ ॥

युक्तं मुहूर्तं विजये सर्वाभरणभूषितैः ।

अतृभिः सहितो रामः कृतकौतुकमङ्गलः ।

पितुः समीपमाश्रित्य तस्यो भ्रातृभिरावृतः ॥ ८ ॥

25

वसिष्ठो मगवानेत्य वैदेहमिदमब्रवीत् ।

राजा दशरथो राजन्कृतकौतुकमङ्गलैः ।

पुत्रैर्नरथरश्रेष्ठ दातारमभिकाङ्क्षते ॥ ९ ॥

दातृप्रतिग्रहीतृभ्या सर्वाधा प्रभवन्ति हि ।
 स्वधर्म प्रतिपद्यस्व कृत्वा वैवाह्यमुत्तमम् ॥ १० ॥
 इत्युक्त परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना ।
 प्रत्युवाच महातेजा वाक्य परमधर्मवित् ॥ ११ ॥
 5 क स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञा सप्रतीक्षते ।
 स्वगृहे को विचारोस्ति यथा राज्यमिदं तव ॥ १२ ॥
 यज्ञभूमिमिमां प्राप्ता कृतकौतुकमङ्गला ।
 मम कन्याश्चतस्रो हि दीप्ता बह्वेरिवार्चिष ॥ १३ ॥
 सद्योह त्वत्प्रतीक्षोस्मि वेद्यामस्या प्रतिष्ठित ।
 10 अविघ्न क्रियता सर्वं किमर्थं हि विलम्ब्यते ॥ १४ ॥
 तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा ।
 प्रवेशयामास सुतान्सर्वानृपिगणानपि ॥ १५ ॥
 ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत् ।
 कारयस्व ऋषे सर्वा क्रिया वैवाहिकीं प्रभो ॥ १६ ॥
 15 तथेत्युक्त्वा तु जनक वसिष्ठो भगवानृपि ।
 विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दं च धार्मिकम् ॥ १७ ॥
 प्रपामध्ये तु विधिवद्देदि कृत्वा महातपा ।
 अलक्षकारं तां वेदिं गन्धपुष्पैः समन्तत ॥ १८ ॥
 सुवर्णपालिकाभिश्च च्छिद्रकुम्भैश्च साङ्कुरैः ।
 20 अङ्कुराढ्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः ॥ १९ ॥
 शङ्खपात्रैः स्रुवैः स्रुग्भिः पात्रैरर्घ्यादिपूजितैः ।
 लानपूर्णेस्तथा पात्रैरक्षतैरापि ससृज्जे ॥ २० ॥
 दर्भैः समैः समास्तीर्य विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ।
 जुहावाग्नौ महातेजा वसिष्ठो मुनिसत्तम ॥ २१ ॥
 ततः सीतां समानीय सर्वामरणभूषिताम् ।
 समक्षमग्नेः सस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा ॥ २२ ॥
 अब्रवीज्जनको राजा कौशल्यानन्दवर्धनम् ।
 इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ॥ २३ ॥

प्रतीच्छ चैनां मद्रं ते पाणिं गृहीष्व पाणिना ।

पतिव्रतां महाभागा छयेवानुगताः सदा ॥ २४ ॥

इत्युक्त्वा, प्राप्तिपद्राजा मन्त्रपूतं जलं तदा ।

साधु साध्विति देवानामृषीणां वदतां तदा ॥ २५ ॥

एवं दत्त्वा सुतां सीतां मन्त्रोदकपुरस्कृताम् ।

४

अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिष्टुतः ॥ २६ ॥

लक्ष्मणागच्छ मद्रं ते ऊर्मिलामुद्यतां मया ।

प्रतीच्छ पाणिं गृहीष्व मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ २७ ॥

तमेवमुक्त्वा जनको मरतं चाम्यभापत ।

गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन ॥ २८ ॥

10

शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अब्रवीन्मिथिलेश्वरः ।

श्रुतकीर्तेर्महाबाहो पाणिं गृहीष्व पाणिना ॥ २९ ॥

सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ।

पत्नीभिः सन्तु काकुत्स्था मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ ३० ॥

जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ।

15

चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः ॥ ३१ ॥

अग्निं प्रदक्षिणं चक्रुर्वेदिं राजानमेव च ।

ऋषींश्चापि महात्मानः सहभार्या रघूद्रहाः ॥ ३२ ॥

पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदन्तरिक्षात्सुमास्वरा ।

दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिःस्वनेः ॥ ३३ ॥

20

ननुतुश्चाप्सरःसंघा गन्धर्वाश्च जगुः कलम् ।

विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमदृश्यत ॥ ३४ ॥

ईदृशे वर्तमाने तु तूर्पोद्भुष्टनिनादिते ।

त्रिराग्निं ते परिक्रम्य ऊर्ध्वार्या महोजसः ॥ ३५ ॥

अयोपकार्या जग्मुस्ते सभार्या रघुनन्दनाः ।

25

राजाप्यनुययौ पश्यन्सर्पिसंघः सत्रान्धवः ॥ ३६ ॥

इति बालकाण्डे, दशरथपुत्रविवाहो, नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥७३॥

अथ रात्र्यां वंयतीत्तायां विश्वामित्रो महामुनिः ।
 आपृच्छच्च तौ नरव्याघ्रौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥ १ ॥
 विश्वामित्रे गते तस्मिन्वेदेहं मिथिलाधिपम् ।
 आपृच्छच्च प्रययौ चापि राजा दशरथः पुरीम् ॥ २ ॥
 5 अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु ।
 कम्बलादीनि वस्त्राणि क्षौमपट्टाम्बराणि च ॥ ३ ॥
 हस्त्यश्वरथपादातं दिव्यरूपं स्वलंकृतम् ।
 ददौ कन्यापिता तासां दासीदासमनुत्तमम् ॥ ४ ॥
 हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च ।
 10 ददौ राजा सुसंदृष्टः कन्याधनमभीप्सितम् ॥ ५ ॥
 दत्त्वा बहुविधं राजा समनुज्ञाप्य पार्थिवम् ।
 प्रविवेश स्वनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः ॥ ६ ॥
 राजाप्ययोध्याधिपतिः सह पुत्रैर्महात्मभिः ।
 ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्य जगाम सवलानुगः ॥ ७ ॥
 15 गच्छन्तं तं नरव्याघ्रं सर्पिसंघं सराववम् ।
 घोराः स्म पक्षिणो वाचो व्याहरन्ति समन्ततः ॥ ८ ॥
 भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छन्ति स्म प्रदक्षिणम् ।
 तान्दृष्ट्वा राजशार्दूलो वसिष्ठं पर्वपृच्छत ॥ ९ ॥
 असौम्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः ।
 20 किमिदं हृदयोत्कम्पि मनो मम विपीदिति ॥ १० ॥
 राज्ञो दशरथस्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृपिः ।
 उवाच मधुरा वाणीं श्रूयतामस्य यत्फलम् ॥ ११ ॥
 उपस्थितं भयं घोरं दिव्यपक्षिमुक्त्वाच्च्युतम् ।
 मृगाः प्रशमयन्त्येते संतापस्त्यज्यतामयम् ॥ १२ ॥
 तेषां संवदता तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह ।
 कम्पयन्मेदिनीं सर्वा पातयंश्च महाद्रुमान् ॥ १३ ॥
 तमसा संवृतः सूर्यः सर्वे नावेदिपुर्दिशः ।
 भस्मना चावृतं सर्वं समूहमिव तद्दलम् ॥ १४ ॥

वसिष्ठ ऋषयश्चान्ये राजा च समुत्तदा ।
 ससंज्ञा इव तत्रासन्सर्वमन्याद्विचेतनम् ॥ १९ ॥
 तस्मिस्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव सा चमूः ।
 ददर्श भीमसंकाशं जटामण्डलधारिणम् ॥ १६ ॥
 भार्गवं जामदग्रेयं राजराजविमर्दनम् ।
 कैलासमिव दुर्धर्यं कालाम्भिमिव दुःसहम् ॥ १७ ॥
 स्कन्धे चासज्य परशुं धनुर्विद्युद्गणोपमम् ।
 मगृह्य शस्त्रमुग्रं च त्रिपुरघ्नं यथा शिवम् ॥ १८ ॥
 तं दृष्ट्वा भीमसंकाशं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
 वसिष्ठप्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः ॥ १९ ॥
 संगता मुनयः सर्वे संजगत्पुरयो मिथः ।
 कञ्चित्पितृवधामर्षो क्षत्रं नोत्सादयिष्यति ॥ २० ॥
 पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः ।
 क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न स्वस्वस्य चिकीर्षितम् ॥ २१ ॥
 एवमुक्त्वार्धमादाय भार्गवं भीमदर्शनम् ।
 ऋषयो राम रामेति मधुरां वाचमद्युवन् ॥ २२ ॥
 प्रतिगृह्य तु तां पूजामप्रत्युक्त्वा च तानृषीन् ।
 रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योम्यमापत ॥ २३ ॥

5

10

15

इति बालकाण्डे जामदग्न्यसमागमो नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४

20

राम दाशरथे वीर वीर्यं ते श्रूयतेद्भुतम् ।
 धनुषो भेदनं नैव निखिलेन मया श्रुतम् ॥ १ ॥
 तदद्भुतमचिन्त्यं च भेदनं धनुषस्त्वया ।
 तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्यापरं शुभम् ॥ २ ॥
 तदिदं घोरसंकाशं जामदग्न्यं महद्भुतः ।
 पूरयस्व शरणेव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥
 तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोप्यस्य पूरणे ।
 द्बन्द्ध्युद्धं प्रदास्यामि वीर श्लाघ्यमिदं तव ॥ ४ ॥

25

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा ।
 विषण्णवदनो दीनः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 क्षत्ररोषात्प्रशान्तस्त्वं ब्राह्मणश्च महातपाः ।
 बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ १० ॥

5 भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् ।
 सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शस्त्रं प्रक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥
 स त्वं धर्मपरो भूत्वा कश्यपाय वसुंधराम् ।
 दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥
 मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महामुने ।

10 न होकस्मिन्हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥ ९ ॥
 द्रुवस्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 अनादृत्य तु तद्वाद्यं राममेवाम्यमापत ॥ १० ॥
 इमे द्वे धनुषी राम दिव्ये लोकाभिपूजिते ।
 दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा ॥ ११ ॥

15 अनुसृष्टं सुरैरेकं त्र्यम्बकाय युयुत्सवे ।
 त्रिपुरघ्नं नरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यच्चवया ॥ १२ ॥
 इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः ।
 तदिदं वैष्णवं राम धनुः परपुरंजयम् ॥ १३ ॥
 तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम् ।

20 शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया ॥ १४ ॥
 अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः ।
 विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतां वरः ॥ १५ ॥
 विरोधे तु महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ।

25 शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजयेष्विणोः ॥ १६ ॥
 तदा तु नृम्भितं शैवे धनुर्भोमपराक्रमम् ।
 हुकारेण महादेवः स्तम्भितोऽथ त्रिलोचनः ॥ १७ ॥
 देवैस्तदा समागम्य सर्पिसंघैः सचारणैः ।
 यापितो प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ ॥ १८ ॥

भूमितं तद्धनुर्दंष्ट्रा शैवं विष्णुपराक्रमैः ।
अधिकं भेनिरे विष्णुं देवाः सर्पिणास्तथा ॥ १९ ॥

धनु रुद्रस्तु संक्रुद्धो विदेहेषु महायशाः ।
देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकम् ॥ २० ॥

इदं च वैष्णवं राम धनुः परपुरंजयम् ।

5

शचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः स न्यासमुत्तमम् ॥ २१ ॥

शचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः ।

पितुर्मम ददौ दिव्यं नमदमेर्महात्मनः ॥ २२ ॥

न्यस्तशस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते ।

अर्जुनो विदधे मृत्युं प्राकृतां बुद्धिमास्थितः ॥ २३ ॥

20

वधमप्रतिरूपं तु पितुः श्रुत्वा सुदारुणम् ।

क्षत्रमुत्सादयं रोषाज्जातं जातमनेकशः ॥ २४ ॥

पृथिवीं चास्त्रिणां प्राप्य कश्यपाय महात्मने ।

यज्ञस्यान्ते तदा राम दक्षिणा पुण्यकर्मणे ॥ २५ ॥

दत्त्वा महेन्द्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः ।

15

स्थितोस्मि तस्मिस्तप्यन्वै मुमुक्षुं सुरसेविते ॥ २६ ॥

श्रुत्वा तु धनुषो भेदं विस्मिताना नमस्तले ।

मापतां देवसंधानां ततोहं द्रुतमागतः ॥ २७ ॥

तदिदं वैष्णवं राम पितृपैतामहं महत् ।

क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृहीष्व धनुरुत्तमम् ॥ २८ ॥

20

योजयस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरंजयम् ।

यदि शक्नोपि काकुत्स्थ इन्द्रं दास्यामि ते तदा ॥ २९ ॥

इति बालकाण्डे आमदश्यवाक्यं नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

श्रुत्वा तु नामदश्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ।

25

गौरवयन्त्रितकथः पितू राममथाब्रवीत् ॥ १ ॥

श्रुतवानस्मि न्यत्कर्म कृतवानसि मार्गव ।

अनुरुच्यामहे ब्रह्मन्पितुरानृष्यमास्थितः ॥ २ ॥

वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण मार्गव ।

अवजानासि मे तेजः पश्य मेद्य पराक्रमम् ॥ ३ ॥

इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य वरायुधम् ।

शरं च प्रतिसंगृह्य हस्तालघुपराक्रमः ॥ ४ ॥

५ आरोप्य स धनू रामः शरं सज्जं चकार ह ।

जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धो ब्रवीदिदम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणोसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च ।

शक्तोपि ते न मुञ्चेयं त्वहं प्राणहरं शरम् ॥ ६ ॥

इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमर्जिताम् ।

१० लोकानप्रतिमान्वापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ ७ ॥

न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरञ्जयः ।

मोघः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥

वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्पिगणाः सुराः ।

पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सर्वशः ॥ ९ ॥

१५ गन्धर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारणाकिनराः ।

यक्षराक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महदकुतम् ॥ १० ॥

जडीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्धरे ।

निर्वीर्यो जामदग्न्योसौ रामो राममुदैक्षत ॥ ११ ॥

तेजोभिहतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः ।

२० रामं कमलपत्राक्षं मन्दं मन्दमुवाच ह ॥ १२ ॥

कश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुंधरा ।

विपये मे न वस्तव्यमिति मां कश्यपो ब्रवीत् ॥ १३ ॥

सोहं गुरुवचः कुर्वन्प्रियिव्यां न वसे निशाधू ।

मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ मा भूवमिति निश्चितम् ॥ १४ ॥

२५ तदिमां मद्गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव ।

मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्र पर्वतोत्तमम् ॥ १५ ॥

लोकस्त्वप्रतिमा राम निर्निवास्तपसा मया ।

जहि ताञ्छरमोक्षेण मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ १६ ॥

अक्षयं मधुहन्तारं जानामि त्वां महेश्वरम् ।
 धनुषोत्स्यं परामर्शात्स्वस्ति तेस्तु परंतप ॥ १७ ॥
 एते सुरगणाः सर्वे निरीक्षन्ते समागताः ।
 स्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १८ ॥
 न चेयं मम काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति ।
 त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः ॥ १९ ॥
 शरमप्रतिमं राम भोक्तुमर्हसि सुव्रत ।
 शरमोक्षे गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २० ॥
 तथा द्रुवति रामे तु जामदग्न्ये प्रतापवान् ।
 रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमम् ॥ २१ ॥
 स हतान्दृश्य रामेण स्वौलोकांस्तपसार्गितान् ।
 जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥
 ततो वितिमिराः सर्वा दिशश्चोपदिशस्तथा ।
 सुराः सर्पिगणा रामं प्रशशंसुरुदायुषम् ॥ २३ ॥
 रामं दशरथं रामो जामदग्न्यो प्रशस्य ह ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा जगामात्मगतिं प्रभुः ॥ २४ ॥

इति बालकाण्डे जामदग्न्यलोकचिरोधो नाम पट्सप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७६ ॥

गते रामे प्रशान्तात्मा रामो दाशरथिर्धनुः ।
 परुणायाप्रमेयाय ददौ हस्ते ससायकम् ॥ १ ॥
 अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन् ।
 पितरं विद्वलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनन्दनः ॥ २ ॥
 जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरङ्गिणी ।
 अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता ॥ ३ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम् ।
 बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्धर्युपाधाय राववम् ॥ ४ ॥

- गतो राम इति श्रुत्वा ह्यष्ट भ्रमुदितो नृप ।
 पुनर्जाति तदा मेने पुत्रमात्मानमेव च ॥ ५ ॥
 चोदयित्वा पुन सेना जगाम स्वपुरीं प्रति ।
 समुच्छ्रितध्वजवतीं तूर्योद्भुष्टनिनादिताम् ॥ ६ ॥
 5 सिक्कराजपथा रम्या प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ।
 राजप्रवेशामुमुखै पौरैर्मङ्गलपाणिभि ।
 सपूर्णा प्राविशद्राजा जनौघै समलकृताम् ॥ ७ ॥
 पौरै प्रत्युद्रतो दूर द्विनैश्च पुरवासिभि ।
 पुत्रेनुगत श्रीमाञ्जूरीमाद्भिश्च महायशा ।
 10 प्रविवेश गृह राजा हिमवत्सदृश प्रियम् ॥ ८ ॥
 कौशल्या च सुमित्रा च कैकेयी च सुमध्यमा ।
 वधुप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोपित ॥ ९ ॥
 तत सीता महाभागामूर्मिला च यशस्विनीम् ।
 कुशध्वजमुते चोभि जगृहुर्नृपपत्नय ॥ १० ॥
 15 मङ्गलालापनैर्होमै शोभिता क्षीमवासस ।
 देवतायतनान्याशु सर्वास्ता प्रत्यपूजयन् ॥ ११ ॥
 अभिवाद्याभिवाद्याश्च सर्वा राजमुतास्तदा ।
 रेमिरे मुदिता काले भर्तृभि सहिता रह ॥ १२ ॥
 कुमाराश्च महात्मानो वीर्येणाप्रतिमा भुवि ।
 20 स्व स्व गृहमथासाद्य कुबेरभूवनोपमम् ॥ १३ ॥
 कृतदारा कृतास्त्राश्च सधना समुद्भञ्जना ।
 शुश्रूपमाणा पितर वर्तयन्ति नरर्षभा ॥ १४ ॥
 कस्यचित्त्वध कालस्य राजा दशरथ मुत्तम् ।
 भरत केकयीपुत्र समाहूयेदमन्वीत् ॥ १५ ॥
 25 अथ केकयरानस्य पुत्रो वसति पुत्रक ।
 त्वा नेतुमागतो वीरो युधानिन्मातुलस्तव ॥ १६ ॥
 श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरत केकयीमुत ।
 गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ १७ ॥

आष्टच्छयं पितरं शूरो राम चाञ्छिष्टकारिणम् ।

मातृश्रापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ १८ ॥

युधानित्प्राप्य भरतं सशत्रुघ्नं प्रहर्षितः ।

स्वपुरं प्राविशद्वीरः पिता तस्य तुतोप हं ॥ १९ ॥

गते तु भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।

5

पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा ॥ २० ॥

पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः ।

चकार रामो धर्मात्मा प्रियाणि च हितानि च ॥ २१ ॥

मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयन्त्रितः ।

गुरुणां गुरुकार्याणि काले कालेन्यवैक्षत ॥ २२ ॥

10

एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा ।

रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः ॥ २३ ॥

रामश्च सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून् ।

मनस्वी तद्रतमनास्तस्या हृदि समर्पितः ॥ २४ ॥

प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ।

15

गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयो व्यवर्धत ॥ २५ ॥

तस्याश्च मर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते ।

अन्तर्गतमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥ २६ ॥

तस्य भूयो विशेषेण मेधिली जनकात्मना ।

देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ २७ ॥

20

तया स राजर्षिमुतोभिकामया

समेयिवानुत्तमराजकन्यया ।

अतीव रामः शूशुभे मुदान्वितो

विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां 25

बालकाण्डे भरतप्रस्थापनं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

॥ इति श्रीमद्बालकाण्डं समाप्तम् ॥

NOTES.

r. 1.—The Mss. differ greatly in this prelude, most of them opening with longer introductions in honour not only of the poet, but also of the chief characters of the poem. These introductions, it is clear, are not from the same hand as the poem itself, even if we suppose that the poem is the work of one author. In some of them the language and the metre speak of a later origin, for example, the verse that comes third in the Calcutta edition is taken from the prologue of the play *Arghya-Rāghava*. I have thought it best to keep only those which commend themselves by their neatness and simplicity, and seem to have passed into proverb. Schlegel.

P. 1. L. 3.—*सुनिर्विद्वस्य* Grammar § 545.

P. 3. L. 1.—‘This conversation is represented as having taken place in Rāma’s life-time, about sixteen years after his return from his wanderings and recovery of his ancestral throne.’ Schlegel.

P. 3. L. 2.—*सुनिष्पन्न* . Grammar § 545.

P. 3. L. 5.—*चारिणेण च को युक्त*. The student should carefully observe the different senses in which the various case endings are used in the simple style of the Rāmāyana. These case-endings were, there is little doubt, originally separate words attached to the principal words as prepositions are in English, but put after instead of before the words to which they refer. In most cases too we can see that the earliest meaning of these case-endings had reference to place, and that it was only by a metaphor that they were used of other relations. The third case-ending meant *with*, as in this verse, before it meant *by* as it usually does. So the English word *by* meant originally *alongside of*, a meaning which is still preserved in such phrases as ‘*by him there stood*,’ and in the German form of the word. The English word *with* has gone through exactly the same metaphorical extension of its meaning when it is used in such a sentence as ‘*He struck the boy with a stick*.’ Compare with this use of *with* P. 5. L. 12—13 where we find *सार्धम्* used first in its original and then in its derived sense.

P. 3. L. 15.—*विकालज्ञ* . So Homer says of the bard Calchas that he knew—

“What was, what should be, what had been before” Another reading is *विकालज्ञ* .

P. 3. L. 20.—धृतिमान्. The common word is धृतवान् for which this is probably a mistake. Bomb. Ed. has धृतिमान् here, which suits the context better. Carey and Marshman, and Gorresio have द्युतिमान्धृतिमान्दधी.

P. 4. L. 1.—गूढजडुः. गूढे मासलत्वान्निमग्रे अबुषी वक्षांससुधिगते अस्थिनी यस्य.—अर्द्धमः. This is a compound of the same character as those mentioned in Grammar § 540.

P. 4. L. 2.—सुविक्रमः. विक्रम in its original meaning of 'step' or 'stride.'

P. 4. L. 3.—समः. नातिदीर्घो नातिदृष्टः.

P. 4. L. 4.—विद्यालासः. Grammar § 559.

P. 4. L. 8.—निवृत्तः. 'Grounded.'

P. 4. L. 14.—विष्णुना सदृशः. In the construction with सदृश the student may again trace the original sociative meaning of the termination of the third case. विष्णुना सदृशः can be translated '*like Vishnu*' because it means literally '*of the same appearance when placed alongside of Vishnu*.' See previous note.—It is perhaps worth noticing that the writer of this verse can hardly have had the account which follows of Rāma's birth—according to which Rāma is Vishnu—in his mind. There are other indications that the whole story of Vishnu's incarnation is an interpolation inserted into an earlier poem.

P. 4. LL. 17—22. Two verses of three lines each. Such verses are not uncommon throughout the book, though Schlegel in all such cases prefers to assume that a line is missing.

P. 4. L. 20—ककयी. The other form कैकयी below L. 26.

P. 4. L. 21.—इत्तरा. Similar incidents are common in all literatures. The boon given is sometimes taken advantage of at once, sometimes as here held in reserve. Compare the story of Herodias' daughter. 'But when Herod's birthday was kept, the daughter of Herodias danced before them, and pleased Herod. Whereupon he promised with an oath to give her whatsoever she should ask. And she, being before instructed of her mother, said, 'Give me here John Baptist's head in a charger.' And the king was sorry; nevertheless for the oath's sake (परदयनान्), and in which sat with him at meat, he commanded it to be given her. He sent, and beheaded John in the prison. And his head was brought in a charger, and given to the damsel and she brought it to her mother.' Matthew, Chap. XIV. v. 6-10.

P. 5. L. 1.—प्राणसमाहिता. This is the reading of the Bomb. Ed., which explains हिता as a separate epithet of Sitâ=हितकारिणी. Schlegel as प्राणसमाहिता (*semper intima vitae sociâ*).

P. 5. L. 9.—वनेन वन गत्वा. 'Traversing wood after wood.' Literally *wood with wood.* See note on P. 3. L. 5.*

P. 5. L. 11.—सलक्षणः. Grammar § 555 (b)

P. 5 L. 20.—आर्यनावपुरस्कृत. आर्यनावपुरस्कृत is a bahuvrîhi compound in which पुरस्कृत has lost a great part of the meaning proper to it, so that the whole compound does not mean much more than—*being a man of noble nature.* Compare similar uses of पूर्वकम् P. 28. L. 6, पूर्व P. 34. L. 15. and पुर-तर P. 33. L. 8.

P. 5. L. 23.—पादुके चास्य राज्याय दत्त्वा. The अस्य is to be construed with दत्त्वा and not with राज्याय as the Bomb. Ed. takes it. Homage was expressed by bending down before the feet of the sovereign (*cf.* राम-पादपसादक. L. 13), and so might in his absence be performed before his slippers as the next best thing. To this day when a guru goes on a journey he leaves his slippers behind him to supply his place. It is curious to compare with this ancient custom the practice observed at the Court of Hanover down to the beginning of this century of inviting the courtiers to bow before a portrait of the sovereign which was placed on the royal seat on occasions when the sovereign himself was unable to be present.

P. 6 L. 2.—Sandhi is broken in the middle of a line or not as may be convenient.

P. 6. L. 7.—कमलपद्माक्षम्, Grammar § 559.

P. 6. L. 16.—नामतो रावणो नाम. Compare our pleonasm 'called by name' and 'thou shalt call his name'.—कामरूपी. 'Changing his form at will.'

P. 7. L. 2 —इत्ता तमद्वत्काष्ठे. Altered by the previous editors from Schlegel's त इत्वा काष्ठे इदं इत्.

P. 7. L. 3.—ऋषयामास शबरीं श्रमणाम् 'Told him about the Sabara, female ascetic.'—Compare the construction in P. 3. L. 18.

P. 7. L. 13.—वानरराजेन. Grammar § 552. 7.

P. 7. L. 20 —सपुंजम्. Full (which is the same word as पूर्ण) is used in English in the same way —

^b Full fathom five thy father lies."

The Tempest. Act I. Sc. II.

दशद्वयनम्. Grammar § 548 (b).

P. 7. L. 21.—सप्त तालाथ. There is an historical reason for the rule which requires the insertion of a स् (changed to ष्) between न् and च् as here. The स् is not an arbitrary addition for the sake of euphony, but is part of the old sign of the accusative case.

P. 8. L. 4.—दिदृक्षुः. 'Hoping in this way to find.'

P. 8. L. 6.—सवणार्णवम् 'The salt sea.' We may perhaps see in the standing epithet a name given by a race to whom salt water was a strange thing.

P. 8. L. 9.—अभिज्ञान and प्रत्यभिज्ञान. 'Token and Return-Token.' Allusions to the custom of giving tokens to messengers by way of credentials are frequent in most early literatures. The custom, dating from before the invention of writing, was afterwards found convenient by those to whom writing was no easy task, and for that and other reasons has continued to our day. That in this case the tokens were things and not messages is clear from गृहीत्वा in the next line, and the language used in P. 15. L. 20. So that निवेदयिष्या must not be translated 'having told' but 'having given.' Cf. प्रत्यवेदयत् P. 10. L. 25.

P. 8. L. 13 —अस्त्रेणोन्मुच्य &c. *When he had freed himself from the weapon (i. e. the net given by Brahmā to Indrajit) the hero remembered and respected the promise of Brahmā (that the net should never fail) and submitted of his own accord to the torments inflicted on him by the Rākshasas.* The construction of उन्मुच्य if the reading is right, is peculiar, though we might compare सर्वपापे प्रमुच्यते P. 6. L. 27, and विमुक्ता पतिता P. 11. L. 9, where, as here, the instrumental might be explained as referring to the contact that must precede the separation. But there is a great diversity of readings in this verse, and अस्त्रात् is probably the right reading. The Bomb. Ed. has —

अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पेतानहाइयत् ।
ममर्षं राक्षसान्वीर्ये यन्विपस्त्वान्यदृष्टया ॥

Carey and Marshman —

अस्त्रात् उन्मुच्य चात्मानं ज्ञात्वा पेतानहान्वरान् ।
ममर्षं राक्षसान्वीर्यं यन्विपसा यदृष्टया ॥

Goretti—

अस्त्रात् उन्मुच्य चात्मानं ज्ञात्वा पेतानहान्वरान् ।
ममर्षं राक्षसान्वीर्यं यन्विपसा ता यदृष्टया ॥

—ज्ञात्वा पेतानहा-वरान् Compare मानयन्तश्च स वाक्यम्, P. 13. L. 2.

P. 8. L. 17.—कुत्वा राम प्रदक्षिणम्. Compare with the Pradakshina the Highland custom which Scott notices.—“In the meantime she traced round him, with wavering step, the prostration, which some have thought has been derived from the Druidical mythology. It consists, as is well known, in the person who makes the deasil (daksha) walking three times round the person who is the object of the ceremony, taking care to move according to the course of the sun.” *The Two Drivers*. (Quoted by Griffith)

P. 9. L. 6.—प्रमुगेद. मुह् is conjugated in the Âtmanepada in classical Sanskrit.

P. 9. L. 13.—पश्यन्ति. ‘*Are compelled to look on.*’ Compare a similar touch in Virgil where he speaks of youths placed on their funeral pyres ‘*ante ora parentum—before the faces of their parents.*’

P. 9. L. 27.—सर्वपापैः प्रमुच्यते. See note on P. 8. L. 13. But this is generally explained as equal to ‘*is deserted by his sins*’ rather than ‘*is freed from his sins.*’

P. 10. L. 13.—आपृच्छयाभ्यनुज्ञातः. ‘*Asking and obtaining leave to go.*’

P. 10. L. 15.—तमसातीरम्. ‘*There are several rivers in India of this name, now corrupted into Touse. The river here spoken of is that which falls into the Ganges a little below Allahabad.*’ Griffith from Schlegel.

P. 10. L. 18.—भरद्वाज. ‘*In Book II, Canto LIV, we meet with a Saint of this name presiding over a convent of disciples in his hermitage at the confluence of the Ganges and the Jumna. Thence the later of these introductory cantos has borrowed the name and person, inconsistently indeed, but with the intention of enhancing the dignity of the poet by ascribing to him so celebrated a disciple.*’ Griffith from Schlegel.

P. 11. L. 9.—वियुक्ता पतिना. Compare the construction with उन्मुच्य P. 8. L. 13. and the note there.

P. 12. L. 10.—वाल्मीकये च ऋषये. Before an initial short *r* a final long or short *a* : *u* : *i* may remain unchanged, except that the short vowel must be substituted for the long.

P. 12. L. 16.—य.. हन्यात्. ‘*Who could kill.*’ Bomb. Ed. हन्यात् इत्यत्र निरर्थं लान्दसम्.

P. 13. L. 11.—बुद्धि. ‘*Intention, purpose*’ Compare the English phrase ‘*I have a mind to do this.*’

P. 13. L. 28.—लोकादन्विष्य. This is the reading also in Gorresio. But Schlegel is probably wrong in translating ‘*contemplando amplius in celis*

gans-searching it out more and more by contemplation 'Rather enquiring of every one concerning it.—Bomb. Ed. has a different reading व्यक्तमन्वेदते भूय .

P. 14. L. 23.—See note on P. 6. L. 2.

P. 15. L. 11.—दिश प्रस्थापनम् 'The despatch (of the monkeys) into all the quarters' Motion towards is the inherent signification of the accusative case-ending, and it is only because a verb is generally required for the full expression of that notion that the accusative is more commonly found in connection with verbs than with nouns.

P. 15. L. 13.—प्रायोपवेशनम्. प्रायेवानुनेन वानराणामुपवेशन समुहसमीपे वास .

P. 16. L. 16.—कुशीन्वौ. Represented as twin sons of Rama and Sitā, born after Rama had repudiated Sitā, and brought up in the hermitage of Valmiki. कुशीन्व in the sense of a bard is perhaps an older word than this etymology.

P. 17. L. 18 —सरक्तम्. चाद्युच्यते Compare P. 18. L. 13.

P. 18 L. 3—See note on P. 9. L. 2.

P. 18 L. 13.—रश्मिन्नायत्तनिस्वनम्.

"With tone and accent deftly blent
To suit the changing argument."

Griffith.

The Bomb. Ed. has आद्यन् which the commentary explains by वात्.

P. 18. L. 15 — द्वाद्दन् Participle agreeing with सन् in the next line. Bomb. Ed. has द्वाद्दन् which does not give any sense.

P. 19 L. 2 — वटि. पुत्रसहस्राणि Schlegel and the Bomb. Ed. have वटिपुत्रसहस्राणि. See note on P. 40. L. 3.

P. 19 L. 6.—अमलदत्ता. अमलदत्तवती.

way in which Job's wealth is stated, 'His substance also was seven thousand sheep, and three thousand camels, and five hundred yoke of oxen, and five hundred she asses and a very great household, so that this man was the greatest of all the men of the east' And, 'So the Lord blessed the latter end of Job more than his beginning, for he had fourteen thousand sheep, and six thousand camels, and a thousand yoke of oxen, and a thousand she asses' पशु is the same word as the Latin word *pecu*, cattle, which the Italians took when they wished to make a word for money (*pecunia*) It is also the same as the German word for cattle (*vieh*) and our English word *fee*.

P. 19. L. 18.—सुविभक्तान्तरवाता सुविभक्तमहापथा,

"Her gates at even distance stand.

Her ample roads are wisely planned."

Griffith

P. 19. L. 14.—राजमार्गेण. Compare the English expression '*the king's highway*.'

P. 19. L. 17—सुविभक्तान्तरवाता. This is the reading of the Bomb Ed which has the note सुविभक्तमन्तर वेदा तादृशा जापणा यस्या सा Schlegel has सुविभक्तान्तरवाताम्

P. 19. L. 19—राष्ट्रवर्धन. An epithet corresponding exactly to a favourite title of the Emperors of Germany—'*Mehrer des Reichs*'

P. 20 L. 9—सर्वसाम्राज्यपारमे. Schlegel has सर्वसाम्राज्यपारमे which does not seem right, though if it could mean '*skilled in the use of all weapons*' (*omnis artis bellicae peritis* Schl) it would suit the context better than the reading in the text, which is that of Carey and Marshman The Bomb. Ed has not got the line. सर्वसाम्राज्यपारम would be a slight alteration of Schlegel's text giving a good sense.

P. 21 L. 19—अवमनुजता. The accusative expresses the same idea as the अनु in अनुजता Compare the similar constructions in the next line and the note on P. 15 L. 11.

P. 22 L. 2—नदी The river Indus—बाह्ली or Bahlika is Bactriana; its name is preserved in the modern Balkh. Schlegel.

P. 22 L. 7—'There are four kinds of elephants—1 *Bhaddar*. It is well proportioned, has an erect head, a broad chest, large ears, a long tail, and is bold, and can bear fatigue 2 *Mand* It is black, has yellow eyes, a uniformly sized body, and is wild and ungovernable. 3 *Mirg*. It has a whitish skin, with black spots. 4 *Mir*. It has a small head and

obeys readily. It gets frightened when it thunders.' Quoted by Griffith from Blochmann's translation of the *Ain-i-Akbari*, *Ain*, 41.

P. 22. L. 11.—सत्यनामीन् 'Fidly called Ayodhyâ (Invincible.)'

P. 23. L. 5.—नेन्द्रवचनासक्तचेतसस्वरायणा.. 'Devoted with their whole soul to the king's commands and regarding him only' This is the reading of Carey and Marshman. Schlegel's नेन्द्रवचनासक्ताभेतस्वरायणाः involves an impossible construction of परायण (*Atque in ejus mentem sese insinuantis*). The Bomb. Ed. has not got the line.

P. 23. L. 8 —घातेण goes with आविदितम्; and the आवि connects चिकीर्षितम् with क्रियमाणम् and कृतम्.

P. 23. L. 12 —मतीक्ष्णदण्डा. Bomb. Ed. सुतीक्ष्णदण्डा.

P. 23. L. 8.—The course of the narrative is broken here to introduce the story of Rishyasringa, and when it is resumed at P. 32 L. 5 there is no trace of the command that Sumantra should bring Vasishtha and the others. We seem to have here a piece of unskilful joining.

P. 24. L. 10.—पुत्रये. 'Long ago.'

P. 25. L. 11.—विक्रयानना. Bomb. Ed. अवनतानना.

P. 26. L. 27.—यत्न कुर्वन्ति दृष्टेने. 'They try to see him.'

P. 27. L. 1.—आशयित्वा तु तमृदिनाधनादभिनिर्गतम् 'And when they have ascertained that the sage was out from the hermitage.'

P. 27. L. 2.—ऋदिपुत्रान्तिके is the complement of तस्य The poet might have written पुत्रस्य, but he prefers to make a break, and express the same thought through a different construction. 'They stood in his sight —before the rishi's son, I mean.'

P. 27. L. 13.—See note on P. 6 L. 2.

P. 27. L. 15 —अन्तपूर्वं सन् must be taken as a cognate accusative after दृष्ट्वा. If तन् referred to the things seen and not to the action of seeing we should have had अदृष्टपूर्वम्

P. 27. L. 22.—त्रितुः. The common form is त्रितासुः.

P. 28. L. 1.—रामरूपधराः. This word is generally equal to कारकविन् 'having a form that can be changed at will.' Compare P. 71. L. 27. This however cannot be the meaning intended here. Read with the Bomb. Ed. रामरूपाः 'having attractive forms.' Cf सुमदृष्टनाः in L. 3. below:

P. 28. L. 6.—सर्वदाम् Notice the gender.—विधिपूर्वकम् See note on P. 5. L. -).

P. 28. L. 8.—संहिताः. 'All together.' Cf. P. 65. L. 16.

P. 28. L. 24.—परिवस्पृष्टिरे. स्पृष्ट् is not conjugated in the Atmanepada in classical Sanskrit. वरसिद्धिः. Grammar § 540.

P. 28. L. 27.—'Asking the Brâhmar's leave to go; and alleging that they had a religious duty to perform'

P. 28. L. 28.—गमनाय मतिं कथुः. 'Set their mind to go.' Notice the physical metaphor, and compare the English expression 'bent on going.'

P. 29. L. 1.—व्यपदिश्य. 'Falsely alleging.'

P. 29. L. 2.—'The women left on that pretence (झतचयो निवेद्य), being (really) afraid of his father.'

P. 29. L. 8.—चिन्तासागरमगम्यन्. Compare our expression 'plunged in thought.' So also Shakspeare speaks of a 'sea of troubles.'

P. 29. L. 11.—उक्त is used generally of the words spoken, but often also, as here, of the person addressed.

P. 29. L. 13.—मस्यदुत्तोषनेः. Compare Miranda's exclamation in the converse case —

'I might call him

A thing divine, for nothing natural,

I ever saw so noble.'

The Tempest, Act. II. Sc. I.

P. 29. L. 17.—See note on P. 6. L. 2.

P. 29. L. 18.—Schlegel thinks a line has dropped out after this one which he translates conjecturally 'Are wont towards dusk to attack hermits.'

P. 30. L. 2.—गमनाय मतिं चक्रे. See note on P. 28. L. 28, and compare our expression 'He made up his mind to go.'

P. 30. L. 21.—नैऋतानवरम्. Grammar § 545.

P. 31. L. 8.—देवप्रवरः. 'Descended from a god' A bahuvrîhi compound.

P. 31. L. 2.—एतत् स्वम् सत् is not originally the pronoun of the third person but a demonstrative which may be found with all three persons. Compare तस्य मम P. 109. L. 11, and सोहम् P. 172. L. 23.

P. 32. L. 18.—सप्ताष्टदिवसं यावत् 'During the space of seven or eight days.' यावत् is here a preposition placed after the accusative depending upon it.

P. 33. L. 1.—इमं याजयितुम्. 'Sacrifice for him.'

P. 33. L. 8.—पियाप्यानपुरःसरात् 'With the glad tidings.' A bahuvrīhi compound. See note on P. 5. L. 20.

P. 34. L. 15.—हवपूर्वेन कर्मजा." 'With the horse-sacrifice.' See same

P. 38. L. 4.—अश्वनेधन. Bomb. Ed. अश्वनेधनम् which is probably right. Cf. below L. 2.

P. 38. L. 6.—This refers to the same time as the opening verse of the last canto and not to a year later.

P. 38. L. 12.—परिक्रमन्ति. साधोक्तस्वस्त्रियाकालमविसृज्य प्रवर्तन्ते. It refers to the solemn procession round the *mahāvratam* which was one of the initial ceremonies of the Pravargya rite.

P. 38. L. 13.—The Pravargya ceremony lasts for three days, and is always performed twice a day, in the forenoon and afternoon. It precedes the animal and Soma sacrifice. For without having undergone it, no one is allowed to take part in the solemn Soma feast prepared for the gods. Haug's *Aitareya Brāhmaṇa*, Vol. II, P. 41. Note.

P. 38. L. 15.—अभिपुत्र्य. This, which is the reading of Schlegel's text, is preferable to the variant (अभिपुत्र्य) which he adopted for his translation. Bomb. Ed. अभिपुत्र्य. Com. तत्तत्कर्मपुत्र्यं देवताभिर्नि रोषः.

P. 38. L. 17.—देवः—इन्द्रदेवताको हविर्भागः—राजा सानन्ता.—अभिपुत्रो is from the Bomb. Ed. for Schlegel's अभिपुत्रो. L. 17, L. 18 and L. 19 refer to the three *Savanas* respectively.

P. 38. L. 22.—विद्याधर. विद्या is not अश्वत्थकाल here as the Bomb. Com. explains it, but the common title of the works in which the proper pronunciation of the ritual was taught.

P. 39. L. 2.—नानृनिश्चलभ्यते. The Bomb. Ed. has an odd variant न नृनिश्चलभ्यते. With the one reading the reference is to the abundance of the food, with the other to its excellence. Compare नृनिश्चलभ्य-
स्त्वानां कपानां नास्ति मे विभो. P. 151. L. 7.

P. 39. L. 13.—इनुवादान्. 'Discussions on the causes of things.' Schlegel calls attention to the liberality of thought implied in making open questions of such subjects, and contrasts it with the different spirit shown in *Manu* (Bk. II, 11.), and in some other religions.

P. 39. L. 25.—On the various trees of which it is desirable for certain specified objects to make *Yupas* see the first chapter of the Second Book of the *Aitareya Brāhmaṇa*.

P. 40. L. 2.—काञ्चनाङ्कवोवदन्. i. e. they were gilt. Bomb. Ed. काञ्चनाङ्कवोवदन्.

P. 40. L. 3.—एकविंशतिर्गुणाः. Corrected from the एकविंशतिर्गुणाः of Schlegel. Grammar § 517. But Carey and M. and the Bomb. Ed.

P. 33. L. 8.—विद्याख्यानपुर.सप्तम्. 'With the glad tidings.' A bahuvrihi compound. See note on P. 5. L. 20.

P. 34. L. 15.—इयपूर्वेन कर्मणा. 'With the horse-sacrifice.' See same note.

P. 34. L. 24.—सोपाभ्यायो विमुच्यताम्. 'Let the horse with the preceptor be dismissed.' Strictly speaking विमुच्यताम् refers only to the horse. But the preceptor had to be present at the dismissal of the horse, and it is better to suppose that विमुच्यताम् is applied loosely to both than to take with Schlegel and the St. Peterburg dictionary सोपाभ्याय in the sense of 'groom.' The Bomb. Ed. has सभातः सत्रियन्तां वे नुरगश्च विमुच्यताम् in one line.

P. 34. L. 26.—घान्तवः. Certain propitiatory ceremonies the need of which is the theme of the next verses.

P. 35. L. 1.—अथ. 'In it;' s. e. in that sacrifice.

P. 35 L. 3.—विधिपूर्वम् See note on P. 5. L. 20.

P. 35. L. 15.—पूर्वः सवस्सतोभवत्. Compare the use of full in such sentences as 'Now Elizabeth's full time came, that she should be delivered and 'In the fullness of time.' And see note on P. 7. L. 20.

P. 35. L. 18 —प्रथितम्. 'Submissive.' Schlegel प्रथितम्.

P. 35. L. 26.—स्थापत्ये. 'In charge of the carpentry.' Bomb. Ed. has

स्थापत्ये निष्ठिताभेव वृष्टान्परमधार्मिकान्.

and so on with all the nouns in the next verse in the accusative case.

P. 36. L. 4 —बहुसाहस्रीम् Schlegel understands this of the crowd who came to witness the sacrifice—*Cf.* P. 39. L. 11.—(the great rite that welcomes all, Griffith), but the meaning is more probably the same as that of the reading in the Bomb. Ed. इदका बहुसाहस्री क्षीप्रमानीयतामिति. .

P. 36. L. 8 —महनाशास. Against the common rule.

P. 36. L. 28.—ततः. 'Therefore.' Bomb. Ed. पूर्वम् for तावक्यम्.

P. 37. L. 3.—केकयराजानम्. So also the Bomb. Ed. against the common rule.

P. 37. L. 7.—सौराष्ट्र्याम्. Epic form=सौराष्ट्रान्.

P. 37. L. 18.—Construe यथा न क्विचिन् &c.

P. 37. L. 21.—महोत्सवेः Grammar § 560.

P. 38. L. 1.—दृष्यगृहस्य सोभयोः. As if वसिष्ठवचनान् had been वसिष्ठस्य वचनान्. Compare the construction in P. 27. L. 2.

P. 38 L. 4.—अश्वमेधम्. Bomb. Ed. अश्वमेधम् which is probably right. Cf. below L. 9.

P. 38. L. 6.—This refers to the same time as the opening verse of the last canto and not to a year later.

P. 38. L. 12—परिव्रामन्ति. शास्त्रोक्तस्वरसक्रियान्नालनाचिस्त्वय प्रवर्तन्ते. It refers to the solemn procession round the *mahāvīram* which was one of the initial ceremonies of the Pravargya rite.

P. 38. L. 18.—The Pravargya ceremony lasts for three days, and is always performed twice a day, in the forenoon and afternoon. It precedes the animal and Soma sacrifice. For without having undergone it, no one is allowed to take part in the solemn Soma feast prepared for the gods.' Haug's *Aitareya Brahmana*, Vol. II, P. 41. Note.

P. 38 L. 15.—अभिपुत्र्य. This, which is the reading of Schlegel's text, is preferable to the variant (अभिपुत्र्य) which he adopted for his translation. Bomb. Ed. अभिपुत्र्य. Com तत्रत्कर्मपुत्र्या देवतामिति चेदः.

P. 38 L. 17.—एन्द्र —इन्द्रदेवताको इविर्भाग.—राज्ञा सामलता.—अभिपुत्रो 18 from the Bomb. Ed. for Schlegel's अभिपुत्रो. L. 17, L. 18 and L. 19 refer to the three *Savanas* respectively.

P. 38. L. 22—विद्यासर. विद्या is not अभ्यासकाल here as the Bomb. Com. explains it, but the common title of the works in which the proper pronunciation of the ritual was taught

P. 39. L. 2—नात्सिहवलभ्यते. The Bomb. Ed. has an odd variant नत्सिहवलभ्यते. With the one reading the reference is to the abundance of the food, with the other to its excellence. Compare नत्सिहसर्वभूतानां कथानां नास्ति मे विमो. P. 151. L. 7.

P. 39 L. 19—इतुवादान् 'Discussions on the causes of things' Schlegel calls attention to the liberality of thought implied in making open questions of such subjects, and contrasts it with the different spirit shown in *Manu* (Bk II 11.), and in some other religions.

P. 39 L. 25.—On the various trees of which it is desirable for certain specified objects to make *Yupas* see the first chapter of the Second Book of the *Aitareya Brahmana*.

P. 40. L. 2.—काञ्चनाकृतयोभवन्. s. e. they were gilt. Bomb. Ed. काञ्चनाकृतयोभवन्.

P. 40 L. 3.—एकविंशतिर्वृषा. Corrected from the एकविंशतिर्वृषा. of Schlegel. Grammar § 547. But Carey and M. and the Bomb. Ed.

have the same reading as Schlegel, and it should perhaps have been retained as a deviation from the classical rule.

P. 40. L. 8.—The Bomb. Ed. and Carey and M. read after this line the following verse —

इष्टकाश्च यथान्याय कारिताश्च प्रमाणतः ।

चित्तोद्भिर्द्वाद्भिर्गणैस्तत्र कुचले चित्पुत्रैर्षणि ॥

अग्नि the Bomb Com. explains by अग्न्याधारभूतो वेद्यः. अग्निचयन is the regular expression for "arranging the fire place, a sacrificial ceremony, i.e. arranging on a piece of ground of merely a fathom's length, which must have been previously ploughed, consecrated bricks (इष्टका) so as to make them imitate the shape of a bird. There are five, or in some cases, six such *chitis* required for receiving the sacrificial fire." Goldstucker sub voce.—The त्रिगुणोद्भिर्द्वाद्भिः of line 10 shows that on this occasion there were six *chitis*.

P. 40. L. 9.—वेद्यो. Bomb. Ed. चित्तयो.

P. 40. L. 18.—LL. 13-20 are arranged by Schlegel in four verses of two lines each.

P. 40. L. 15 —अपनाः सर्वे एवेति. Bomb. Ed. and Carey and M. अनादिभिः सर्वमेवेतन्.

P. 40. L. 20.—विपाणिः. Bomb. Ed. कृपाणिः.

P. 40. L. 21.—रतविन्. A name applied to the horse in the *astamedha* sacrifice.

P. 40. L. 23.—इयेन समयोजयन्. Schlegel translates simply 'led to the horse', but the ritual in the Taitt. Brah. seems to point to a symbolic act having direct reference to the purpose for which the sacrifice was being performed.

P. 40. L. 24 —Schlegel's reading of this line, can hardly be right. He translates 'led to the horse the second (उपवाहाम्) and third (अपवाहाम्) scies to stand by the side of the queen,' परिवृत्त्यर्थम् will scarcely bear the meaning suggested, and it seems likely that in the word we must look for the परिवृत्ती or परिवृत्ती which occurs in the Taitt. Brah. 1. 7. 3. 4 as a title of one of the chief wives. The Bomb. Ed. reads with Carey and M.

महिष्या परिवृत्त्या वावातामवरा तथा

and explains as follows.—

महिष्या कृतानिदकदा परिवृत्त्या राज्ञा भोगाद्विभूतया वास्या च सह वावाता एतेषु वदना मुहिष्यामन्त्रेण समयोजयति तदन्व इति केचित् । अपरे तु वावाता एतेषु एता मध्यमजातोर्वाहनीयनार्यावापी.

P. 42. L. 12.—अयं चिरम्. The name of several Upanishads.

P. 43. L. 1.—परम कामम् 'His wish to the full.'

P. 43. L. 2.—The supposition may perhaps be hazarded that the original account of the circumstances which preceded the gift of children to Daśaratha ended here, and that the legend of the incarnation of Vishnu is from a later source. The account of the sacrifice is resumed at P. 46. L. 3 and the intervening passage is full of inconsistencies and other marks of interpolation. Thus the opening line (P. 43. L. 3) represents the gods who, as we have seen, vanished after granting the munis prayer, as still present collectively at the sacrifice (तस्मिन्त्संसि) Vv. 28 to 36 of this canto are an unnecessary addition which makes Vishnu ask the same question and receive the same answer twice. And the third verse of the next canto ignores entirely the account of Das'aratha's sacrifice which we have in the beginning of the present canto.

P. 43. L. 8.—कामत्. Construe with वरो वृत्तः 'according to his request. See v. 21.

P. 43. L. 9.—Compare P. 8. L. 13.

P. 43. L. 15.—The stillness of the ocean that 'never is at rest' (अनेदिवाली) forms an impressive part of the description.

P. 43. L. 24.—तस्मात्स मानुषाश्च्यः. 'Therefore his death must come from a man.' The student may notice from a construction like this how easily the original meaning of the fifth case-ending might have yielded the instrumental meaning which has attached itself to the termination of the third case.

P. 43. L. 27.—Vishnu, who is represented in this line as arriving at the assembly, is one of those mentioned, under his name of Nīrdyana, as already there in P. 42. L. 17. See note on P. 43 L. 2.

P. 43 L. 28 — अङ्गुष्ठात्सप्तपानि. Grammar § 553 (b.)

P. 44. L. 15.—अ क्वि. See note on P. 12. L. 10.

P. 44 L. 19.—एव परमा गतिः. Compare the expression in John. Ch. X. V. '6. "I am the way."

P. 44. L. 21.—We have evidently here two accounts of the same thing mixed up together.

P. 44. L. 7.—LL. 7-12 are arranged by Schlegel in three verses of two lines each.

P 45 L 25—वृषपलाशाक्ष . Grammar § 559, 1.

P. 45 L 27.—Repetitions are characteristics of the style of the rhapsodist, with whom it was always necessary to recall the main facts of the situation after each break in the story. But the first three verses of this canto can hardly be explained as a repetition of vv. 28 to 36 of the preceding one. It seems better to regard the whole of that passage, which we have already seen reason to suspect, as an interpolation and to take v. 37 in that canto immediately after v. 27.

P. 45. L. 28 — पुत्रियाम् The common form is पुत्रीयाम् which we had in P. 42 L. 7.

P 46 L 4 — अन्तर्धाय भगवानेव स्वतेज सभृतपायसमाहाय द्रुताग्ने सकाद्या-
ध्यातुमर्वाति स्म न ह्यन्यस्य भगवत्तेजोधारणे यन्किरस्ति तदेवाह.

P. 45. L. 7.—LL. 7-12 are arranged by Schlegel in three verses of two lines each.

P. 46 L. 9.—दीप्तानलसिखोपमम् From the Bombay Edition. Schlegel has दीप्तानलसनाकरम्

P. 46. L. 26 —See note on P. 8. L. 17.—अभिमदक्षिणम्. पुन पुन-
प्रदक्षिणम्.

P. 47. L. 7.—LL. 7-12 are arranged by Schlegel in three verses of two lines each.—Half of the potion (पायसार्धम्) he gave to Kausalyâ. The remaining half he divided into two parts one of which (अर्धार्धम्) he gave to Sumitra. There remained a quarter. Of that remaining quarter he gave a half (अर्धद्विदार्धम् L. 9) to Kaikeyî. The remaining half i. e. of the quarter (अर्धद्विदार्धम्) he gave to Sumitrâ. If we assume a direct relation between the respective draughts and the sons born to the three wives Rama would thus represent $\frac{1}{4}$ th, Lakshmana and Satrugbna together $\frac{3}{4}$ th, and Bharata $\frac{1}{4}$ th of the potion. The poet however does seem to hint at any such relation. The chief wife gets the greater portion. The other two should have fared alike but Daśaratha gives the preference to the favourite wife. There can be little doubt that this is the natural explanation of the passage, though it may be admitted that it is awkward to construe अर्धद्विदार्धम् as a Tatparusha in L. 6 and as a Karmadharaya in the line immediately following. The Rom. Com. gives this interpretation, but prefers the following, which is an ingenious attempt to make Rama and Bharata represent each $\frac{3}{4}$ th and Lakshmana and Satrugbna each $\frac{1}{4}$ th, of the draught, establishing at the same time a peculiar relation between Rama and Lakshmana on the one

hand and Bharata and S'atrughna on the other, and harmonising the account given here with that adopted by Kalidāsa in the Raghuvansa.—

अपरं तु रामभरती परमं च यदी । लक्ष्मणशत्रुघ्नौ च भरतादी । तथा हि । कौसल्याये इत्यर्थस्य अर्थादर्थे चतुर्थोऽक्षरूपः (i. e. $\frac{1}{4}$ th of the whole) सुमित्थार्थ इत्यन् । कौसल्याया सवित्तानित्यर्थः । एव केरुष्य कौसल्याइत्याधावित्तमर्थ (i. e. the second half of the whole) इति । तत्र कौसल्याइत्याधावित्तस्य केरुष्ये इत्यस्य अर्थे (i. e. the half of the second half) तस्य अर्थं (i. e. $\frac{1}{4}$ th of the whole) विचार्य पुनरपि सुमित्थार्थे इति । तथा क्षपयामासित्यर्थः । अर्थादर्थेऽक्षरूपेऽपि ।

P. 47. L. 12.—पुषरु Compare P. 55. L. 17.

P. 48. L. 4.—सर्वास्त्रगुणसम्पन्नान्- सर्वास्त्रनिवारणसामर्थ्यरूपगुणयुक्तान् । यथा प्रयोगोपसहारादवस्तुतुणा . Cf. सर्वस्त्राचार्यपारमै. Schlegel's reading in P. 29 L. 9.

P. 48 L. 10 —ब्रह्ममाणस्य is meant as a punning etymology.

P. 48. L. 20 —सर्वशानरमुष्यवाना बुद्धिमन्तनुत्तमम्. Lat. 'Of all the chief monkeys the peerless wise one', i. e. 'wisest of all the chief monkeys'. This use of the positive is common in Sanskrit. The positive might stand alone, but the अनुत्तमम् bring out the idea of the superlative.

P. 48. L. 24 —तेजसा यशसा वीर्यान् Notice again how the third and fifth case-endings are used as perfectly synonyms.

P. 48. L. 28 —पर्जन्य Notice that Parjanya is not identified with Indra here.

P. 49 L. 13 —कोविद कोविद is a man, who, as we say, 'knows what is what.'

P. 49 L. 28 —अर्धं च The augment was in all probability originally a separate word meaning first there, secondly and in a derived sense, then. (So the deaf and dumb express past time by the same jerk of the hand over the shoulder which is the appropriate gesture for distance in space.) It is frequently omitted in epic poetry.

P. 50, L. 22—Compare the sentiment in Hamlet. XV, 22. "To obey is better than sacrifice and to hearken than the fat of rams."

P. 51 L. 5 —The Bomb. Ed. omits what? *Down* to the end of the eighteenth canto.

P. 51. L. 15.—उदित्वा मुलवाच सा. 'Though she had made a ~~line~~ stay there'

P. 51. L. 26 —उषे नरदिनवत्. Compare the English ~~expression~~
'lifted up his voice and wept.'

P. 51. L. 27.—Construe इवमत्रयीस्त्रोचल्याम् &c.

P. 51. L. 28.—सर्वा सुदृष्टा कुर्वत चापि दुर्लभदर्शनाम्. 'Let all of you look well at Śántā hardly will you see her again.' सुदृष्ट- क्विप्ता लोका 'Take your last look of the world' is a common address to the dying.

P. 52. L. 7.—सर्वावस्थासु 'Compare the form in the English marriage service according to which the man takes the woman and the woman the man "for richer, for poorer, for better, for worse."

P. 52. L. 8—भर्ता स्त्रीणां हि देवतम्. A common sentiment. And compare Milton's line —

"He for God only, she for God in him."

P. 52. L. 11—सुदुर्गुणाघ्राय. There are frequent references to the custom in Sanskrit literature. Perhaps a passage in the story of the deception Jacob practised on Esau may find its explanation in a similar custom among the ancient Jews. "And he (Jacob) came near and kissed him and he (Isaac) smelled the smell of his raiment and blessed him, and said, see the smell of my son is as the smell of a field which the Lord hath blessed." Genesis XXVII. 27.

P. 53. L. 12.—सुद्वनम् is to be construed with the accusatives in the next line. LL. 11-16 should have been arranged in two verses of three lines each.

P. 54. L. 13—Schlegel supposes that a line has been dropped after this one. He translates conjecturally, 'I beseech you not to be angry with me for having beguiled your son away.'

P. 54. L. 26—प्रायश्चित्तं च कृतवान् For having married a woman of the Kshatriya caste.

P. 55. L. 1.—ऋतूनां पद् पद् generally agrees in case with the noun to which it refers.

P. 55. L. 2.—The poet no doubt intended to indicate the Vernal equinox as the birth day of Rama. For the month Chaitra is the first of the two months assigned to the spring, it corresponds with the latter half of March and former half of April in our division of the year. Aditi, the mother of the gods, is lady of the seventh lunar mansion which is called Purnavasu. The five planets and their positions in the Zodiac are thus enumerated by both commentators: the Sun in Aries, Mars in Capricorn, Saturn in Libra, Jupiter in Cancer, Venus in Pisces. I leave to astronomers to examine whether the parts of the description agree with one another, and, if this be the,

case, thence to deduce the date. The Indians place the nativity of Rāma in the confines of the second age (Treta) and the third (Dvāpara), but it seems that this should be taken in an allegorical sense We may consider that the poet had an eye to the time in which, immediately before his own age, the aspects of the heavenly bodies were such as, he has described, *Griffith from Schlegel.*

P. 55. L. 15 — 'Pushya is also the name of a month, but here we are to understand the eighth lunar mansion. It is clear from this line that Bharata, although his birth is mentioned before that of the twin brothers, was really the youngest of the four, being eleven months younger than Rama, while the sons of Sumitrā were born three months after Rāma.' *Schlegel.*

P. 55. L. 20.—पत्त. See note on P. 49. L. 28.

P. 55. L. 25 —The case with which इत्त takes two different constructions in the two lines of one and the same verse is another illustration of the fact that what have come to be the essential meanings of the cases were at first metaphorical applications, in a sense arbitrary, of the original significations. Compare note on P. 48 L. 24.

P. 56. L. 3.—~~पितरः~~ पितुः. Notice that the emphasis here is not upon the ~~पितरः~~ but on the whole world. The meaning is not that he caused at any particular time, (as below L. 22, where the विनयपीडयः points to the details the poet has in his mind) his father's heart to rejoice but that he was his *'father's joy.'*

P. 56 L. 9 —गजस्कन्धे. 'Schlegel, in the Indische Bibliothek, remarks that the proficiency of the Indians in this art early attracted the attention of Alexander's successors, and Natives of India were so long exclusively employed in this service that the name Indian was applied to any elephant-driver, to whatever country he might belong.' *Griffith.*

P. 56. L. 11 —सुखिण्य. 'Devoted to,' not 'dear to' as Schlegel translates Compare note on L. 13 —लक्ष्मणा लक्ष्मिण्यर्पण. Compare रामस्य लोका-रामस्य in the next line, and रावणाद्भ्रातरावयान् in P. 44 L. 26. Also see note on P. 48. L. 10.—The vowel in लक्ष्मिण्यर्पण. is shortened for the sake of the metre, as it is in लक्ष्मिण्यर्पण in line 14 below.

P. 56. L. 13.—अपि शरीरत The Bomb. Ed. Com. takes these words with सर्वमयत्तर. in the sense of 'in every way dearer even than his own body.' (i.e. 'than himself.' Compare note on P. 108 L. 13) Compare for the use of the positive शरीरादाप्येवममता P. 155. L. 10, and for the position of

अपि, अपि समागम्य P. 119. L. 20. Although this is probably right, there is something to be said for Schlegel's construction of असीरतः with the next line in the sense of 'outside of his body.' The अपि is not against this interpretation, as in either case it may be taken in the sense of 'and.' Compare its use below L. 20.—बहिः प्राण इवापरः. अपर does not in sense qualify बहिःप्राणः but is, along with बहिः, an attribute of प्राणः. The idiom is hardly an English one, and should not be imitated in the translation, 'Like a second, an external life (or breath.)' With Schlegel's construction of the passage it would be better to write बहिः as a separate word. The best commentary on the expression is a line that occurs in the Aranyakas, where *Surpanakhā* says of *Lakshmarā* that he is रामस्य दक्षिणो बाहूनिष्य प्राणो बहिष्चर .

P. 56. L. 15.—तेन विना and in the next line न विना. Compare note on P. 55. L. 25.

P. 56. L. 16.—किन्. Bomb. Ed. दृढम् Cf. P. 126. L. 10.

P. 56. L. 20.—प्राणैः प्रियतरः. 'Dearer than life.' lit 'Dearer when compared with (put alongside of) life.' Compare note on P. 4. L. 14.

P. 57. L. 15.—सशितत्रतम्. Read सशितत्रतः. सशित (lit. 'sharpened') is explained as equal to सुनिश्चित. सशितत्रत is one who has earnestly undertaken, or faithfully performed, his vows.—सशितत्रत तीक्ष्णनिदन्.

P. 57. L. 16.—उपहारयन्. See note on P. 49. L. 28.

P. 57. L. 23.—प्रहसन्नुनिपुणवः. Schlegel says that Viśvāmītra smiles to think of the old enmity between Vasishtha and himself. But this is not necessary. Compare प्रहसन्निव P. 125 L. 6.

P. 58. L. 1.—अनुदके. The vowel in the second syllable is lengthened to suit the verse. Compare प्रवृत्तीञ्जनाः P. 102 L. 17; and महात्मानः P. 134. L. 21; and for the converse case see note on P. 56. L. 11.

P. 58. L. 2.—नप्रज्ञस्य. Against the common rule. (Grammar § 579. 9.) Compare अयप्रज्ञाः (nom. pl. fem.) P. 91 L. 23. The regular form occurs in P. 44. L. 9, P. 94. L. 20, and P. 103. L. 12.

P. 58. L. 6.—वाचभूत सर्वसंवादाय.

P. 58. L. 8.—This line may mean that the whole of his previous life has been night in comparison with the day he now enjoys, but it is simpler to suppose that the speaker has only in view the night preceding the day on which he has seen the sage. Compare P. 88. L. 16.

P. 58. L. 11.—नद्वृत्तदिग्म. The न् means 'Acrifera' alluding to the facts referred to in the preceding verses, and the द्वन् anticipates the वृ-

संनम्, which has however become सदसंनान् in the next line (Compare for the change of construction note on P. 27. L. 2.) Schlegel's translation '*id factum sane mirabile fuit—that deed was truly wonderful!*' is wrong. Compare P. 105. L. 27, where however the तद् must be translated '*then.*'

P. 58. L. 13—सुभ्यमिति पठपर्यं चतुर्यां Compare with this use of the dative the way in which the same case is used regularly in Latin after gerundives to express the agent.

P. 58 L. 23—सदृशत्वा is not a repetition of the first line of the preceding verse. The verse is itself an interpolation.

P. 58. L. 25—एवया This is the reading of Schlegel and Gorresio. Bomb. Ed. and Carey and Marshman have तदेव भुवि नान्यत .

P. 59 L. 3.—तीर्णे. For the स्तीर्णे of Schlegel. Bomb. Ed. चीर्णे With this common use of स्तृ compare our phrase —'*to get over a task or difficulty.*'

P. 59 L. 5—तथाभूते here does not mean much more than तदा. Compare the similar use of पूर्वम् in a compound. Note on P. 5. L. 20.

P. 59 L. 7—This is added to explain how the great sage Vis'vā-mitra is forced to ask for assistance. The nature of the ceremony forbids him to '*let loose his anger.*'

P. 59. L. 8—For तत्र we might expect यत्र, but the student will often find in the early style two clauses which are really related to each other put together as coordinate clauses Compare note on P. 152 L. 7.

P. 59. L. 17.—सक्तो स्यात्सुम् The infinitive form is really the accusative of a verbal noun, so that in सक्तो स्यात्सुम् as compared with सक्तो विनासने (L. 13) we have the same freedom of movement among the various case terminations which we have already noticed. See note on P. 55. L. 25, and on P. 101 L. 17.

P. 59. L. 21.—पुत्रगत जेहम् Compare with this use of गत our use of towards—'*your love towards your son.*'—कर्तुम् '*Talk account of*' The fuller phrase is मनसा कर्तुम् The connection of the line with the following verse is the same as that which is explicitly expressed in the reading Gorresio has here,

धीर्न जेह स्वया कार्या तम प्रति कथयन् ।

P. 59 L. 22—इतो सो विद्धि राक्षसां. '*Look on them as already slain.*' Cf. इक्षय सदा मेने वसिष्ठम् P. 131. L. 6, and विनीत मध्यम मन्त्रे P. 142. L. 22.

P. 60. L. 15.—यस्या हनिति सधिरुर्षः. Compare तस्यै'वनेपनम् P. 105. L. 3. and P. 107. L. 1. Also गता भिमुखम् P. 112. L. 15.

P. 60. L. 18.—न राम नेतुनर्हति.* Notice the effect of the repetition of these words in the following verses, and compare the नैव दास्यानि पुत्रकम् of vv. 23. and 24. Compare also P. 127. LL. 16. and 18.

P. 60. L. 19.—धनुष्याणिः. Grammar § 553. b.

P. 60. L. 23.—अकृतविद्या. 'To do one's lessons' is a common English colloquialism.—न च वेत्ति बलाबलम्. 'He knows not (his own) strength and weakness.'

P. 61. L. 21.—स स्वम्. See note on P. 32. L. 3.

P. 62. L. 4.—अन्यतरेण. 'With one or other,' not with both.

P. 62. L. 9.—प्रतिज्ञा हानुम्. 'To break your promise.'

P. 62. L. 11.—यद्येते क्षन एवम्. 'If this be right (seem right) in your eyes, O king!' Compare सदृश महावचनस्य. P. 58. L. 25.

P. 62. L. 23 —कृत्वाद्य शिक्षिताद्यम्. Cf. अकृतविद्य . P. 60. L. 23.

P. 62. L. 26.—तदस्य परायणम् 'And the very essence of penance.

P. 63. L. 5.—Bomb. Ed. has सुप्रभा for विजया.

P. 63 L. 8 —अरुपिणः अहृद्यमानरूपान्.

P. 64. L. 14.—बलानतिबला तथा. 'Likewise Balā and Atibalā.' A common use of तथा Compare P. 105. LL. 23. and 25. Schlegel translates as if the बलानतिबलम् were another name for the मन्त्रदानम् but this seems wrong. Cf. P. 73. L. 2. Bomb Ed. Com. मन्त्रदानं बलाविद्या-सत्तकं मन्त्रसमूहं तथा अतिबलासत्तकं च । अन्ये तु प्रागुक्तविद्यासत्तकरूपं मन्त्र-समूहम् । तथा प्रकृतोपयोगिन्दां बन्धु'भानिबलाद्यं च विशेषे इत्यर्थः । परस्परं बलानिबलाद्योरेव ज्ञानम् । अन्येषां तु ज्ञानमपि भविष्यतीत्याहुः ।

P. 65. L. 11.—कौशल्यामुपब्रवी राम. 'O Rāma, through whom Kāu-śalyā is one who has good offspring.' कौशल्या मुपब्रवा येन स कौशल्यामुप-ब्रवा . Schlegel and Bomb. Ed. read कौशल्या उपब्रवा राम. Com. हे राम स्वयां पुत्रेण कौशल्या मुपुत्रा संभनपुत्रवती । मतस्तादृशस्य मुपुत्रस्य नवास्मिन्समये निदानुपिना । यतः &c. But a vocative is evidently wanted, and I have accordingly altered as in text. The Kāshvrihi compound is not quite according to rule, but similar compounds are found.

P. 65. L. 16.—सहितो 'Together.' Cf. P. 23, L. 8.

P. 65. L. 20.—दृष्यमान् नम् is generally conjugated in the first class.

P. 65. L. 23.—वसते. वम् is not conjugated in the Ātmanepada in classical Sanskrit.

P. 65. L. 26.—यस्याय पूर्व नाम्नः. 'Whose hermitage this was in days gone by' rather than 'whose is this ancient hermitage' Cf. तस्येनेमुनय पुरा V. 14. and एव पूर्वाभिनो राम वानस्य P. 77. L. 5.—यस्य पूर्व. यस्य पूर्वकालादिभ्यः.

P. 65. L. 28 —तूर्णम् 'With all speed' : i. e. so as not to lose the favourable opportunity.

P. 66. L. 3—अवध्यातस्य. Bomb. Ed. अवध्यातस्य. Com. इद्रेण हुकृतम-
क्षुपावध्यातो वृद्धभेस्तुचरेणान्य .

P. 66. L. 8.—तस्य i. e. of Kāma. Cf. कामाग्ने L. 14.—Bomb. Ed. Com. इद्रस्य.

P. 66. L. 27 —सचित्रताः. Schlegel and Bomb. Ed. सचित्रता . See note on P. 57. L. 15.

P. 67. L. 1.—राजपुत्रपुरस्कृतः. 'With the Prince.' See note on P. 5. L. 20 The Bomb. Ed. Com. takes it as a *tritiya-tatpurusha*, to avoid the appearance of disrespect to the sage, but this is not necessary.

P. 67. L. 4.—सागरगमाद्. Grammar § 540.

P. 67. L. 6 —शुश्रुवतुः as if सह राम. कनीयसा had been राम. कनीयास्य. Cf P. 27, L. 2, and the note there.

P. 67. L. 11.—वनसा निर्मितम् is a mythological explanation of the name of Lake Manasa, as सर मवृत्ता in the next verse is of सरयू. The latter word is probably an independent formation from the root Sar, 'to go' and so answers in meaning to Gangā which is evidently formed from Gam. There is a small brook near Edinburgh in Scotland, in whose name 'the Gogo' we can recognise that given to the sacred river of India.

P. 68. L. 1.—एतो is the subject referring to वनम् It is in the dual by attraction with predicate जनपदी. 'The wood you see is all that is left of two fertile regions.'

P. 68. L. 2 —मलजास्य. Bomb. Ed. मलजास्य.

P. 68. L. 4 —To क्षुपा वीच we have to supply a more general term for 'distressed' out of the समनिद्रत. which is properly speaking appropriate only of the मलेन.

P. 68, L. 7 —Bomb. Ed. reads इह मूढ्या मल इत्वा देवाः कारुण्येव च ।
Com. कारुण्यं शुभ्रं । इत्वा व्यक्तवा. See note on L. 2.

P. 68, L. 12.—This is in all probability an instance of the mythological method of etymology of which we have so many examples in this canto. *Malaya* as the name of a people or country is not easily explained as a Sanskrit word, and the supposition that it is a non-Sanskrit word, or name which the Âryans found in India, is a natural one. At first it would be generally recognised as a foreign word, but when its origin had become indistinct in the popular consciousness it would easily assume the form of a derivative from a familiar word in the language *mala*. The story would be subsequently invented to account for the false etymology.

P. 68, L. 22 —ताडका. Bomb. Ed. ताडका.

P. 68, L. 23 —सेयन् Compare note on P. 32, L. 3, and सैपा P. 70 L. 1.

P. 68, L. 24.—यत् 'Where' Bomb. Ed. Com. यत्तत्र ताडकवन अस्मा-
भिर्गन्तव्यं नत एव च हेतार्हे एव स्वबाहुबलनाभिव्य इना जहि.

P. 69, L. 2.—अद्यापि न निवर्तते. 'Has to this day not returned to its former state.'

P. 69, L. 14.—कन्वारद्वन् So 'jewel' is a common term of endearment at this day in Scotland.

P. 69, LL. 23-23.—are arranged by Schlegel in three verses of two lines each.

P. 69, L. 27.—बुद्धपाशीति मधोने क्षेप. The reading is suspicious though it is found also in the Bomb. Ed. If it is to stand we must look on the शक्ष रूपमस्तु ते as irregularly taking the place of the मव which is required by the construction with which the verse opens. Compare note on P. 27 L. 20, and on P. 58, L. 11.

P. 70, L. 15—विष्णुना च पुरा राम One of the passages which it is difficult to reconcile with the account given in other parts of the poem according to which Rama is Vishnu. Compare note on P. 4, L. 14.

P. 70 L. 16 —अनिन्द्यं शोकनिश्चिन्ती. Schlegel translates '*when she went about to deprive the world of Indra,*' which is probably correct. But the similar expression on P. 140 L. 13. would support another rendering '*desiring a world (i. e. another world) in which there should be no Indra.*' See the note on that passage. Bomb. Ed. mentions another reading here अनिन्द्यं.

P. 70. L. 17.—एतेः. The plural might be explained here as having latent reference to the numerous other instances the speaker has in view. But it is often found in the early style where the dual might have been expected. Cf. निर्जिता (सीता) तत्र पुत्रकेः P. 156. L. 6. and गच्छामहे P. 144. L. 15.

P. 70 L. 25—सोऽहम् See note on P. 32, L. 3,—तव. Supply नियोगेन as if वितृनियोगेन had been वितृनियोगेन. Compare notes on P. 27, L. 2, P. 58, L. 11, P. 67, L. 6 and P. 69, L. 27

P. 70 L. 28.—अप्रतीयेन. 'Without gainsaying.' Bomb. Ed. has अप्रमेयस्य.

P. 71. L. 4.—इयासुव् प्रति बोधिता. 'Having her attention directed towards the sound.' Compare प्रभातवेला प्रति बोध्यमानः P. 73, L. 14. But we should perhaps read here इयासुव्प्रतिबोधिता. Bomb. Ed. has तेन सुव्नेन मोहिता.

P. 71. L. 8.—प्रमाणेनातिवृद्धात्. 'Grown to a great size.'

P. 71. L. 14.—गतिं हन्याम्. गतिं आकाशादिगतिम् । पाणिपारिच्छेदेनेति चेपः. But compare P. 172. L. 9. and foll.

P. 71. L. 18.—स्वस्ति रायवयोरस्तु and जयस् are two coordinate objects of अभ्यभाषत.

P. 72. L. 4.—पुरा वर्धेत मायया. 'Before she strengthens herself by her magic art.' As if the कल ते घृजया had expressed what it implies 'attack her with all your strength' The Bomb. Ed. takes पुरा वर्धेत मायया with the words that follow. पुरा takes the potential in the one line, and the indicative in the other, simply to suit the verse.

P. 72. L. 8.—शब्दवेधित्वम्. 'His skill in aiming (it:striking) by the ear.'

P. 73. L. 14 —प्रभातवेला प्रति बोध्यमानः Schlegel writes प्रतिबोध्यमान. Cf. P. 71, L. 4. and note there.

P. 73. L. 17 —उष्य. This deviation from the common rule (Grammar § 504) is often found in epic poetry.

P. 73 L. 22.—ऋषिभ्यस्ति. The common form is ऋषिभिः.

P. 73. L. 28.—शूलवृत्तम्. Bomb. Ed. mentions this as a variant, but has in the text शूलवत्तम्.

P. 74. L. 18.—Notice वृषि for the classical वृषामि.

P. 75. L. 2.—मन्त्रप्राम इदी. See note on P. 64, L. 13.

P. 75. L. 5.—This verse throws some light on the real nature of these weapons, Compare Schlegel's note on a previous passage.—'The whole of these two Cantos have reference to the belief, formerly preva-

lent in India, that by virtue of certain spells, to be learnt and muttered, secret knowledge and superhuman powers might be acquired. To this the poet has already alluded in Canto XXIII. These incorporeal weapons are partly represented according to the fashion of those ascribed to the gods and the different orders of the demigods, are partly the mere creations of fancy, and it would not be easy to say what idea the poet had of them in his own mind, or powers he meant to assign to each.

P. 75. L. 18.—The Samharas are apparently magical means of laying hold of the weapons mentioned in the preceding canto or recovering them after they have been discharged. Bomb. Ed. संहारान् ज्ञानु-मिति शेषः । उपसंहारानरिक्तानि पुनः प्रयोगानर्हंतया भद्रात्प्रदायत्वात्तदज्ञानच्छा-सह्यते नाम प्रत्युक्तस्यास्त्रस्य मन्त्रविद्यया पुनः स्वात्मानि स्थापनम्. Compare मन्त्रसहितम् P. 80. L. 17.—Readers of the Iliad will remember how Pallas helped Achilles by secretly bringing back to him the spear he had ineffectually discharged at Hector. Iliad, XXII, 116.

P. 76. L. 10.—मानसाः. मनसि सनिहिताः.

P. 76. L. 20.—सुखवत्तया. *'So at least I suppose from the pleasantness of this region.'* From Bomb. Ed. Schlegel has सुखवर्तया.

P. 77. L. 1.—तद्वन परिपृच्छत. *'Asking about this wood.'* Compare the construction in P. 3. L. 18. and P. 7. L. 3.

P. 77. L. 5.—पूर्वाधमः. See note on P. 65. L. 26.

P. 77. L. 17.—The 17th verse of this canto is evidently the immediate sequel of the 8th. The intervening verses form an interpolation which is strangely out of place in the poem as we have it. They are however found also in the Bomb. Ed.

P. 78. L. 19.—गृह्य. See note on P. 73. L. 17.

P. 78. L. 28.—Compare P. 81. L. 2.

P. 79. L. 12.—नास्तिवर्तत तत्सजम्. *'That the moment may not escape our notice.'*

P. 79. L. 15.—पहाधम्. *'For six days.'* See next verse. This explains why the Rishis answer for Visvamitra.

P. 79. L. 19.—यनी. Bomb. Ed. यनी.

P. 80. L. 16.—दृश्य. See note on P. 73. L. 17.

P. 80. L. 17.—मन्त्रसहितम्. See note on P. 75. L. 18. Bomb. Ed. reads मनुसहितम्

P. 80, L. 18.—वियुज्यते. वियोजयतीति यावत्. But स out of एनम् is the subject of वियुज्यते.

P. 80, L. 20.—पापकर्मस्थान्. 'Addicted to evil deeds.' A common use of स्थ at the end of a compound.

P. 81, L. 19.—सदसि. 'In session'. सदम् is the usual word for the assemblage of the gods at a sacrifice.

P. 81, L. 22.—न कप मु हि मानवा. The न कपचन मानवाः of the Bomb. Ed. seems a better reading.

P. 81, L. 27.—उत्तम तदनु. मैथिलेन निजयत्तप्रीतदेवेभ्य' यत्तफलत्वेन याचित । मुद्धे रिपूणा जयाय सर्वदेवतः शिवसहितैः सर्वदेवतैश्चम् —याचित सर्वदेवते. in the sense of 'asked or obtained from the assembled gods' is an impossible construction. Perhaps सर्वदेवतैः should be construed with मैथिलेन the meaning being that the gods joined in the request. Compare the construction in P. 82, L. 4.

P. 81, L. 28.—मुनामन् नान्न for नाभि at the end of a bahuvrīhi compound.

P. 82, L. 4.—The third case in its original *sociative* sense, requiring no सह to complete the meaning.

P. 82, L. 11.—Bomb. Ed —

त व्रजन्त मुनिवरमन्वगावनुसारिणाम् ।
समदीघतमात्र तु प्रयागे व्रज्यवादिनाम् ॥

P. 82, L. 23.—जन. Bomb Ed. वन.

P. 82, L. 25.—विस्तरम्. 'The whole story of.'

P. 83, L. 20.—पूर्वाभिषारिता. पूर्वदिग्गामिनी.

P. 84, L. 12.—नावमन्य. The Bomb. Ed. mentions this reading in the commentary, but in the text it has with Carey and Marshman अवमन्य, which is perhaps better. With नावमन्य the sentence ends with a different construction from that with which it began. 'May that time never come; never shall we despising &c.' The note in the Bomb. Ed. is as follows —
'यत्र काले पितरमवमन्य अपमानितपथं कृत्वा, स्वर्गं च योनिं स्वर्गपरमुपासीते । भास्वना स्वातन्त्र्येण यत्र धर्मद्वीकुरुम् । स कालः कदाचिदपि मा भूदित्यन्वयः । नावमन्यति पाठस्तु कश्चित्कोपपाठः । तदापाठे न इति च्छद् । छान्दस दीपत्यम् । नः अस्माकं स कालो मा भूदित्यन्वयः । कश्चित् नोदमन्यस्वति पाठः ।

P. 85, L. 7.—हे पुत्र्य क्षमावता क्षमावति. कर्तुमर्हं यत्क्षान्त क्षमा तत्सुमह-
रकृत महती, क्षमा कृतति यावत् । गात्रभद्रोत्पन्नोभवेगलहमतिदुष्करमिति भावः ।
यद्य कुलमशक्ति, कामवेगसहन कृत तदपि सुमहत् । This seems right Schlegel
takes the क्षान्त क्षमावता पुत्र्य कर्तव्य separately, as an exhortation to what

their duty was in the future, and translates 'My girls, patience becomes the meek, you have done a great deed, and had regard to (i. e. in having regard to) the honour of our house.' Carey and Marshman translate क्षान्त क्षमावता कर्तव्यम्—'The patient are worthy of abundant forbearance.

P. 85. L. 10—विशेषेषु विशेषतः. 'Especially in the case of gods.' i. e. when it is a god who has done the injury.

P. 85. L. 12—विहितम् i. e. अधिहितम् Bomb. Ed. has विहितम्, and Carey and Marshman वेहितम्

P. 85. L. 16.—प्रदान मन्त्रयामास मन्त्रिभिः. 'Took counsel with his counsellors about giving them in marriage'

P. 85. L. 18—कान्यकुब्जम् The modern Kanouj. This is the form in Schlegel's text. In his list of errata he spells the word कान्यकुब्जम्. Gorresio, however, has the short vowel. The word does not seem to occur here in the Bomb. Ed. or in Carey and Marshman.

P. 85. L. 21—पर्युपासत. (Bomb. Ed. पर्युपासते). An epic form.

P. 85. L. 23—त प्रणताः. Compare प्रणतः वसिष्ठम्. P. 124. L. 12.

P. 86. L. 16—युक्तम् is the grammatical construction; विकुञ्जाः that according to the sense.

P. 87. L. 2.—गाधिः is in apposition to पुत्र', and प्राप्स्यसि begins a new clause. Both Bomb. Ed. and Carey and Marshman have गाधिम् which is a manifest error occasioned by the proximity of प्राप्स्यसि. They read तेन for येन.

P. 87. L. 3.—पूर्वजा. 'Elder born.'

P. 87. L. 12—सा प्रवृत्ता महानदी. Griffith quotes Gorresio—'This is one of those personifications of rivers so frequent in the Grecian mythology, but in the similar myths is seen the impress of the genius of each people, austere and profoundly religious in India, graceful and devoted to the worship of external beauty in Greece.'

P. 87. L. 14—हितकार्यम् Bomb. Ed. mentions this reading, but has in the text हितकार्यार्थम्

P. 88. L. 17.—महिषिभिः. See note on P. 82. L. 4.

P. 88. L. 24.—सतर्विधाभे. नृ is generally conjugated in 'the Paras-

Ed. Com. takes विपारा as equivalent to the लोभावनी of L. 11. Compare मतकल्पम् P. 106. L. 12, which is however explained in the same way by the Bomb. Ed. Com.

P. 90. L. 10.—दुहितुः The ablative case instead of the common accusative. Compare श्रूयतामस्य धनुव. P. 152. L. 6. The Bomb. Ed. inserts after this hnc.

विस्तर विस्तरहोसि विन्यमानुपसमवत्.

This gets rid of the construction दुहितुः.....वक्तुम्; and was perhaps taken from P. 92. L. 5. for that purpose

P. 90. L. 22.—यदिहोत्पद्यते भूव कस्तद्व्यतिसदिष्यते. The whole of this phrase forms a kind of cognate accusative to सद्विद्या. Cf. वर पाशात्...अपत्यनभः...भविष्यति तत्र. P. 94. L. 28. The student should notice that it is against the English idiom to put the relative pronoun first, as is done here, and in P. 91. L. 10. and P. 92. LL. 13. and 14.

P. 91. L. 5.—तेजसि. Bomb. Ed. तेजसा. It has तेजसि in the previous passage. Compare तेजो धारय तेजसा. P. 133. L. 8.

P. 91. L. 12.—तेजसा...येन. The relative pronoun attracts its antecedent into the same case with itself.

P. 91. L. 15.—Schlegel supposes a line omitted before this one, which he translates conjecturally '*They both did as requested and?*'

P. 91. L. 23.—अपजा. See note on P. 58 L. 2.

P. 91. L. 25.—बहुभार्या भविष्यति. See note on P. 98. L. 2.

P. 92. L. 4.—हिमवत्यनवे शृङ्गे. '*On a peak of the snowy range.*' The Bomb. Com. takes हिमवत्यनवे as a proper name. But it seems better to regard it one of these compounds of which one member has been 'emptied' of some part of its original meaning. Compare the note on P. 5. L. 20.

P. 92. L. 6.—प्रभवमिति छान्दसी ऋषवः ऐश्वर्योपायैरुप प्रभावमित्यर्थः. Gorresio reads प्रभाव here.

P. 92. L. 13.—प्रजास्यय. An epic form of the future. Bomb. Ed. and Carey and Marshman have प्रजा. एषात्—एत्तिवु. The vowel shortened to suit the metre.

P. 93. L. 10.—Notice that पारणे takes तेनः in the accusative after it. Compare the note on P. 15. L. 11.

P. 94. L. 1.—दुष्टेन्. The augment omitted.

P. 95. L. 1.—See note on P. 90. L. 22.

P. 95. L. 8.—इच्छावहे. The verb is not conjugated in the *Ātmanepada* in classical Sanskrit.

P. 95. L. 20—असमञ्ज. असमञ्जा is another reading. Both forms of the name are found elsewhere.

P. 95. L. 21.—गर्भे तुम्बम् Bomb. Ed गर्भतुम्बम्.

P. 96. L. 7.—समनिजायत The augment omitted.

P. 96. L. 20—यत्र देशे. यत्र=यस्मिन् as in P. 16. L. 21. Compare the similar and more common adjectival use of अत्र in अत्र विषये and the like.—The Bomb. Ed. reads here सकरश्चद्युते नाम्ना द्विनवानिति विश्रुत । विन्ध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् ॥

P. 97. L. 7.—गतिं न पद्यामि रक्षसाम् 'I cannot understand how the *Rākshasas* can come here.' The Bomb. Ed. explains it differently. मन्व-पूत्रैर्महाभागैर्यद्यपि महाक्रतुः आस्थितः अधिष्ठित तयापि रक्षसा मायया यदि ङिह स्यात्तदा भ्रान्तो गतिं न पद्यामि ।

P. 97. L. 12.—यावत् is a preposition here governing the accusative. Compare LL. 16. and 26 below.

P. 98. L. 8.—Translate इति 'So saying.'

P. 98. L. 14—महिषी The relation between a king and the country he governs is often compared to that between a man and his wife. Compare बहुभार्या भविष्यसि. P. 91. L. 25. Griffith quotes a parallel from Shakspeare:—

"Doubly divorced! Bad men, you violate,
A double marriage, 'twixt my crown and me,
And then between me and my married wife."

King Richard. II, Act V. Sc. I.

P. 98. L. 17.—सनातन. Bomb. Ed Com. पृथिव्या विभेदश्च सनातन-प्रतिकल्पमवश्यभाष्य ॥ श्वातस्मात्सागरादिषु चर्द्वेष्ट एव ॥ अतस्तत्र न धारुः कार्य इति भावः ॥ एव हीपंशर्षिणा हीपंशर्षिभिः ॥ समस्तपुत्रविनाशोय इष्ट एव ॥ अतस्तथापि धाकानुचित । एवे पृथी । (reading in text L. 18. हीपंशर्षिणाम्) यदा अहीपंशर्षिणानिति षड्व. ।

P. 98. L. 27.—पद्यामहे=classical पद्यामः.

P. 98 L. बुद्धिः. 'Some plan.' Compare P. 105. L. 4. and P. 110 L. 11.

P. 99. L. 4.—Translate —'Do not return until you have succeeded in obtaining the horse.'—निवर्तन. वृत् is generally conjugated in the *Ātmanepada*.

P. 99. L. 8.—विद्यागज्ज् विद्या is another form of विद्.

P. 99. L. 11—Similar myths to account for earthquakes and volca-
noes are common in other mythologies. Compare the passage in Virgil
where he mentions a legend of the same character in connection with
mount Etna. "The story is that the body of Enceladus is lying below
this mighty mass and that, as often as in weariness he turns from one
side to the other, Sicily groans and trembles"—यदा पर्वणि. यस्मिन्काले.
Compare note on P. 96. L. 20. But it seems simpler to disconnect यदा
and पर्वणि and take the latter word in its ordinary sense, which it has,
e.g. in समुद्र इव पर्वणि. P. 131. L. 5.

P. 100. L. 1.—प्रथितान्. 'Famous.'—प्रथिता सर्वकर्माईस्वेन प्रसिद्धान्.
"The Devas and Asuras fought in the east, the south, the west, and the
north, and the Devas were defeated by the Asuras in all those direc-
tions. They then fought in the north-eastern direction; there the Devas
did not sustain defeat. This direction is *aparājita* i. e. *unconquerable*.
Thence one should do work in this direction and have it done there; for
such a one (alone) is able to clear off his debts." Haug's *Autareya Brah-
mana*. Vol. II. P. 33. quoted by Griffith.

P. 100. L. 19.—पूर्वेस्तुत्योसि. तुल्य takes the instrumental as सङ्घ
doxa. Compare P. 4. L. 14. and note there. The genitive is also used.
The thing in regard to which the comparison is made may be either in
the instrumental as here (तेजसा) or in the locative.

P. 100. L. 24.—सिद्धार्थं सनिवर्तस्व. Compare वृत्तार्थाश्च निवर्तत P. 99. L. 4.

P. 100. L. 27.—लघुविक्रम. 'With light foot. Compare सुविक्रम P.
4. L. 2.

P. 100. L. 27.—पितृभिः. 'His uncles.'

P. 101. L. 2—अपद्यत. See note on P. 98. L. 27.

P. 101 L. 17.—कर्तुं काम. In this word, which is formed on the same
model as यजामास (P. 103. L. 12) we have the stem of the old verbal
noun of which the ordinary infinitive कर्तुम् was originally only the accu-
sative. Compare note on P. 59. L. 17.

P. 101. L. 20.—पितृणां मातुलम्. The mother of his uncles was Sumati,
who we are told in Canto XXXIX, V, 4, was the daughter of Arishta-
nemi. Arishtanemi is identified with Kasyapa who was the father, by
Vinatā, of Garuḍa.

P. 101. L. 24.—नार्हेते. अर्ह is generally conjugated in the Parasmaipada.

P. 102. L. 14—राज्यं कृत्वा A common expression in Sanskrit. So राज्यं मुकरत् is a kingdom that is easily held and administered. Compare नन्दिप्रामेकसोद्गायम् P. 5, L. 26. and राज्यमकारयत् P. 103, L. 6

P. 102. L. 17—वृकृतीजना . The vowel lengthened to suit the verse. Compare अनृक्के P. 58 L. 1

P. 103 L. 9—अभिषिच्य गत 'He went having anointed' Translate. 'before he went he anointed.' Compare note on P. 99 L. 4.

P. 103. L. 15—मासाहार . Taking food only once a month.'

P. 103 L. 28—अत्यन्तम् 'For ever.' एते अत्यन्तं अक्षय्यं यथा भवति तथा स्वर्गे गच्छेयुर्नान्यथेत्यर्थः .

P. 104 L. 2—इक्ष्वाकूणां कुले एष मेभ्यु वर पर 'Let this be the great boon I get for the race of &c.' The Bomb. Ed. Com. takes इक्ष्वाकूणां कुले मे as—इक्ष्वाकूणां कुल जातस्य मे which may be right. पर it explains as द्वितीयं There are not however two boons, but one

P. 104 L. 12—इवै सर्वे. सह महद्गणे Note on P. 82 L. 4.

P. 104 L. 15—अङ्गुष्ठामनिपीडितं कृत्वा नहीतलम्. 'Standing on the tips of his great toes'

P. 104. L. 23—अभिरुह्य Better अभिरुह्य with the Bomb. Ed.

P. 104 L. 27.—अतिनहद्रूपं कृत्वा Compare दिव्यं रूपमधारयत् P. 93, L. 5.

P. 104 L. 21—दिवे दिव्यशिरसि. Compare रामस्य लक्ष्मणस्य P. 56, L. 12, and note there.

P. 105 L. 2.—गृह्यं चरुम् 'Carry along Sankara along with me.' गृह्य against the common rule.

P. 105 L. 3—Notice the elision of the first letter of अक्षलेपनम्, and compare P. 107 L. 1 and गता भिमुखम् in P. 112. L. 15. See also note on P. 60, L. 15.

P. 105 L. 4—निरोभाशयिणुम् 'To cause to disappear' The converse expression in P. 107. L. 26.

P. 105. L. 9—अविधनन. The aorist of the causal in the sense of the simple verb Bom. Ed. has अवधनम् and the note भार्यशरत्सन्वादिष्व न.

P. 105. L. 10—अवश्यम् . तथा परमास्थित . 'He saw and engaged in penance again.'

P. 105. L. 20—तीव्रघण्टपुरम्भनम् See note on P. 1 L. 20.

P. 105. L. 26—परिद्वगता सन्नम गताः सन्नम प्राप्ता इत्यर्थं इत्येके ॥
परिद्ववो यानभेदः विचिकारिरूपः विचिकारिद्यानस्या इत्यर्थं इत्यन्ये.—परिद्व or
परिद्वव (as Gorresio reads here) means a boat.

P. 106. L. 12—यत्कल्पयन् Compare विषाया जलवाहिनी P. 90, L. 4.
The Bomb. Ed. Com. takes it differently. यत्कल्पय स्वजलस्पर्शवत्
वायिनां नाधिपापम्.

P. 106. L. 25—यतः. 'Where,' Compare P. 68. L. 24.

P. 106. L. 27—The following story has evidently been invented to
account for a common title of the Ganges.

P. 137. L. 1—तस्या बलेपनम्. Compare above P. 105. L. 3. and
the note there.

P. 107. L. 26—भावयन्तीति. See note on P. 105. L. 4.

P. 108. L. 8.—न शक्ता नेतुम् 'Could not be led.' शक्ति is the proper
form of the participle when the construction is like that with the
passive. न शक्ता नेतुम् would mean 'could not lead'

P. 108. L. 12.—भायतनम्. 'Holy place' The sentiment seems akin
to that in P. 50. L. 22.

P. 108. L. 13—आत्मान स्वदेहम् Compare शोषयिष्यति आत्मानम्.

P. 108 L. 18. The Greek word that corresponds to आत्मान् is used
in the same way of the body. Thus, for example, Homer says in the
opening lines of the Iliad of the wrath of Achilles that it hurled the
souls of many heroes to Hades, leaving *themselves* a prey to dogs
and birds. 'Self' is also used in the same way in English.

P. 108. L. 23.—प्रमुदाय मुद् is generally conjugated in the *Ātmanepada*.

P. 108 L. 26.—सध्याकालोत्तिवर्तते. Schlegel understands this of the
time of evening prayer, and points out that this note of the time is irre-
concilable with the beginning of the next canto, which evidently refers
to the morning. The Bomb. Ed. Com. attempts to get over the difficulty
by interposing an interval of a night between lines 5 and 6 of the next
page. (अत्रवीत् सध्यास्तं इति शेषः) This may be right, and the चिन्तयतोः
of line 10 same page lends it some support. The difficulty however van-
ishes if we suppose that सध्याकाल refers to the time of *morning prayer*.
The day was already well-nigh over when the series of narratives which
is concluded here was begun Compare P. 88. L. 27, and P. 89. LL.
3-8. The night has been spent in listening to them. Compare गता
अभवती सधि. श्रोतव्य परम श्रुतम् L. 15. next page.

P. 109. L. 13.—चिन्तयतो. So चिन्तयानस्य below L. 12. If the Bomb. Ed. Com. is right in supposing that a night has elapsed since the story was told Râma must be supposed to mean that he has revolved it in his mind through the night. But the expression would also naturally enough refer to the consideration he gave to the story as he heard it.

P. 109. L. 11.—तस्य मम. See note on P. 32. L. 3.

P. 109. L. 12.—चिन्तयानस्य चिन्त् is often for metrical reasons conjugated in the *Âtmanepada* in epic verse. The *St. Petersburg Dictionary* quotes however this form as occurring in the prose of the *Panchatantra*.

P. 109. L. 26.—पप्रच्छ विद्यालाम्. Com. P. 89. L. 10.

P. 110 L. 2.—विद्यालाया. पुरातनम् 'The old tale of *Viśālā*.'

P. 110. L. 20.—त्राहि. त्रा is generally conjugated in the *Âtmanepada*.

P. 110. L. 28.—अमृतोपमम्. 'As if it were nectar.'

P. 141. L. 15.—अप्सराणाम्. अप्सरा is a rare form of the word.

P. 111. L. 20 —प्रतिग्रहम् Bohtlingk and R. take प्रतिग्रह here in the sense of 'a receiver' a meaning which the word has in P. 157. L. 27. But the usual meaning 'reception' is perhaps admissible here.

P. 111. L. 53.—सुराः सुर is generally supposed to be an artificial word formed from असुर, which was taken as अ+सुर and not, as it seems to be, as a derivative from अस.

P. 112 L. 15 —मता निमुखम् See note on P. 105. L. 3.

P. 112. L. 16 —विष्णुना प्रभविष्णुना. Compare note on P. 56. L. 11.

P. 112. L. 17 —निजज्ञिरे इन् is not conjugated in the *Âtmanepada* in classical Sanskrit.

P. 112 L. 27.—साहम् See note on P. 32. L. 3.

P. 113. L. 19.—कुण्डलवनम् Schlegel translates, 'in *terbenas cumulo*,' but it seems to be the name of a holy place. The Bomb. Ed. has कुण्डलवं समासाद्य, and the note, विद्यालायय पूर्वदेशस्थतपोवनम्. Compare तपावने, P. 115. L. 5.

P. 113. L. 19.—तपवरन्त्याः. See मम.

P. 113. L. 20.—द्रक्ष्यसे. Notice the use of the *Âtmanepada*.

P. 113. L. 21.—समापास्ये 'I shall concede.'

P. 113. L. 28.—मुनोद्. See note on P. 108. L. 23.

P. 115. L. 5.—मातापुत्री. This word is formed by the same rule as that which gives the more common मातापित्रु.

P. 115. L. 23.—स्वप्स्यान्हे. स्वप् is generally conjugated in the Parasmaipada.

P. 116. L. 2.—सपातः. Sc. स्वप्.

P. 116. L. 12.—कस्य वा. 'And whose sons are they.'

P. 116. L. 20.—वच्य Against the common rule, as is also वृश्य two lines below.

P. 116. L. 26.—पूर्वं आश्रयः. See note on P. 65. L. 26.

P. 117. L. 1.—तत्रेन goes with कयाप्येष्यामि, वृषु being inserted parenthetically. Compare note on P. 121. L. 16.

P. 117. L. 7. करञ्चिद्विषते. 'One day.' Compare note on P. 96. L. 20.

P. 117. L. 11.—सुसमाहिते सगमोचितरूपप्रसाधनवति अतिसुन्दरीति वा. But compare P. 120. L. 1. and P. 144. L. 13.

P. 117. L. 21.—घृङ्क्षितो गौतम प्रति. 'Afraid of Gautama.' प्रति literally indicates the direction which his fear took. Compare वयो...वचो मन सुव प्रति. P. 113. L. 24.

P. 119. L. 1. पुर. Schlegel पुरे.

P. 119. L. 1-3.—The Bomb. Ed. omits this verse.

P. 119. L. 5.—गृह्य. Against the common rule.

P. 119. L. 8.—This line is taken with the following two as making one verse in the Bomb. Ed.—वरा तुष्टे प्रशस्यति. i. e. 'will be as good for your purposes as another.' The whole of this part of the story is evidently a mythological attempt to explain a sacrificial custom.

P. 119. L. 12.—अघोऽयन् i. e. इन्द्रम्.

P. 119. L. 20.—नेकेरपि सनागम्यं तुर्वेरीश्या सुरसुरे. This was part of the curse. See P. 118. L. 10 And below L. 25.—Construe अपि with सनागम्यं. 'Even when close to her.'

P. 119. L. 22.—भूवेनापि परीताङ्गीम्. Bomb. Ed. भूवेनाभिपरीताङ्गीम्.

P. 119. L. 26.—यावन्. See note on P. 97. L. 12.

P. 120. L. 1 —सुतमादिता=मममत्ता.

P. 120. L. 3.—देवतुन्नुभिनिस्वने. See note on P. 82. L. 4.

P. 120. L. 15.—तत.—गौतमाश्रयान्.

P. 120. L. 24.—सलिलाद्युते. आयुते=युते is often put at the end of a verse for metrical reasons. Bom. Ed. सलिलान्विते.

P. 121. L. 4.—प्रेक्ष्यन्. प्रक्ष्यन् तोपसहित यथा भवति तथा.

P. 121. L. 14.—Compare the similar passage in P. 116. L. 1.

P. 121. L. 19—*भद्र ते* is inserted without breaking the construction just as English 'please' is. Compare similar use of *सृष्टु* P. 117. L. 1.

P. 121. LL. 19-26.—These four verses are repeated from P. 116. LL 7-14.

P. 122 L. 2.—*तद्य*. 'And then'—*तदा* L. 4. Compare the way in which *तया* is used for 'and' Bom. Ed however has *तत्र*—*अव्ययम् 'Safe' अव्यय-प्रमाणमन् रस समाक्रान्तापि मार्गे भयरहितमागमनम्*

P. 122. L. 4.—*महाधनुषि जिज्ञासा कर्तुमागमन तदा*. 'And their coming to make trial of the great bow (in the matter of the great bow.)'

P. 122 L. 5—'It may be convenient here to go over the whole journey performed by Visvamitra with the sons of Dasaratha in order to bring out clearly its geographical features, obscured as these are by the numerous episodes in the poem. Setting out from Ayodhya, on the right bank of the Sarayu, they follow the course of that stream, and reach in two days journey its junction with the Ganges. There they pass the night in the district between the two rivers, where was the hermitage of Cupid. Next morning they take ship, and cross the Ganges. Leaving that river, they make their way through Tadakā's wood, where they spend the night, and at the end of the following day, they reach Visvamitra's retreat, the Perfect Hermitage. This must have lain between the Ganges and the Sone, to the south of Benares, for if they had crossed the Sone that would have been mentioned. But if we are to look here for Visvamitra's hermitage, it is clear that he must have led the young men to it from Ayodhyā by a very round about way. That may have been either because boats could only be had at certain places on the banks of the Ganges, or in order to allow Rama an opportunity of purifying Tādakā's wood.

On the return journey they set out in the morning from the Perfect Hermitage, and after a long journey reach the left banks of the Sone, where they rest for the night. Next morning, without crossing the Sone, which they see before them 'rolling deep and full of small islands (Canto XXXVI) they go on to the Ganges, on whose southern bank they pass that night, at a spot apparently half way between the junctions of the Sarayū and the Sone with the Ganges. On the third day, they cross the Ganges, enter the city of Visalā and spend a night in the palace. On the fourth day they arrive at Mithilā. The land of the Vidchī answers to the country now called Tarabhukti bounded by the rivers Gandak and Gā. (Eng. Coey). The site of Mithilā itself cannot be

clearly defined, but we can gather some information with regard to it from the subsequent journeys that are described. Thus Janaka's messengers, who travel in carriages and at great speed, take three days to go from Mithilā to Ayodhyā. The aged Daśaratha with his retinue takes four days to do the same journey. From this we may gather, that Mithilā must be put on the western side of the land of the Videhi to make the distance agree to some extent with what we are told of the time required for these journeys. This must not however be pressed too far, for as Viśvāmitra was able to come on foot in two days from Ayodhyā to the junction of the Sarayū with the Ganges we should have to confess that he must have travelled with the speed of a courier, rather than that of an ascetic.' *Schlegel*.

P. 122. L. 10.—दृष्टीना See note on P. 144. L. 4. and compare दृष्ट-
पुष्ट P. 126. L. 14.

P. 123. L. 2.—भार्गवेनेव रेणुका *Bhārgava* stands for *Janadāya* here, for his father *Rūchika* in P. 142. L. 8. and for his son *Parasūrama* in P. 169. L. 5. *Reṇukā* was the mother of *Parasūrama*.

P. 123. L. 8.—वेत्ति Bomb. Ed. वेत्ति. Carey and Marshman यस्य ते परसो गुरुः.—परसं गतिम् Cf. P. 44. L. 19.

P. 123. L. 20 —अकारयत्. In the same sense as the simple verb. Compare अकपेद्वाज्यम् P. 5. L. 26. and राज्यं कृत्वा P. 102. L. 14.

P. 124. L. 12.—प्रणतः वसिष्ठम्. '*Bending before Vasishtha.*' Compare प्रणता P. 85. L. 23. प्रणतः is found also with the genitive, dative and locative.

P. 125. L. 4.—प्रीयेताम्. The augment omitted.

P. 125 L. 6.—ग्रहसन्निव. Compare P. 57. L. 23.

P. 125. L. 8.—सप्रतीच्छ मे. मत्कृतमातिथ्यमस्मीकुरु. '*Do not refuse what I offer.*'

P. 125. L. 15.—पूजाहेन सुपूजितः. '*Laudari a laudato.*'

P. 125. L. 23.—Schlegel marks a line omitted after this line. See note on P. 4. L. 17.

P. 125. L. 26.—अभिपूजितम्=अभीष्टम्.

P. 126. L. 7.—ईप्सितान्वया. Bomb. Ed. ईप्सितं यथा.

P. 126. L. 31.—निदानि. Bomb. Ed. वृदानि which is a better reading. There is the same variation at P. 56. L. 26.

P. 126, L. 28.—परित्यजन् is the accusative after भर्ता. Compare note on P. 15, L. 11.

P. 127, L. 9.—The accusative masculine with कृपयामा उपधादि is a construction according to the sense. Cf. सिद्धिवाचविशुद्धिनाम्, P. 127, L. 13

P. 127, L. 11.—एषानां चैताभानां चतुर्वृत्तान्. 'Chariots with teams of four white horses each.'

P. 127, L. 45.—एव एषानाम्. 'Full grown.'

P. 128, L. 1.—एवञ्चने. एवञ्च is generally conjugated in the Parasma-pada.

P. 128, L. 13.—इदानी. Subjoined इदानी which is the more correct form. इदानी does occur however, and makes better metre here.

P. 128, L. 14.—वेपथु-मुनिर्गावयो. 'Belonging like a thunderbolt or a drum.'

P. 128, L. 27.—वाचुः. 'They say.' A similarly indefinite phrase 'It is written' is common in the Bible.

P. 129, L. 1.—न तथा वदन्तसो विधासिषः. See note on P. 26, L. 27.

P. 129, L. 8.—विधासिषस्य वदन्तः. Compare युवानं वदन्तं वा P. 129, L. 28.

P. 129, L. 18.—वदन्तः. Subjoined वदन्तः.

P. 129, L. 28.—वापनं चतुर्वृत्तम्. Rather, 'With all your might.' Compare वापनवृत्तान् P. 163, L. 2.

P 131. L. 20 — न भविष्यति. 'Shall live no longer.' So Virgil says 'Troja fuit—Troy was' in the sense of 'Troy has been destroyed.'

P. 132. L. 3 — क्व च ते क्षत्रियबलं क्व च ब्रह्मबलमवदन् 'What is the might of the warrior in which you trust to the great power of the Brâhmana'

P 132 L 4 — 'The names of many of these weapons, which are mythical and partly allegorical, have occurred in Canto XXIX. The general signification of the story is clear enough. It is a contest for a supremacy between the regal or military order and the Brahminical or priestly authority, like one of those struggles which our own Europe saw in the middle ages when, without employing warlike weapons, the priesthood frequently gained the victory' Schlegel quoted by Griffith.

P. 132 LL 21 26 are printed by Schlegel as three verses of two lines each. Taking them so he makes one sentence end with तदनुत्तमनिशामवदन् which words he refers to the preceding clause. But the 'miracle' is the way in which the darts were swallowed up. Translate *Then by (lit in) Vasistha was exhibited a wonder; all these weapons did the son of Brahmanâ swallow up with his simple staff.* It is possible however that वसिष्ठे जपता ये is to be construed with विश्वेय — There is a curious parallel to एण्डेन मसते in the story of the Exodus from Egypt. 'And Moses and Aaron went in unto Pharaoh, and they did so as the Lord had commanded, and Aaron cast down his rod before Pharaoh, and before his servants, and it became a serpent. Then Pharaoh also called the wise men and the sorcerers, now the magicians of Egypt they did in like manner with their enchantments. For they cast down every man his rod, and they became serpents, but Aaron's rod swallowed up their rods.' Exodus VII 10-12.

P. 133. L. 8.— तेजो धारय तेजसा. Compare धारयिष्याम्यह तेजस्तेजसि (Bomb Ed तेजसा) P. 91. L. 5.

P 134. LL. 7-8 — *Now that I have undergone so great a penance they recognise me as a Rajarshi, the god's ana' rishis, not yet, I ween, has my penance obtained its fruit.*

P. 134. L. 12.— 'Trisanku was the seventh king of Ayodhya from, Ikshvaku, Dasaratha being the thirty fourth. There is nothing surprising in Vasistha and Visvâmitra being put as far back as Trisanku as we know that certain hymns of the Veda are ascribed to them. But it is surprising to find them both represented as still living in Rama's time.' Schlegel.

P. 126. L. 28.—परिव्यागम् is the accusative after बहो. Compare note on P. 15, L. 11.

P. 127. L. 9.—The accusative masculine with कुञ्चरणां सहस्राणि is a construction according to the sense Cf. किङ्किणीकविभूषितात्. P. 127. L. 13

P. 127. L. 11.—स्यानां श्वेताश्वानां चतुर्व्यूजात्. 'Chariots with teams of four white horses each.'

P. 127. L. 45.—वयस्यानात्. 'Full grown.'

P. 128. L. 1.—स्यञ्जेते. स्यञ् is generally conjugated in the Parasmaipada.

P. 128. L. 13.—हृन्ती. Schlegel हृती which is the more correct form. हृन्ती does occur however, and makes better metre here.

P. 128. L. 14.—मेघदन्तुभिरादिषी. 'Bellowing like a thundercloud or a drum.'

P. 128. L. 27.—आहुः. 'They say.' A similarly indefinite phrase 'It is written' is common in the Bible.

P. 129. L. 1.—न त्वया बलवत्तरो विश्वामित्र. See note on P. 56. L. 20.

P. 129. L. 8.—विश्वामित्रस्य पश्यत. Compare मुनीनां पश्यतां तस्य P. 129. L. 28.

P. 129. L. 18.—वर्षा. Schlegel वर्षा.

P. 129. L. 23.—योगतः=यागमहिम्ना. Rather, 'With all your might.' Compare ब्रह्म तपोयोगात् P. 140. L. 9.

P. 130. L. 7.—पारता. From Bomb. Ed Schlegel पदता.

P. 130. L. 11.—समुद्र इव निर्देशः. Compare विवर्षमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि P. 131. L. 5.

P. 130. L. 20.—वर्षा is part of the predicate of the sentence. Compare the construction of तव कर्मचक्रोर्षव P. 145. L. 7.

P. 130. L. 26.—साङ्गोपाङ्गोपनिषद्. 'There is a play here upon the words Veda and Dhanurveda, as if the latter, the science of using the bow, consisted of the same parts and required the same helps as the Veda itself.' Schlegel.

P. 131. L. 6.—इतमेव तदा मेने. Compare इतो तो विद्धि तस्यो P. 59. L. 22.

P. 131. L. 15.—ने. The classical form is नेषी, which occurs in P. 137. L. 9.

P 131. L. 20.—न भविष्यसि. 'Shall live no longer.' So Virgil says 'Troja fuit—Troy was' in the sense of 'Troy has been destroyed.'

P. 132. L. 3—क च ते क्षत्रियवत् क च ब्रह्मवत् महत्. 'What is the might of the warrior in which you trust to the great power of the Brâhmana.'

P 132 L 4—The names of many of these weapons, which are mythical and partly allegorical, have occurred in Canto XXIX. The general signification of the story is clear enough. It is a contest for a supremacy between the regal or military order and the Brahminical or priestly authority, like one of those struggles which our own Europe saw in the middle ages when, without employing warlike weapons, the priesthood frequently gained the victory' Schlegel quoted by Griffith.

P. 132 LL 21 26 are printed by Schlegel as three verses of two lines each. Taking them so he makes one sentence end with त्वद्भुतविवाभवत् which words he refers to the preceding clause. But the 'miracis' is the way in which the darts were swallowed up. Translate. *Then by (lit in) Vasistha was exhibited a wonder all these weapons did the son of Brahmâ swallow up with his simple staff.* It is possible however that वसिष्ठे ज्वरता वरे is to be construed with विसृज्य —There is a curious parallel to वृष्टेन वसते in the story of the Exodus from Egypt. 'And Moses and Aaron went in unto Pharaoh, and they did so as the Lord had commanded, and Aaron cast down his rod before Pharaoh, and before his servants, and it became a serpent. Then Pharaoh also called the wise men and the sorcerers, now the magicians of Egypt they did in like manner with their enchantments. For they cast down every man his rod, and they became serpents, but Aaron's rod swallowed up their rods.' Exodus VII 10-12

P 133. L. 8.—तेजो धारय तेजसा Compare धारयिष्याम्यह तेजस्तेजसि (Bomb. Ed. तेजसा) P 91. L. 5.

P. 134. LL 7-8.—Now that I have undergone so great a penance they recognise me as a Râjârshi, the gods and rishis, not yet, I ween, has my penance obtained its fruit.

P. 134. L. 12.—'Trisanku was the seventh king of Ayodhya from, Ikshvaku, Dasaratha being the thirty fourth. There is nothing surprising in Vasistha and Visvâmitra being put as far back as Trisanku as we know that certain hymns of the Veda are ascribed to them. But it is surprising to find them both represented as still living in Rama's time.' Schlegel.

P. 134. L. 14.—यस गतिम्=स्वर्गम् Compare P. 1. L. 4.

P. 134. L. 19.—यत परमभास्वरम् is in apposition to वसिष्ठपुत्रान्. 'He saw Vasishtha's sons—a glorious century.'

P. 134. L. 21.—महात्मानः. So also the Bomb. Ed. The vowel is lengthened to suit the verse. Compare अनुदके P. 58. L. 1.

P. 135. L. 13—द्यायान्तरम् 'Another School.' The expression must not be taken strictly, as Vasishtha's sons would naturally, as Muir observes (Skt. Texts, Vol. I. P. 401), belong to the same 'school' as himself. But Trisanku is blamed in general terms for the hope betrayed by his application to them, of getting elsewhere the assistance denied to him by Vasishtha.

P. 135. L. 16.—सोवाच is perhaps a correction for the reading of the Bomb. Ed. सोवाच, an irregular sandhi, which is however found elsewhere.

P. 135. L. 19.—Take वैलोक्यस्यापि with याञ्जने. वैलोक्यस्यापि सिद्धार्थ-
निष्पत्यः 'He can perform even that great sacrifice.' That is, if he says the sacrifice you desire is impossible, it must be impossible.

P. 135. L. 24—पोषभिषहितम्=पोषभिषायसयुक्तम्

P. 135. L. 26—स्व स्वम् Translate 'Each his own.'

P. 136. L. 2.—चित्त्यनाल्याद्भ्राम्भ. चित्ता (चित्त्य in text) इनद्यान तत्र भव पुष्पभस्मादिनाल्याद्भ्राम्भो यस्य.

P. 136. L. 3.—त्यज्य. Against the common rule.

P. 136. L. 7—विफलीकृतम् Not in the sense in which it is used in P. 118. L. 5, but 'baffled, fouled' विक्रमीकृत वसिष्ठपुत्रेर्विनाशितार्थिकामुष्पि-
कार्यम्. Cf below तद्य नावाप्यते फलम्. L. 18.

P. 136. L. 17.—वर्षनम्. 'Purpose.' Compare the corresponding use of our word view.

P. 136. L. 19.—अनृत वोनपूर्वे मे. क्रतुघत न कृतं स्वयेति धेनवाह अनृत-
मिति. It is more natural to suppose that the reference is to his general truthfulness.

P. 136. L. 23.—प्रयत्नानस्य i. e. मन.

P. 137. L. 8.—इक्ष्वाको. Ikshvaku being used as a family name as well as the proper name of the head of the race Compare P. 141. L. 28; and see P. 154. L. 7. for a similar use of जन्म.

P. 137. L. 11.—यत्तसाद्यम्-यत्तसाहाय्यम्

P. 137. L. 14.—Compare P. 131. L. 6.

P. 137. L. 21.—अनादृतम् is to be taken with वाट्येयम् in the sense of 'without regard' i.e. to any such considerations as that of offending and the like. The Bomb Ed. Com. explains it differently. अनादृतम् अपेक्षारूपं चण्डालदानरूपं दिग्दालकं वा यद्वाक्यम्.

P. 137. L. 27.—महादयम् तत्रामानमृदिम्. Compare वासिष्ठा सर्वे सहनहो-
र्या. P. 138. L. 8, and P. 26. Schlegel takes it as a name of Vasishtha, which does not seem right, as Vasishtha does not seem to be involved in the destruction of his hundred sons and Mahodaya. It may be, as Bohlungk and Roth suggest, the name of one of the sons.

P. 138. L. 14.—मृतपा . शवदद्यादिहारिण .

P. 138. LL. 14 15—Compare P. 144. I. 5

P. 139 L. 18.—चकारवाहिनम्—'Summoned'—takes an accusative सर्वा देवता like the simple verb.

P. 140. L. 3 —पुत्र . 'Back.' Compare a similar use of पुनर् P. 5. below.

P. 140 L. 6 —चाङ्गि. See note on P. 110. L. 20.

P. 140. L. 9.—योगात् See note on P. 129. L. 23.

P. 140. L. 13.—लोकौ वा स्यादनिन्द्रक. 'Or there shall be a world without an Indra.' He does not threaten to dethrone the Indra of the existing world as Schlegel and Griffith translate. Compare अनिन्द्र लोकनिष्कन्ती. P. 70. L. 16 and note there.

P. 140. L. 24 —It seems natural to recognise with Schlegel in this legend the result of surprise with which the Aryans, as they spread southward, saw strange stars rising above the horizon.

P. 141. L. 14 —This is a great hindrance to our penance which has overspread the southern quarter.' अयम् is attracted into the same gender as the word to which it refers.—'This canto refers to the events just related, for, Visvámitra was successful in the sacrifice performed for Trisanku,' Schlegel. But Visvámitra had been in the course of the events betrayed into anger to the interruption of his tapas.

P. 143 L. 16.—पथिनस्याम् Sc. विधि. The other form पथिपायाम् P. 93. L. 21.—विशालायाम्, Visala is here the name of a river, and must be distinguished from the विशाला पृथि P. 109. L. 22.

P. 141. L. 21.—अम्बरीष. 'Ambarisha is the twenty-ninth from 'Ikshvaku (canto I. XX. 40) His reign is therefore separated by an immense interval of time from the things that befell Trisanku Richika, who is represented in this canto (v. 11. and following) as having grown

up sons while Ambarisha was still reigning, and who was himself a son of Bhrigu and one of the oldest of the Rishis as having married the eldest sister of Vīśvāmītra. All this is sufficient to show that Indian mythology is one perpetual anachronism, everything moving in a circle.' Schlegel.

P. 141. L. 22.—पशुभिर्द्रो जहार ह. Compare the legend of Sagara's sacrifice, P. 96. L. 25.

P. 141. L. 26.—प्रायश्चित्तम्. प्रायश्चित्तस्य कारणम्—नर वा with पशुम्. 'A fit victim even though it be a man.'

P. 141. L. 28.—इक्ष्वाकु. See note on P. 37. L. 8.

P. 142. L. 8.—पशोरर्थे. 'For a victim.'

P. 142. L. 10—इतः. 'Of these.'

P. 142. L. 18—रक्षे. रक्ष् is generally conjugated in the Parasmaipada.

P. 142. L. 20—मुन सेव.. From the Bomb. Ed.—Schlegel मुन सेव.

P. 142. L. 22—विहीत मध्यम मन्ये 'The middle one is already sold I think.' Cf. हतौ तौ विद्धि रामसौ P. 59. L. 22—'In the mythical story related in this and the following canto we may discover, I think, some indication of the epoch at which the immolation of lower animals was substituted for human sacrifice ..So when Iphigeneia was about to be sacrificed at Aulis, one legend tells us that a hind was substituted for the virgin.' Gorresio, quoted by Griffith. The words नर वा P. 141. L. 26. perhaps point to the fact that the animal was to take the place of a human offering. Griffith aptly cites also the story of the sacrifice of Isaac.

P. 143. L. 5.—मातुदम्. See P. 87. L. 10. and compare note on P. 141. L. 21.

P. 143. L. 13.—सः. See note on P. 32. L. 3. स्वम् is understood here; or rather perhaps the original signification of the verbal termination is still so far felt that it is possible to join with it the demonstrative pronoun. Muir (Skt. Texts, V. 406) has a reading न for सः which I do not find elsewhere. Gorresio has नापो मे स्वप्नापर्य.

P. 143. L. 18—वत्साकृदितार्याय is inserted parenthetically between the यत्न and the सस्य it explains. 'That for which—advantages in the other world—parents beg children'.

P. 143. L. 20—जीविनमावप 'His life alone' i. e. seek not to please me or obtain merit for me in any other way.

P. 143. L. 28.—स्वमासन्नं भोजनं. 'As if a man were to eat his own flesh.' The reading of the Bomb. Ed. स्वमासन्नं is not so good. It is taken from L. 5 on the next page (where also however Gorresio reads स्वमासन्नं) but there seems to be an intentional play upon the two words. For the accusative after भोजने compare the note on P. 15. L. 11.

P. 144. L. 4 —चेमहर्षणम्. It seems probable that the physical meaning of the root हृष् is the original one, as it is not easy to see how its use in a connection like the present could be got if the word originally meant 'joy.' Compare दृष्टोमा P. 122. L. 10.

P. 144. L. 15 —गच्छामहे. The plural where we might have looked for the dual. Cf. note on P. 70. L. 17. Bomb. Ed. has गच्छामहे (cf. गच्छामहे P. 156. L. 24.)—गम् is generally conjugated in the Parasmaipada.

P. 144. L. 21.—अहयामि From the Bomb. Ed.—Schlegel अहयामि.

P. 146. L. 4 —इपन्तीम्. This root is generally conjugated in the Ātmanepada in classical Sanskrit.

P. 146. L. 12 —तमता सायु 'Come, let him hate.' A common use of सायु Cf. तया सायु विधीयताम् P. 10. L. 23.

P. 146. L. 16 —महस्वमृषिनुष्यस्व इवामि. That is he confers on him the title of *Maharshi*.

P. 146. L. 20.—Bomb. Ed. reads नाह for आह. The ततोऽ विजितेन्द्रियः would then be ironical.

P. 147. LL. 14 21 are arranged by Schlegel as four verses of two lines each.

P. 147. L. 15.—उत्सृजते. Bomb. Ed. उत्सृजते The present is naturally used for a future whose *certainly* it is desirable to emphasize. Cf. विनाशयति धेनोद्वयम् P. 149. L. 18.—सृज् is generally construed in the Parasmaipada in classical Sanskrit.

P. 147. L. 20.—कोरिल्लु अहम् 'In the form of the cuckoo that takes the ravished heart in spring when the trees are green' (i. e. at this time.) It seems better to take सायुव हृषिरे more closely with इवयमाही than with स्यात्स्यामि. Rambhā is assured that she will have three potent allies — the notes of the cuckoo, the charms of spring, and the presence of the god of love Compare.—

'Your tongue's sweet air
More tuncable than lark to shepherd's ear,
When wheat is green, when hawthorn buds appear.'

Midsummer Night's Dream. Act I. Scene I.

P. 152 L. 2.—स्वयि. 'With you,' 'apud te,' Compare इह L. 6. and पूर्वके L. 18. below.

P. 152. L. 3 —कृतकामी is used proleptically, that is to say, it refers to a time which is not the time of the sentence in which it stands, but in advance of that. Translate 'show them this bow, I entreat thee, and (so) give them their wish.' Or the construction may be imitated in the translation 'show the gratified princes the bow.'

P. 152. L. 6 —भूयतामस्य धनुष . For the construction compare मुद्दिनुः ... वक्तुमर्हसि. P. 90 L. 10.

P. 152. L. 7.—देवरात् इति यथात्तस्य It is not necessary to supply in this and similar passages 'there was' 'The first line, though standing in grammatical independence, is in sense subordinate to the second, so that—the idiom not being an English one—देवरात् .तस्य must be translated as if it were देवरात्तस्य. The idiom is a common one in Marāthī. Compare also note on P. 59. L. 8.

P. 152. L. 9.—दक्षयज्ञवधे 'Daksha was one of the ancient Progenitors or Prajapatis created by Brahmā. The sacrifice which is here spoken of, and in which Siva smote the gods because he had not been invited to share the sacred oblations with them, seems to refer to the origin of the worship of Siva, to its increase, and to the struggle, it maintained with other older forms of worship,' Griffith from Gorresio

P. 152. L. 20 —शोभयताः ऽ मया.

P. 153. L. 7—आत्मानम्. स्व स्वमात्मानम्—Bomb. Ed. has दे for ते in this line.

P. 153. L. 8.—वीडयन् The augment omitted. So also three lines below प्रसादयन्.

P. 153. L. 14 —वीर्यसदिग्धाः. सदिग्धवीर्याः. आदिताम्बादिशालिद्राया पर-
निपात् . The compound कौशल्यासुप्रज्ञ P. 65 L. 11, if the reading there is right, might be compared with this. But it is better to take वीर्यसदिग्धाः as a tatpurusha compound, with सदिग्धाः in the sense of 'doubting.'

P. 153. L. 18—So in the story of the Odyssey Penelope promises to marry the man who can string the bow of Ulysses

P. 153. L. 25—द्राविशन्पुरीम and निर्जंगु . The palace is outside the city.

P. 154. L. 7.—जनके . 'Janaka' used as a family name. Compare the similar use of Ushvāku. P. 137. L. 8.

P. 154. L. 8.—पूरिनुम् The fuller phrase पूरयस्व चरेण P. 163. L. 26.

P. 147. L. 22.—बहुगुणम्=हावभावादिगुणोपेतम्. Cf. P. 24.

P. 147. L. 23.—भेदयस्व तपस्विनम्. 'Separate the ascetic,' i. e. from his asceticism. So 'seduce him', by which we may translate it means literally 'lead him away.' Bomb. Ed. Com. कामोत्साहनेन तपसञ्चालय.

P. 148. L. 11.—रम्भा शैली तदाभवत्. Compare the story of Lot's wife who was punished by being transformed into a pillar of salt. Genesis XIX. V. 26.

P. 148. L. 15.—Schlegel marks the omission of a line and a half after बभूवास्य पुनश्चिन्ता. I have supplied तपोपहरणे कृते from Carey and M. and the Bomb. Ed., and printed the three lines as one verse.

P. 148. L. 18.—आत्मानम्. 'Myself' i. e. 'my body.' Compare note on P. 108. L. 13.

P. 149. L. 3.—आतिष्ठत. Translate: 'Was still performing.'

P. 149. L. 8.—नि.शेषिते. निरवशेषतो वृत्ते Rather, 'All eaten.'

P. 149. L. 22.—न प्रतिजानीम . Bothlungk and R. seem to be right in translating 'If we do not consent.' Bomb. Ed. says प्रतिजानीमः is equal to प्रतिक्रिया न जानीमः. Carey and Marshman, translate 'We cannot touch that mankind will not become atheists.'

P. 149. L. 28.—Schlegel translates यया दह्यते देवराज्य चिकीर्षेत 'As of yore the world was burned so (i. e. with similar destructive consequences) he may &c. But this does not seem right. The first clause is complete in itself. 'The three worlds are burning as of old they burned &c.'—देवराज्य चिकीर्षेत. 'He may even aim at lordship over the gods.' Bomb. Ed. Com. यद्यसौ देवराज्यमपि चिकीर्षेत तदा तदप्यस्य हीयतामित्यर्थ इति केचित् । यद्यस्याभीष्ट न हीयते तदासौ देवराज्य चिकीर्षेतातोस्य यन्मनस्तस्यं ब्रह्मर्षिष्व तर्हीयतामित्यर्थ इत्यन्ये । The second of these interpretations seems preferable, as the अस्य यन्मनम् can hardly refer to anything but Visvâmitra's desire to be a Brahmarshi.

P. 150. L. 3.—स्म. An epic form for स्म.

P. 150. L. 6.—स्वस्ति. As an accusative.

P. 150. L. 10.—ज्योषिति ब्रह्मज्ञानसाधन वपडिति यत्साधन वेदाश्च तदपेक्षिताद्वोपाद्वादिप्रतिपादका..

P. 150. L. 12.—एव वदतु. So Vasishtha says in L. 14. below एवमस्तु.

P. 150. L. 15.—ब्रह्मर्षित्वम्. Another reading is ब्रह्मर्षिस्त्वम्.

P. 151. L. 7.—नृषिः ..कयानां नास्ति. Compare बुभुक्षिताना दीनानां नात्-सिद्धलभ्यते P. 39. L. 2.

P. 152. L. 2.—सखि. 'With you,' 'apud te,' Compare इह L. 6. and पूर्वके L. 18. below.

P. 152. L. 3.—कृतं कालो is used proleptically, that is to say, it refers to a time which is not the time of the sentence in which it stands, but in advance of that. Translate 'show them this bow, I entreat thee, and (so) give them their wish.' Or the construction may be imitated in the translation 'show the gratified princes the bow.'

P. 152. L. 6.—धूयतामस्य धनुषः. For the construction compare मुहिनुः ... धनुषर्षेष्टि. P. 90. L. 10.

P. 152. L. 7.—देवराज इति ख्यातः... तस्य. It is not necessary to supply in this and similar passages 'there was' The first line, though standing in grammatical independence, is in sense subordinate to the second, so that—the idiom not being an English one—देवराज ..तस्य must be translated as if it were देवराजतस्य. The idiom is a common one in Marāṭhī. Compare also note on P. 59. L. 8.

P. 152. L. 9.—दक्षयज्ञवधे. 'Daksha was one of the ancient Progenitors or Prajāpatis created by Brahmā. The sacrifice which is here spoken of, and in which Siva smote the gods because he had not been invited to share the sacred oblations with them, seems to refer to the origin of the worship of Siva, to its increase, and to the struggle, it maintained with other older forms of worship.' Griffith from Gorresio.

P. 152. L. 20.—शोषयता . . . यदा.

P. 153. L. 7.—आत्मानम्. स्व स्वमात्मानम्.—Bomb. Ed. has मे for ते in this line.

P. 153. L. 8.—पीडयन्. The augment omitted. So also three lines below प्रसादयन्.

P. 153. L. 14 —वीर्यसद्विधा. सद्विधवीर्या. आहिताग्न्यादिरयान्निद्राया. पद-निपात. The compound क्रीडन्त्यसुप्रज. P. 65. L. 11, if the reading there is right, might be compared with this. But it is better to take वीर्यसद्विधा as a tatpurusha compound, with सद्विधा. in the sense of 'doubling.'

P. 153. L. 18.—So in the story of the Odyssey Penelope promises to marry the man who can string the bow of Ulysses.

P. 153. L. 25.—प्राविशन्पुत्रीम् and निर्वाणम्. The palace is outside the city.

P. 154. L. 7.—जनके. 'Janaka' used as a family name. Compare the similar use of Ukshvaku P. 137. L. 8.

P. 154. L. 8.—मुहिनम्. The fuller phrase पुरयस्व शरेण P. 169. L. 26.

P 154. L 9.—नत्सुरगणा सर्वे as if शक्ता had stood in the preceding line.

P. 154. L. 25 —To lift the bow (महणम्) is a great achievement, to hold it (तोलनम्) is still more difficult, to string it (आसपणम्) still more so, and hardest of all is the task of fitting it with an arrow (पूरणम्) Rama does all four, and moreover *breaks* the bow.

P 155 L 10 —सीता प्राणैर्बहुमता प्राणे is not for प्राणेभ्य as the Bomb Ed. Com. says. The expression means literally '*Sita whom I think highly of even when she is put alongside of (for comparison) life , i. e. dear as life itself to me*' Compare note on P 56 L. 20

P 155. L. 13 —प्रभिते Schlegel प्रसूते So also below L 26

P 156 L. 6 —पुत्रक Plural where the dual would be put in classical Sanskrit So आत्मजे सह जानयस्व P 159 L. 8 See the note on P 70. L 17 The Bomb Ed. explains it as the plural of respect, referring only to Rama But compare पुत्रयारुभयोरन L. 14. below

P 156 L 24 —गच्छामह In the Atmanepada. See note on P 144. L 15 For the use of the present tense compare note on P 147. L. 15.

P 157 L 18 —आप्स्यस आप् is not conjugated in the Atmanepada in classical Sanskrit Bomb Ed. has लप्स्यस Compare उपलप्स्यसे P. 156. L 14

P 157 L. 27 —प्रतिग्रहे शतृवद्य *The receiver (i. e. of a bride compare सुराप्रतिग्रहान् P 111. L 23) is at the giver's disposal* Cf. P 111 L 20 The Bomb Ed. Com प्रतिग्रह कन्यागवादीना शतृवद्य यदि दाता इदमि तदा प्रतिग्रह्य प्रतिग्रहीतति स्थित

P 158 L 18 —वायाफलरूपयन्ताम् वार्थामलकरूपयन्तामिति पाठ वार्थामलका आमलकविशेषा पयन्तपु यस्या इत्यर्थः

P 159 L. 7 —इश्वाकुम् See note on P 137 L. 8

P 159 L. 8 —आत्मजे सह See note on P 156 L 6

P. 159 L 17 —विदित ते वक्ता वसिष्ठ '*You know that Vasistha is our spokesman.*

P. 159 L 23 —Vasistha begins by an account of the genealogy of those on behalf of whom he seeks the daughter of Janaka. Compare P 161 L. 23

P 160 L. 12 —प्रातःपञ्चान घञ्भूता राजान प्रतिराज्ञान would be प्रतिराज्ञा in classical Sanskrit

P 160. L 13 —शाशाबन्ध Bomb. Ed. घशाबन्ध . .

P. 160. L. 14.—स १. ९. अक्षितः.

P. 160. L. 19.—अक्षितः. Bomb. Ed. अभिरतः.

P. 160. L. 28.—अभ्युपागम्या चरणं गत्वा. In the next line पुत्रजननि goes with अभ्युपागम्या. 'Concerning the birth of a son.'

P. 161. L. 1.—गरः...वक्षः...सद्देन. Compare for the construction P. 162. L. 7. and note there.

P. 161. L. 18.—सकृद्याभ्यां...सकृद्ये. 'Like to like.' Compare P. 163. L. 13.

P. 161. L. 28.—प्रथमो जनकः. 'The first Janaka.' See note on P. 154. L. 7.

P. 162. L. 25.—प्रेषयामास. 'Sent to say.'

P. 162. L. 27.—तस्य. Bomb. Ed. Com. उक्तस्तुतयस्य Better with युद्ध-
मासीन्या सह.

P. 162. L. 28.—अभिसुखः. Bomb. Ed. विमुखः, explained as meaning युद्धविमुखः.

P. 163. L. 12.—उत्तरे. Supply दिवसे. Compare next page L. 11. The marriage is to take place on the third day from that day (Of P. 164. L. 28, and P. 165. L. 21), which will be the further or second (उत्तरे) of the two days when the moon is in Phalguna. With the construction फल्गुन्यामुत्तरे may be compared the expression फल्गुनापूर्वसमये which Bothlingk and R. quote from Mahābh. 18. 3264. The Bomb. Ed. has the same reading as that in the text except that it has तृतीयदिवसे and फल्गुन्याम्. Gorresio reads, with Carey and M.

वर्तन्नेद्य यथा राजन् दिवसे तृत्तरे पुनः ।

फल्गुण्य. प्रतिपत्त्यन्ते विवाहस्तत्र नोस्त्वयम् ॥

This reading evidently contemplates the day immediately following *maghā* as the day for the wedding, and accordingly we find that Gorresio's text has पुत्राणां पितृषुत्र. सः for our प्रभाते कल्पस्तुत्याय P. 164. L. 28, and so makes the *godāna* take place on the same evening, and the marriage on the following day. According to some later authorities *Bhaga* was the lord not of the *Uttara*, but of the *Pūrva Phalguni*, and the Bomb. Ed. Com. tries to reconcile that view with his text —अथ तृतीय-
दिवसे 'तत्र मिथिलाप्रदेशात्तृतीयदिवसे यतश्चान्तेस्तृतीयदिवसे वाच्यं मयानक्षत्रम् ॥
फल्गुन्यां पूर्वफल्गुनी नक्षत्रे ॥ उत्तरे श्रेष्ठे ॥ अत एव भगो यत्र प्रजापतिरिदमेव
श्रुविशेषः ॥ भगो हि पूर्वफल्गुनीदिवः । उत्तरफल्गुन्यास्त्वयमेति बोध्यम् ॥ वैवाहिक
विवाहम् ॥ दिनद्वयद्विहात् एकम् ॥ मयानक्षत्रं पितरोद्देवता फल्गुनीनक्षत्रं नर्यनारेपता
फल्गुनीनक्षत्रं भगो दिवसेति तैत्तिरीयसंहितायाम् ॥ अर्थस्यः पूर्वं फल्गुनी भगव्योत्तरे
इति तत्प्राज्ञेन चोक्तत्वेन यथाश्रुतमेव सम्यगिति तत्त्वम् ॥ उत्तरे इति पुस्तकार्थम् ॥

P. 163. L. 20.—'Of Sita and Urmilā with Rūma and Lakṣhmaṇa respectively.'

P. 164. L. 11.—उत्तरे दिवसे ..फाल्गुनीभ्याम्. See note on P. 163. L. 12. The dual is not to be taken as referring to both *nakṣatras*. It is used along with the singular, (found in the previous passage), or the plural, as the name of either *nakṣatra*. There is a special sūtra for the use of the instrumental case alongside of the locative which is used in the previous passage. Gorresio and Carey and M. have here

उत्तरे दिवसं ब्रह्मन् फाल्गुण्यो (ष्ये C. and M.) भगवेवताः ।
दिवाहेषु प्रपसन्ति नक्षत्र वै विपश्चितः ॥

P. 164. L. 16.—आस्येताम् is a very irregular and suspicious form of the 2nd pers. dual of the Potential. Bomb. Ed. has आस्यताम्

P. 164. L. 25 —आपृदा. Against the common rule. The Bomb. Ed. has this form here, and also in the passage at P. 168. L. 2.

P. 164. L. 28.—काल्पम्. From the Bomb. Edition, Schlegel has काल्यम्.

P. 165. LL. 23-28. are arranged by Schlegel in three verses of two lines each. Bomb. Ed. Com. takes P. 23. with the preceding line.

P. 166. L. 2.—वैवाह्यम् 'The marriage rite.'

P. 166. L. 5.—क स्थित' प्रतिहासे मे. येन राजागमन् प्रतिबध्यते इति शेषः—सप्रतीक्षते. Sc. राजा. †

P. 166. L. 19.—छिद्रकुम्भैः. Pots pierced with holes from which the water was allowed to descend on the head. Compare प्राक्षिपन् ..जलम् P. 167. L. 3. The Bomb. Ed. reads अच्छिद्र and has the following note चिद्रकुम्भैः नानावर्णादियुतकुम्भैः । अच्छिद्रकुम्भैरिति पाठे स्तुतवादिशेषराहिते. स्वर्ण-कुम्भैरित्यर्प इति कतक' । अच्छिद्रकुम्भैः ककैरिति तीर्थः ॥

P. 168. L. 16.—एन is an enclitic particle which is often used as here to give a past signification to the present tense. Compare what has been said of the nature of the augment on P. 49 L. 28.

P. 169. L. 2.—ससत्ता इव : ε. even they were not quite themselves.

P. 169. L. 24.—गृह्य. Against the common rule.

P. 169. L. 25.—जानदम्य नहदन्तुः. 'Jamadagni's great bow.' Cf P. 171. L. 8. Notice that this more general signification of the derivative must have preceded the ordinary use as a patronymic, which is found for example in P. 25. below.

P. 171. L. 12 —उस्तादयम्. The augment omitted.

P. 171. L. 15—महन्निमित्तः. Compare R 170. L. 8. and P. 172, L. 26. Also see Raghuvans's VI. 51.

P. 171. L. 26—पितुः शौरदयन्त्रितक्कयः. *'Measuring his words out of respect for his father.'*

P. 171. L. 28.—नास्तिन्न.. *'I have heard, son of Bhṛigu, of the deed you did, we approve of your conduct in clearing yourself of the debt you owed to your father.'* Gorresio has न तेऽयत्तुये तत्कर्म पितुरादृण्यकारिण्..

P. 172. L. 5.—सज्जम् Bomb. Ed. सज्यम्.

P. 172. L. 9.—इना त्वत्ततिम् See P 71. L. 14.

P. 172. L. 23.—वत्ते. वत् is generally conjugated in the Parasmaipada.

P. 173. L. 5. इयम् is of the same gender as श्रीङ्ग by attraction.

P. 173. L. 11.—इदय. Against the common rule.

P. 175. LL. 15-18.—*'Sītā is dear to Rama as his father's choice. Her virtues and her beauty endear her the more to him. And in her heart ever more and more her husband dwells, spite of the 'fleshy veil,' that separates them, their hearts speak openly one with the other.'* I question if there be anywhere in literature a finer picture of wedded love than that contained in these closing verses.